ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرى ساداسى

دوناي دەرياسىدىن ئورخۇن بويلىرىغىچە

ئەزىز ئەيسا

خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزى نەشرگە تەييارلىدى

ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرى ساداسى

دوناي دەرياسىدىن ئورخۇن بويلىرىغچە

ئەزىز ئەيسا

خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزى نەشرگە تەييارلىدى
2012

خىزمىتىمىزگە ئالاھىدە ئىختىسادى ياردەمدە بولغان ئورۇنلارغا رەخمىتىمىزنى بىلدۈرىمىز.

Sida SWEDISH INTERNATIONAL DEVELOPMENT COOPERATION AGENCY

NED National Endowment for Democracy
Supporting freedom around the world

خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزى نەشرىگە تەييارلىدى

Address:

Sandgatan 2 22350Lund Sweden 046_303000
www.uyghurpen.org
uyghurpen@uyghurpen.com

ھەرقانداق ئورۇن ۋە شەخسلەر مەزكۇر كىتابتىكى مەنبەلەردىن ئاپتۇرنىڭ ئەمگىكىگە ھۆرمەت قىلىش شەرتى ئاساسىدا پايدىلانسا بولىدۇ.

نەشرىيات:

DigitalTryckNu.se, Frölundagatan 64, 431 44 Mölndal
Tel: 031-475 200, info@digitaltrycknu.se

خەلقئارالىق تارقىتىش رۇخسەت نۇمۇرى:

ISSN: 1652-0165

يازغۇچى، شائىر ئەزىز ئەيسا

ئاپتورنىڭ تەرجىمھالى

"ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر ساداسى ــ دونياي دەرياسىدىن ئورخۇن بويلىرىغىچە" ناملىق كىتابنىڭ مۇئەللىپى يازغۇچى، شائىر ئەزىز ئەيسا 1970 ــ يىلى 6 ــ ئاينىڭ 22 ــ كۈنى تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي بويلىرىدىكى بوستانلىق يۇرت شايار ناھىيىسىنىڭ تۇيبولدى يېزا يېڭىچىمەن كەنتىدە دوختۇر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. بالىلىق ۋە ئۆسمۈرلۈك يىللىرىنى يېزىدا ئۆتكۈزگەندىن كېيىن ئوتتۇرا ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى شايار ناھىيىلىك 1 ــ ئوتتۇرا مەكتىپىدە تاماملاپ ئۈرۈمچى (شىنجاڭ) ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ چەتئەل تىلى فاكۇلتېتى رۇس تىلى كەسپىگە ئوقۇشقا كىرگەن.

ئەزىز ئەيسا ئەپەندى 1991 ــ يىلى ئۇنىۋېرسىتېتنى پۈتتۈرۈپ ئاقسۇدا خىزمەتكە تەقسىم قىلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەي "12 ــ دېكابىر ئوقۇغۇچىلار ھەرىكىتى" گە مۇناسىۋەتلىك ئوقۇغۇچىلار تەشكىلاتلارغا باغلىنىپ 1992 ــ يىلىدىن 1994 ــ يىلىغىچە ئىككى يىل رەسمىي نەزەربەندكە ئېلىنىدۇ ۋە ئاقسۇدىكى خىتاي دائىرىلىرى تەرىپىدىن "مىللىي بۆلگۈنچىلىك" قالپىقى كىيدۈرۈلۈپ خىزمىتىدىن ھەيدىلىپ تاكى 1999 ــ يىلى ۋەتەندىن ئايرىلغانغا قەدەر تۇرلۇك تەقىبلەش ۋە جازالاشلارغا ئۇچرايدۇ .

ئەزىز ئەيسا ئەپەندىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ئوتتۇرا مەكتەپتىكى ۋاقتىدىلا باشلانغان بولۇپ تۇنجى ئەسىرىنى 1986 ــ يىلى ئاقسۇ گېزىتىدە ئېلان قىلدۇ. ئۇ خىزمەتكە چىققاندىن تارتىپ تاكى ۋەتەندىن ئايرىلغانغا قەدەر تەقىب ئاستىدا ئوتكەن يىللارنى ئاقسۇدا رۇس تىلى ئوقۇتقۇچى بولۇش، تەرجىمان بولۇپ ئىشلەش ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشلار بىلەن يىللارنى ئۆتكۈزۈپ، ئاقسۇ ئەدەبىياتى، ئاقسۇ گېزىتى قاتارلىق نەشر

ئەپكارلىرىدا 50 پارچىغا يېقىن شېئىر ۋە تەرجىمە ئەسەرلىرىنى ئېلان قىلدۇ.

ئەزىز ئەيسا ئەپەندى 1999 ــ يىلى ئەتيازدا ۋەتەندىن ئايرىلغاندىن كېيىن مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇر ئەدەبىيات ۋە ئاخبارات ساھەلىرىدە ئاكتىپلىق بىلەن خىزمەت قىلىپ كۆپلىگەن شېئىرىي، ئەدەبىي ۋە ئاخبارات ئەسەرلەرنى يازىدۇ. ئۇيغۇر ئۇچۇن خىزمەت قىلىش ئىرادىسى يۇرىكىگە مەھكەم پۈكۈلگەن ۋە بۇ يولدا بىر كۈنمۇ ئىزدىنىشنى، ئەجىر سىڭدۈرۈشنى توختاتمىغان ئەزىز ئەيسا ئەپەندى ئىلگىرى كېيىن بولۇپ قىرغىزىستان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ نەشر ئەپكارى بولغان ‘‘ۋەتجدان ئاۋازى’’ گېزىتىدە "ئۇيغۇر ئوغلى" نامىدا يازىدەمچى مۇھەررىر، كېيىن دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى قۇرۇلتىيى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ‘‘شەرقىي تۈركىستان ياشلىرى’’ ژۇرنىلىدا ۋە شەرقىي تۈركىستان (ئۇيغۇرىستان) مىللىي قۇرۇلتىيىنىڭ نەشر ئەپكارى ‘‘ئىستىقلال’’ گېزىتىدە "ئۇيغۇر ئەزىزى" ئىسمى بىلەن مۇھەررىرلىك خىزمەتلىرىدە بولۇپ، 100 پارچىغا يېقىن شېئىر، ئوبزور، ئەدەبىي خاتىرىلەر ۋە ئىلمىي ماقالىلەرنى يازىدۇ .

ئەزىز ئەيسا ئەپەندى 2007 ــ يىلى 9 ــ ئايدىن 2008 ــ يىلى 2 ــ ئايغىچە ئەنگلىيە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى بۇيۇك بىرىتانىيە خەۋەر ئاگېنتلىقى (BBC) نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆزبېك بۆلۈمىدە غەيرى رەسمى مۇخبىر ۋە تور يازغۇچىسى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ ۋە بۇ جەريانداا خەلقىمىزنىڭ تارىخ ۋە مەدەنىيىتىگە ئائىت 10 نەچچە پارچە ئەسەر ۋە خەۋەر يېزىپ بىر قىسىملىرىنى مەزكۇر ئاگېنتلىقنىڭ تور بېكىتىدە ئېلان قىلدۇرىدۇ.

ئەزىز ئەيسا ئەپەندى 2004 ــ يىلى لوندون ئۇيغۇر ئانسامبلىنى قۇرۇپ چىققاندىن بۇيان ئەنگلىيە ۋە ياۋروپانىڭ ھەر قايسى دۆلەتلىرىدە ئۇيغۇر سەنئىتىنى تونۇشتۇرۇش مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش، ئۇيغۇر ناخشا مۇزىكىسىنى مەركەزلىك تېما قىلغان ھالدا تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىش بىلەن بىرگە 2010 ــ يىلىدىن بۇيان خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە ئەزا بولۇپ كىرىدۇ ۋە ئۇيغۇرنىڭ يېزىش، پىكىر

ئەركىنلىكىنى قوغداش، تۇرمىدىكى ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىنىڭ ھەق ھوقۇقىنى ھمايە قىلىش قاتارلىق خىزمەتلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ.

ئاپتورنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە تەتقىقاتى ئاساسەن شېئىرى ئەسەرلەر، ئەدەبىي ئەسەرلەر، ئۇيغۇر سەنئىتى ۋە ئۇيغۇر ئىنتېرنېت توری، ئۇيغۇر سەزگۈر تارىخىي تېما ساھەلىرىگە مەركەزلەشكەن بولۇپ، كۆپىنچىسى ئىنتېرنېت توربىدا ئېلان قىلىنىپ، ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈزكورۈشكەندىن سىرت بىر قىسىم ئەسەرلىرى 2011 ــ يىلى قازاقستاندىكى ‘‘ئۇيغۇر ئاۋازى’’ گېزىتىدە نەشر قىلىنىپ ئۇيغۇر جامائىتى بىلەن يۈزكورشىدۇ. ئاپتورنىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئىنگلىز تىلىدا يازغان بىرقانچە پارچە شېئىر ۋە ئىلمىي ماقالىلىرى ئەنگلىيەدىكى مەتبۇئاتلاردىمۇ نەشر قىلىندى.

ئەزىز ئەيسا ئەپەندى 2003 ــ يىلىدىن بۇيان ئايالى دوكتور رەيچىل ھاررىس بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر مۇزىكىسى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئۇيغۇر جەمئىيتىنىڭ تۈرلۈك ئىجتىمائىي ساھەلىرى بويىچە بىرىتانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى، لوندون ئۇنىۋېرسىتېتى ئاسىيا ئافرىقا ئىنستىتۇتى مۇزىكا فاكۇلتېتى ۋە ئۇنىڭ تارمىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مۇزىكا تەتقىقات مەركىزى قاتارلىق تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمىدە ئوتتۇرا ئاسىيا مۇستەقىل تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرى ۋە شەرقىي تۈركىستانغا ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا بېرىپ، ئىگىلىگەن تەتقىقات مەنبەلىرى ئاساسىدا بىرقانچە كىتاب ۋە ئىلمىي تەتقىقات ماقالىلەرنى يېزىپ خەلقئارالىق ئىلمىي ژۇرناللار ۋە نەشرىياتلاردا ئىنگلىز تىلىدا نەشر قىلدۇرغان .

ئەزىز ئەيسا ئەپەندى 2001 ــ يىلى ئەنگلىيەگە يەرلەشكەندىن كېيىن ئىنگلىز تىلى، كومپيۇتېر ئىلمى ۋە تور لايىھەلەش كەسپى بويىچە 2009 ــ يىلى لوندون ئۇنىۋېرسىتېتى Birkbeck ئىنستىتۇتىنىڭ توربەت لايىھەلەش تېخنىكىسى ئالىي مائارىپ كەسپىنى لاياقەتلىك تاماملىغاندىن كېيىن لوندوندا تور لايىھلىگۈچى ۋە تەرجىمانلىق خىزمىتىنى قىلىپ كەلمەكتە.

ئەزىز ئەيسا ئەپەندى ھازىر خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ ئەزاسى ۋە دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، تورېپكەت باشقۇرغۇچىسى، تۇرمىدىكى يازغۇچىلارنىڭ ھەق ھوقۇقىنى قوغداش كومىتېتىنىڭ مەسئۇلى.

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 10

ئۇزۇلمەس تارىخى رىشتە 28

ئۇرخۇن بويلىرىغا سەپەر 79

ئۇيغۇر توربەتچىلىكىگە ئومۇمى نەزەر 179

پايدىلانغان ماتېرياللار 229

كىرىش سۆز

مەملىكەت ئىزدىسەڭ ئادىل يولنى تۇت،
بولمىسا سەن ئۇنداق ھەۋەسنى ئۇنۇت.
ئابدۇراخمان جامى

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلەر!

سىزنىڭ دىققىتىڭىزگە سۇنۇلۇۋاتقان ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزى تەرىپىدىن تۇنجى قېتىم "ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر ساداسى" سەرلەۋھىسىدە نەشر قىلدۇرۇلغان ئۇشبۇ كىتابقا ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ 2011-يىلى ئىچىدە ھونلارنىڭ يۇرتى ۋېنگىرىيەگە ۋە ئاتا زېمىنىمىز بولغان ئورخۇن بويلىرىغا ئېلىپ بارغان ئۇنتۇلغۇسىز تارىخى ئەھمىيەتلىك سەپەرلىرى ۋە بۇ سەپەر جەريانلىرىدا ئېلىپ بارغان ئىلمىي پائالىيەتلەر ھەققىدە يېزىلغان تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشلۈك ئەدەبىي ئاخباراتلار ۋە ئاپتورنىڭ بىرقانچە يىل جاپالىق ئىزدىنىشى ۋە تۆپلاپ تەتقىق قىلىشى نەتىجىسىدە يېزىپ چىقىلغان "ئۇيغۇر تورىبەتچىلىكىگە ئومۇمىي نەزەر" ناملىق ئىلمى تەتقىقات ئەسەرلىرى كىرگۈزۈلۈپ، سىزلەرنىڭ ئوقۇشۇڭىزلار ئۈچۈن تەقدىم قىلىندى.

بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئوقۇرمەنلىرىمىزگە ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ ۋە ئۇنىڭ باش مەركىزى رەھبەرلىك ئورگىنى بولغان خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ ئىش پىرىنسىپى ۋە ئۇنىڭ قۇرۇلۇش سەۋەبلىرى، مەقسىتى ھەققىدە قىسقا ئۇچۇر بېرىپ ئۆتۈشنى توغرا كۆردۇق.

ئىنسانىيەت، يېقىنقى قىسقىغىنا بەش ئەسىرلىك تارىخى تەرەققىيات جەريانىدا مىليون يىللارنى بېسىپ كەلگەن يەرشارى تارىخىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. بولۇپمۇ غەربىنىڭ يەنى ياۋروپا مەدەنىيەت زور ئويغىنىش ھەرىكىتى دەۋرىدە (Renaissance 14 ــ ئەسىردىن 17 ــ ئەسىرگىچە) ئەدەبىيات ــ سەنئەت، پەلسەپە، دىن، سىياسەت، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، ئاسترونومىيە ۋە بىناكارلىق ئىلمىلىرىدە زور يېڭىلىقلارنى يارتىلدى. يېڭىچە ئۇسلۇب، كۆزقاراش، يېڭى كەشپىياتلار، تەبىئەت ۋە جۇغراپىيە ئىلمىدە يېڭى بايقاشلار ئارقا ئارقىدىن مەيدانغا كەلدى. بۇ ھەرىكەتنى فرانسۇز تارىخچىسى Michelet Julesتۇنجى بولۇپ "Renaissance " يەنى "مەدەنىيەت زور ئويغىنىش" ھادىسىسى دەپ ئاتىغانلىقى ئۈچۈن بۈگۈنكى كۈندە فرانسۇز تىلىدىكى “Renaissance” ئومۇمى يۈزلۈك مەخسۇس ئاتالغۇ سۈپىتىدە قوللىنىلدى. ئەمما كۆپلىگەن تارىخچى ئالىملار بۇ ھەرىكەتنىڭ باش ئېقىمىنى ئىتالىيەلىك مەشھۇر شائىر، ئەدىب، سىياسىيون، پەيلاسوپ Dante Alighieri، شائىر، ئىنسانپەرۋەر ئالىم Francesco Petrarca ۋە شۇنداقلا مەشھۇر رەسسام، سەنئەت پېشۋاسى Giotto di Bondone لارنىڭ ئەسەرلىرىگە ۋە نەزەرىيىسىگە باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ. ئۇلارنى ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ قايتا تۇغۇلۇپ گۈللىنىش دەۋرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئاساسچىلىرى دەپ قارايدۇ.

ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كېيىنكى مەزگىللىرى ياۋروپا جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ قاراڭغۇ دەۋرلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ دەۋردە ئىنسانىنىڭ ئادىمىيلىك قىممىتى يوقالغان، ئاز بىرقىسىم ھۆكۈمدار ۋە دىنىي روھانىيلار ئۆز مەنپەئىتى ئۈچۈن خالىغانىنى ئۆلتۈرۈپ، خالىغان نەرسىلىرىگە ئېرىشەلەيدىغان، مۇشتۇم زورلار ھۆكۈم سۈرگەن بىر دەۋر ئىدى. خۇراپاتلىق شۇقەدەر چەكسىز بولغانكى، دىننى روھانىيلار ھەرقانداق گۇناھلاردىن كەچۈرۈمگە ئېرىشەلەيتتى. جەمئىيەتتە ھەتتا ئۇ دۇنيالىقتىكى جەننەت ئۈچۈن يەرلىك سېتىلاتتى. ئىلىم پەن قاتتىق

چەكلىنەتتى، قۇياش سىستېمىسىدىكى پلانېتىلار، جۇملىدىن يەرشارىنىڭ قۇياشنى مەركەز قىلىپ ئايلىنىدىغانلىق نەزەريىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان Galileo Galilei, Tycho Brahe ۋە Johannes Kepler قاتارلىقلارغا ئوخشاش تەبئىي پەن ئالىملىرى دىنىي روھانىيلار تەرىپىدىن كۆيدۈرۈلدى. سانسىزلىغان يېڭى ئېقىمدىكىلەر دىندار روھانىيلار مۇشتۇم زورلار تەرىپىدىن خانى ۋەيران قىلىندى .

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا بۇ خىل ھاياتلىق مەنتىقىسى ۋە مەۋجۇدىيەت قانۇنىيىتىنىڭ ھەقىقىتىگە قارشىلىق كۆرسىتىش تېخىمۇ كوپ ئىلغار ئېقىمدىكى ئىسلاھاتچى، تەرەققىيپەرۋەرلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە تۈرتكە بولدى .

14- ئەسىردىن 17 ــ ئەسىرگىچە بولغان ياۋروپا مەدەنىيەت ئويغىنىش ھەرىكىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئېچىۋېتىش، يېڭىلىق يارىتىشقا زور تۆھپىلەرنى قوشقان كىشىلەر ھەققىدە بىر ئاز توختىلىپ ئۆتەيلى. ئىتالىيەدىن باشلانغان بۇ مەدەنىيەت ئويغىنىش ھەرىكىتى ناھايىتى تىزلا پۈتۈن ياۋروپاغا يېيىلدى. فرانسىيەدە سانائەت، گېرمانىيەدە دىن ۋە پەلسەپە، ئەنگلىيەدە ئەدەبىيات، ئىسپانىيەدە سەنئەتنىڭ يېڭىچە دەۋرى يارىتىلدى. دەسلەپكى دەۋرلەردە قەدىمكى گىرىك ۋە رىملىقلارنىڭ ئەدەبىيات، سەنئەت، تارىخ، ئارخېئولوگىيە، ئىلاھىيەتچىلىك ۋە ناتىقلىق ئىلمى قايتىدىن ئوتتۇرىغا ئىلىپ چىقىلدى. بۇ خىل ئەسلىگە قايتىش ئەمەلىيەتتە زۇلۇم ۋە قاراڭغۇلۇق قاپلىغان ياۋروپادا يېڭىلىق يارىتىش دولقۇنىنى قوزغاپ ياۋروپا مەدەنىيىتىنى قايتا تۇغۇلۇش دەۋرىگە ئېلىپ كىردى .

بۇ دەۋردە ھەممىدىن سەنئەتكە كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىلدى. شۇ ۋەجىدىن سەنئەتنىڭ جەمئىيەت ۋە باشقا ئىلىم ساھەنى يېڭىلىققا يېتەكلەپ مېڭىش رولى ناھايىتى زور بولدى. مېمارچىلىق ئىلمىدە ھېچ كۆرۈلۈپ باقمىغان

ئۇسلۇب يارتىلدى. Gothic, Baroque ۋە Rococo
ئۇسۇلۇپلىرى ھېلىھەم دۇنيا بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى تۆرىدە.

رېئالىزم رەسىم پېشۋالىرى Giotto di Bondone، Filippo Brunelleschi لار كلاسسىك رېئالىزىم ئۇسۇلىرىنى بولۇپلا قالماي، رەسساملىق ئىلمىگە پېرسپېكتىۋ (perspective) تېخنىكىسىنى ئېلىپ كىردى. Giotto di Bondone، Filippo Brunelleschi ، Bramante ۋە Michelangelo، Raphael، Sangallo، Maderno لار رەسىم، ھەيكەلتىراشلىق ۋە مېمارچىلىقنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسىگە چىققان ئۇستازلىرىدۇر. مەشھۇر، ئۇلۇغ رەسسام Leonardo da Vinci رەسىم ۋە ھەيكەلتىراشلىق ئىلمىنىڭ پېشۋاسى بولۇپلا قالماي ئۇ ھەم ئومۇمى پەنلەر ئالىمىدۇر. Leonardo da Vinci ياۋروپادا تۇنجى بولۇپ ئادەم ئاناتومىيەسىنى تەجرىبە قىلىپ رەسىم ۋە مېدىتسىنا ئىلمىنى يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈردى. ئۇنىڭ ئۇتتۇرغا قويغان تىك ئۇچار ئايروپىلان، تانكا ۋە قۇياش ئېنېرگىيىسى نەزەرىيىلىرى ئۆز ۋاقتىدا تەجرىبىدىن ئۆتمىگەن بولسىمۇ كېيىنكى كۈنلەردە رېئاللىققا چىقتى. Leonardo da Vinci نى ياۋروپا مەدەنىيىتى ئويغىنىش ھەرىكىتىنىڭ ئەڭ مەشھۇر ئۇستازى دېسەك ھېچ خاتا بولمايدۇ .

يەنە شۇلارنىمۇ ئاتاپ ئۆتۈش مۇمكىنكى ئۇلۇغ ئاسترونوم، قۇياش مەركەزلىك نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئالىم Nicolaus Copernicus، مەشھۇر ئېكسپېدىچى، دۇنيا ئاتلاس ئىلمىگە ئاساس سالغۇچى مەشھۇر زات Christopher Columbus، تەبىئىي پەن ئۇستازلىرىدىن Francis Bacon، Kepler Galile لەردۇر. مەشھۇر سىياسىيون Machiavelli ئۆزىنىڭ "ھۆكۈمدار" (The Prince) ناملىق ئەسىرى بىلەن ھېلىھەم مەشھۇردۇر. ئەنگلىيىلىك دۇنياۋى ئەدەب William Shakespeareنى بۇ دەۋرنىڭ ئىلىم ئۇستازلىرى سۈپىتىدە مىسال قىلىپ ئۆتسەك يېتەرلىك. مانا بۇ ئىلىم پەن، سەنئەت ۋە ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى ئويغىنىش ھەرىكىتى پۈتۈن ياۋروپالقلارنى

18 ــ ئەسىردىن باشلانغان ياۋروپا سانائەت ئىنقىلابى دەۋرىگە ئېلىپ كىردى .

ياۋروپا سانائەت ئىنقىلابى دۇنيا تەرەققىياتىدا غايەت زور ئۆزگىرىشنى پەيدا قىلىپ، پەن تېخنىكا ۋە سانائەت جەمئىيەتنىڭ ھۆكۈمدارىغا ئايلاندى. 19 ــ ئەسىرگە كەلگەندە ئەدەبىيات سەنئەت ۋە ئىدېئولوگىيە مودېرنىزم دەۋرىگە كىردى. مودېرنىزم كلاسسىك ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبقا قارشى ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئىنسانىيەتنى كېيىكى ئاتوم ۋە بۇگۈنكى ئېلېكترون دەۋرىگە ئېلىپ كىردى .

ئۇنداقتا ئوتتۇرىغا قويماقچى بولغان مەقسەتكە شۇكى يۇقىرىقىدەك زور مەدەنىيەت گۈللىنىش ھادىسى يېڭىلىق يارىتىش ۋە ئىجادىيەت دولقۇنى، زامانىۋى ئۇستقۇرۇلمىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۈچۈن ئەڭ ئاساسلىق ئامىل ئەلۋەتتە ئەركىن پىكىر قىلىش بولدى! ئەركىن پىكىر قىلىش ۋە ئەركىن ئېپادە قىلىش ئىنسانلارنىڭ يېڭىلىق يارىتىشىدىكى ھاياتىي كۈچدۇر! ئۇ ئىنساندا تۇغما بولۇشقا تېگىشلىك ھوقۇق. شۇ سەۋەبلىك ئىتالىيەدىن باشلانغان ياۋروپا مەدەنىيەت ئويغىنىش ھەرىكىتى ئەڭ دەسلەپ قەدىمكى گىرىك ۋە رىملىقلارنىڭ ئىلغار دېموكراتىك ئىدىيە ۋە تەپەككۇر ئىلمىنى قايتا ئوتتۇرىغا ئېلىپ چىقىشتىن باشلانغان. چۈنكى قەدىمكى رۇم دەۋرىدە پۇقرالارنىڭ دىنىي ئەركىنلىكى ۋە ئەركىن سۆزلەش ھوقۇقىغا قاتتىق ھۆرمەت قىلىناتتى .

ياۋروپا مەدەنىيەت ئويغىنىش ھەرىكىتى ئاخىرقى دەۋرىگە كەلگەندە ئەنگلىيىلىك سىياسىي ئۆلىمالاردىن John Milton ۋە John Lockelarئېپادە ئەركىنلىكى ھوقۇقى چۈشەنچىسىنى ئەڭ دەسلەپ ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ ھەقتە كەڭ مۇنازىرە ئېلىپ بارىدى. 1689 ــ يىلىغا كەلگەندە ئەنگلىيە پارلامېنتى ، پارلامېنت ئەزالىرىغا ئەركىن پىكىر بايان قىلىش ھوقۇقى بەردى.

1766 ـ يىلىغا كەلگەندە شىمالىي ياۋروپا دىكى شۇپتسىيە پادىشاھلىقى دۇنيادا تۇنجى بولۇپ پۇقرالارنىڭ نەشر قىلىش ھوقۇقىنى رەسمىي دۆلەت قانۇنىغا كىرگۈزۈپ، دۆلەت قانۇنى ئارقىلىق پۇقرالارنىڭ نەشرىياتچىلىق ھەق ھوقۇقىنى قوغدىدى. 1770 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىگە كەلگەندە دانىيە نورۋېگىيە پادىشاھلىقى پۇقرالارنىڭ سۆز ئەركىنلىكىنى قانۇنى كاپالەتكە ئىگە قىلدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن 1948 ـ يىلىغا كەلگەندە يېڭىدىن قۇرۇلغان بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى دۇنيا "كىشىلىك ھوقۇق" خىتابنامىسىنى ئېلان قىلدى. بۇ خىتاب نامىنىڭ 19 ـ ماددىسىدا "ھەربىر ئىنسان تۇغۇلۇشىدىنلا ئەركىن سۆزلەش ۋە پىكىر بايان قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە. ئىنسانلارنىڭ پىكىر قىلىش ۋە ھەرخىل نەشرىيات ۋاستىللىردا نەشر قىلدۇرۇش، ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەش ئەركىنلىكى چوقۇم توسقۇنلۇقتا ئۇچرىماسلىقى كېرەك" دەپ قارار قىلىندى. 1991ـ يىلى يۇقىرىقى ھوقۇقلارغا يېڭىدىن رادىئو، تېلېۋىزور، CD، DVD، كومپيۇتېرى، ئىنتېرنېت ۋە مېدىئا (Media)ھوقۇقلىرى قوشۇلدى .

خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتى ياكى توغرا قىلىپ ئاتىغاندا خەلقئارا PEN بىرلىكى 1921 ـ يىلى ئەنگلىيەنىڭ لوندون شەھىرىدە ئېچىلغان شائىرى، دراماتورگ ۋە تىنچلىقپەرۋەر Scott Catharine Amy Dawson تەرىپىدىن دۇنياغا كەلتۈرۈلگەن. P.E.N ئەسلىدە ئىنگلىز تىلىدىكى "Poets" شائىر، "Essayists" نەسىر ئەسەر يازغۇچىلىرى ۋە "Noelists" ھېكايە رومان يازغۇچىلىرى قاتارلىق ئاتالغۇلىرىنىڭ ئالدىنقى ئۈچ ھەرپىنى ئېلىپ ئىنگلىز تىلىدىكى قەلەم يەنى "PEN" ئاتالغۇسىنى شەكىللەندۈرۈپ، بۇگۈنكى كۈندىكى خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ ئىسمى قىلىپ قوللىنىلغان .

PEN دۇنيا بويىچە ئەڭ دەسلەپ قۇرۇلغان ھۆكۈمەتسىز تەشكىلاتلارنىڭ بىرى بولۇپ، خەلقئارادا تۇنجى بولۇپ ئىنسان ھەقلىرى ئۇچۇن پائالىيەت ئېلىپ بارغان تەشكىلاتتۇر. PEN ھەم خەلقئارادىكى

تۇنجى دۇنياۋى يازغۇچىلارنىڭ بىرلىكى. PEN تۇنجى بولۇپ ئىپادە ئەركىنلىكى ۋە قەلەمكەشلەر ھوقۇقىنى، ئەدەبىياتنىڭ ئەركىن بولۇشىنى ئۆزىگە ئاساسى مەقسەت قىلىپ قۇرۇلغان تەشكىلات. PEN 1948 ــ يىلى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسىنىڭ 19 ــ مادىسى 1926 ــ يىلى خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتى تەرىپىدىن يېزىلىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋە جەمئىيەت نىزامنامىسىگە كىرگۈزۈلگەن ئىدى . ئىنسانىنىڭ ئەڭ تۆپكى ۋە ئەڭ ئاساسلىق ھەق ھوقۇقىنى قوغداشنى مەقسەت قىلىپ قۇرۇلغان بۇ تەشكىلاتنىڭ بۈگۈنكى كۈندە 105 تىن ئارتۇق مەملىكەتتە 146 دىن ئارتۇق تارماق تەشكىلاتى بار بولۇپ، خەلقئارادىكى ئەڭ نوپۇزلۇق تەشكىلاتلارنىڭ بىرسىدۇر.

خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنى قۇرۇپ چىقىش پىلانى 2005 ــ يىلى كومپوزىتور، شائىر، ئىقتىدارلىق سەنئەتكار مەرھۇم كۈرەش كۈسەن سۇلتان ئوغلى تەرىپىدىن تەشەببۇس قىلىنغان. بىر يىل تەييارلىق قىلىش نەتىجىسىدە 2006 ــ يىلى ئۆكتەبىر ئېيىنىڭ 18 ــ كۈنى يەنى مەرھۇمنىڭ ۋاپاتىدىن 11 كۈن بۇرۇن، شىمالى ياۋروپادىكى شۋېتسىيە پادىشاھلىقىنىڭ مەركىزى بولغان ستوكھولىم شەھىرىدە ئاز بىرقىسىم قەلەمكەش ۋە سەنئەتكارلارنىڭ بىر ئاريغا كېلىشى بىلەن دەسلەپكى قۇرۇلمىسى شەكىللەندۇرۇلگەن ئىدى. مەرھۇمنىڭ ۋاپاتى پۈتۈن ئۇيغۇر خەلقى ئۈچۈن غايەت چوڭ يوقىتىلىش بولدى. ئەينى ۋاقىتتا ئىنسانى ھەق ھوقۇقى ئىنساپسىز مەلئۇنلار تەرىپىدىن رەھىمسىزلەرچە دەپسەندە قىلىنۋاتقان، ئىسيانكارلار ئاۋازى بوغۇلۇۋاتقان ئىگە چاقسىز قالغان ئۇيغۇر خەلقىنى خەلقئارا قەلەمكەشلەر چوڭ ئائىلىسىگە رەسمىي ئەزا قىلىپ ئېلىپ كىرىش مەرھۇم كۈرەش كۈسەن ئەپەندىنىڭ چوڭ ئارزۇلىرىدىن بىرى سۈپىتىدە سەپداشلىرىغا مىراس قالغان ئىدى .

خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى يازغۇچى، شائىر، نەشرىياتچىلار، تەرجىمان، تەھرىرلەر، تىلشۇناسلار، تارىخشۇناسلار،

ئاخباراتچىلار، فىلىم سىناريستلىرى، ئەدەبىيات سەنئەت تەتقىقاتچىلىرى ۋە ھەر تۈرلۈك قەلەم ئەھلىلىرىدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ. دۇنيادىكى ئەركىن پىكىرلىك قەلەمكەشلەرنى دىنى، تىلى، سىياسىي مۇددىئاسى، مەدەنىيەت ۋە ئۆرۈپ ئادەتلىرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قارىماي بىر ئارىغا توپلاپ، ئىنسانىيەتنىڭ ئىپادە ئەركىنلىكى، تىل ۋە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ھۆرلۈكىنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئۆزىگە مەقسەت قىلىدۇ .

2008 ــ يىلى سېنتەبىر ئېيىدا جەنۇبى ئامېرىكىدىكى كولومبىيە دۆلىتىنىڭ پايتەختى Boguta شەھىرىدە 74 ــ نۆۋەتلىك خەلقئارا قەلەمكەشلەر قۇرۇلتىيى كولومبىيە قەلەمكەشلىرىنىڭ ساھىبخانلىقىدا چاقىرىلدى. ئاخىر مەرھۇم كۇرەش كۆسەن ئەپەندىنىڭ كۆڭلىگە پۈككەن ئارزۇ ـ ئارمىنى رېئاللىققا ئايلاندى! مەرھۇمنىڭ يېقىن سەپداشلىرى بۇ تارىخى ۋەزىپىنى ئىككى يىلدىن ئارتۇق جاپا مۇشەققەتلىك خىزمىتى بەدىلىگە ئورۇندىدى. ئۇيغۇر خەلقى خەلقئارا پەن قۇرۇلۇپ ئازغىنا كەم بىر ئەسىردىن كېيىن يەنە 87 يىل ئۆتكەندە بۇ خەلقئارالىق چوڭ ئائىلىنىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتىدە رەسمىي قوبۇل قىلىنىپ، بۇ نوۋەتلىك قۇرۇلتايدىن ئۇرۇن ئالدى. شۇندىن بۇيان ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزى يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، كىچىكلىكتىن چوڭايدى. ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ قۇرۇلۇش تارىخى ئۇزۇن بولمىغان ياش قەلەمكەشلەر مەركىزى بولۇشىغا قارىماي ئۆزىنىڭ ئاكتىپ پائالىيەتچانلىقى ۋە يېڭىلىق يارىتىش روھى بىلەن خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتى سېپىدىكى ھۆرمىتى ۋە ئورنىنى ئۆسۈشكە باشلىدى .

ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزى باش بولۇپ ئورال ئالتاي قەلەمكەشلەر بىرلىكىنى قۇرۇپ چىقىپ ئۇيغۇر، ياپونىيە، جەنۇبى كورىيە، موڭغۇلىيە، قازاقىستان، قىرغىزستان، تاتارىستان، تۈركىيە، ۋېنگرىيە، ئېستونىيە، فىنلاندىيە قاتارلىق قەلەمكەشلەر مەركەزلىرىنى ئوز ئىچىگە ئالغان 11 قەلەم مەركىزى ۋە تاجىك، ئۆزبېك، ئەزەربەيجان، تۈركمەنستان قاتارلىق تېخىچە خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى بولمىغان قېرىنداش،

تەقدىرداش مىللەت يازغۇچىلىرىغا باش بولۇپ، بىرلىكتە رايون خاراكتېرلىك پائالىيەت ئېلىپ باردى.

ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزى سۆزلىشىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، سۈكۈت قىلىشقا قارشى تۇرىدۇ. خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان "ھەربىر ئىنسان تۇغۇلۇشىدىنلا ئەركىن سۆزلەش ۋە پىكىر بايان قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە. ئىنسانلارنىڭ پىكىر قىلىش ۋە ھەرخىل نەشرىيات ۋاستىللىردا نەشر قىلدۇرۇش، ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەش ئەركىنلىكى چوقۇم توسقۇنلۇققا ئۇچرىماسلىقى كېرەك" دېگەن خىتاب نامىسى بويىچە پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ. جۇملىدىن سۆزلەش، يېزىش، ئوقۇش، نەشر قىلىش، ئەركىن ئىپادىلەش ھېقى ھوقۇقلىرى مەجبۇرى تارتىۋېلىنۇاتقان ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرى ۋە خەلقىنىڭ ھوقۇق مەنپەئىتىنى قوغداشنى ئۆزىگە نىشان قىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىلى، ئەدەبىياتى، مەدەنىيىتى ۋە تارىخى يادىكارلىقلىرىنى قوغداشنى ئۆزىگە ۋەزىپە قىلىدۇ. خىتاي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش زالىملارنىڭ تۇرمىلىرىدە گۇناھسىز ئازاب چېكىۋاتقان ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرى ۋە دۇنيادىكى زوراۋان ئەللەر تۇرمىسىدە خارلىنىۋاتقان قەلەم ئىگىلىرىنىڭ شەرتسىز قويۇپ بېرىلىشى ۋە ئازاد قىلىنىشى ئۈچۈن داۋاملىق پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ .

ئەلۋەتتە، ئوخشاش بولمىغان دۆلەت، رايون ۋە مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئۆزىنى ئىپادە قىلىش ئۇسۇلى ۋە ئىپادە ئەركىنلىكىگە بولغان چۈشەنچىسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. مەن بۇ نوقتىدا ئايرىم توختالمايمەن. خىتايلار شەرقى تۈركىستاندىن ئىبارەت بۇ ئۇيغۇر زېمىنىنى مۇستەملىكە قىلغاندىن بۇيان، ئۇيغۇر خەلقىمىز سانسىز قېتىم قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتتى .

ھۆرلۈك ۋە ئەركىن ھايات ئۈچۈن قىلىۋاتقان مۇجادىلىسىنى بىر كۈنمۇ توختىتىپ قويمىدى. ئەنە شۇ قارشىلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ بىرى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېلىپ بېرىلغان 1985 ــ

يىلدىكى "12 دېكابىر ئوقۇغۇچىلار ھەرىكىتى" ۋە 1988 ـ يىلدىكى "ئوقۇغۇچىلار ھەرىكىتى" دۇر. بۇ يېقىنقى زامان تارىخىمىزدىكى ئەڭ زور كۆلەملىك ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئويغىنىش ھەرىكىتىدۇر. قىسقىسى بۇ ھەرىكەتتە ئۇيغۇر زىيالىيلىرى يۇقىرى بەدەللەر تۆلىدى، نۇرغۇنلىغان قۇربانلارنى بەردى. گەرچە بۇ ھەرىكەت كۆزلىگەن مەقسەتلىرىگە تولۇق يېتەلمىگەن بولسىمۇ يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە ئۆز تىل يېزىقى، مىللىي مائارىپ، مەدەنىيەت، ئەركىن پىكىر قىلىش، ئىنسانى قەدىر قىممىتىنى تونۇش ۋە قوغداش ئېڭىنى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ھەر قاتلاملىرىدا جۇملىدىن ئۇيغۇر ياشلىرى ئارىسىدا قايتىدىن كۆچەيتتى. مۇستەملىكىچى ھۆكۈمەتكە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتەن مىللەتكە بولغان سۆيگۈسىنىڭ كۈچلۈك ساداسىنى ئاڭلاتتى. ئۇيغۇر ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى تارىخىغا ئۆچمەس ئابىدە تىكلىدى. مۇستەملىكىچىلەرنىڭ مىللىي مائارىپىمىز، مەدەنىيىتىمىز، تىلىمىز ۋە تۇپرىقىمىز ئۈستىدىن ئىلىپ بېرىۋاتقان بۇزغۇنچىلىقىغا قەلەم ۋە ئەلەم بىلەن بىرلىكتە قارشى تۇرىدىغان يېڭى ئىزباسارلار سېپىنىڭ كۆپلەپ يېتىشىپ چىقىشىدا زور رول ئويناندى .

مانا بۇ سەپتە ئۇزۇن يىللاردىن بېرى ئۆز مىللىتى، ۋەتىنىگە بولغان سۆيگۈسىنى، ھۆر ئەركىن كېلەچەككە بولغان ئىنتىلىشىنى كۈچلۈك قەلبىي بىلەن ئۇزلۇكسىز ئىپادىلەپ كېلىۋاتقانلارنىڭ بىرى ياش زىيالىي، ئەدەبىي يازار، شائىر، ئۇشبۇ " ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرى ساداسى دونياي دەرياسىدىن ئورخۇن بويلىرىغىچە " ناملىق كىتابنىڭ مۇئەللىپى، مېنىڭ دوستۇم، سەپدىشىم ئەزىز ئەيسا ئەپەندىدۇر .

ئەزىز ئەيسا ئەپەندى ئەدەبىي ئىجادىيىتىنى 1986 ـ يىلى ئاقسۇ گېزىتىدە ئېلان قىلغان تۇنجى ئەدەبىي ئاخباراتىدىن باشلايدۇ. يازغۇچىمىز شۇنىڭدىن باشلاپ قەدىمكى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر ئەدىب ۋە شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىپ چىقىدۇ. شەرق ۋە غەرب ئەدەبىياتى بىلەن تونۇشىدۇ. ئەدەبىيات سەنئەتنىڭ مىللەت ئېڭىنى

ئۆزگەرتىشتە تۇتىدىغان باشلامچىلىق رولىنى چۇشىنىپ يەتكەن ياش شائىر 1992 ــ يىلى خىتاي ھوكۇمىتىنىڭ دائىلىرى تەرىپىدىن "12 ــ دېكابىر ئوقۇغۇچىلار ھەرىكىتى" گە باغلىنىپ زىيانكەشلىككە ئۇچرايدۇ ۋە شۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى 1999 ــ يىلى ۋەتەندىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ياش شائىر ئاقسۇدا نەزەربەنت ئىچىدە ئوتكەن يىللىرىدا ئاقسۇ گېزىتى قاتارلىق گېزىت ژۇرناللاردا 50 تىن ئارتۇق شېئىر ۋە تەرجىمە ئەسەرلىرىنى ئېلان قىلدۇ .

ئەزىز ئەيسا ئەپەندى ۋەتەنده ياشاۋاتقان ۋاقىتلىردا ئاۋام خەلقنىڭ ئازابىنى ئاڭلاپ، مۇستەملىكىچىلەرنىڭ رەھىمسىزلىك بىلەن باستۇرۇشلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ تۇرغاچقا ئىچىگە پاتماي يېنۋاتقان غەزەپ نەپرەتلىرىنى ئىپادىلەپ ۋەتەن مىللەتنىڭ بۇگۈنىگە ئېچىنىپ، غېرىبانە سەبىي تۇيغۇسىنى ئىسيان چۇقانى قىلىپ"بىر گۈل ئېچىلسا بولمايدۇ باھار" ناملىق شېئىرىنى يېزىپ ئاقسۇ گېزىتىده ئېلان قىلدۇ. ئەزىز ئەيسا ئەپەندى ئوتلۇق قەلبىنى ئىپادىلەپ مۇنداق مىسرالارنى يازىدۇ:

....

بىر گۈل ئېچىلسا بولمايدۇ باھار،
كەلمەيدۇ سايرىسا ئۈزىچە بىر قۇش.
باقمايدۇ تەبىئەت ئادەم مەيلىگە،
سالسىمۇ ئالدىراپ دېھقان يەرگە قوش.

بىر گۈل ئېچىلسا بولمايدۇ باھار،
تۇرسا دەل دەرەخ يېپىقسىز قاقشال.
ئۇنتۇغان ئۆزىنى سالا ئېتىزلار،
يېتىپتۇ ئۇستىگە يېپىۋېپ چاتقال.

بىر گۈل ئېچىلسا بولمايدۇ باھار،
كەچسىمۇ كۆڭۈلگە شېرىن شەيداسى.
قويالماي قىز جۇۋان قېشىغا ئوسما،
كۈتكۈزەر قەلبىنى كۆكلەم تەشناسى.

بىر گۈل ئېچىلسا بولمايدۇ باھار،
كەلمەس كاككۇكمۇ مەدھىيە ئوقۇپ.
ئۆيۈمگە كىرمەس قارلىغاچ ئەسلا،
ياشىماس قايتىدىن ئۇۋسنى توقۇپ.

بىر گۈل ئېچىلسا بولمايدۇ باھار،
بولسىمۇ سېنىڭ بېھىشتەك بېغىڭ.
سۈرەلمەس نوتا، تۆكەلمەس چېچەك،،
كەلمىسە پەسلىڭ ئەتىياز چېغىڭ.

بىر گۈل ئېچىلسا بولمايدۇ باھار،
ئاچىدۇ غۇنچىلار، ئىللىسا جاھان.
قوغلىنىپ قىشمۇ، ئالمىشىپ پەسىل،
تۇرىدۇ تەكرار، تەبىئەت ھامان!

بىر گۈل ئېچىلسا بولمايدۇ باھار،
يۇرمە سەن ئۇنى چېكەڭگە تېڭىپ.
قىسقا بۇ ھايات، خۇددى ئاققان سۇ،
تۇگەيدۇ ئاخىر، تۇپراققا سىڭىپ.
.....

شائىر ئۆزىنىڭ ۋەتەن مىللەت سۆيگۈسى ۋە ھۆر ئەركىن ھايات قۇرۇشقا بولغان ئارزۇسىنى، ئارمىنىنى ۋە پىداكارلىق روھىنى ئاددىي ئەمما چوڭقۇر مەنىلىك قىلىپ مۇنداق ئىپادىلەيدۇ :

ئىككىلەنمەيمەن،
سۆيگۈ ئالدىدا.
زارلىمايمەن،
تەقدىر قوينىدا.
يانغىن!
ئوتتىن پۈتكەن يۈرەك
ئىرادەم ھاياتقا-
خانىتەگىردەك...

شائىر ئەزىز ئەيسا ۋەتەندىن ئايرىلغاندىن كېيىن قىرغىزستان، گېرمانىيە ۋە ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات سەنئىتە ۋە ئاخبارات ساھەلىرىدە ئالدىنقى سەپتە تۇرۇپ خىزمەت قىلىپ كەلدى. ئۇ ۋەتەن سىرتىدا ئەركىن سۆزلەش ۋە يېزىش پۇرسىتىگە ئېرىشىپ ۋەتەن، مىللەت ئۈچۈن يېزىشنى ئۆزىنىڭ كېلەچەك ھايات يولى قىلىپ تاللىۋالدى. ياش شائىر ئەزىز ئەيسا ئەپەندى ئىلگىرى كېيىن بولۇپ قىرغىزستان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ نەشر ئەپكارى"ۋىجدان ئاۋاز" گېزىتىدە "ئۇيغۇر ئوغلى" نامىدا يازىدىغان مۇھەررىر، كېيىن دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى قۇرۇلتىيى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان "شەرقىي تۈركىستان ياشلىرى" ژۇرنىلىدا ۋە شەرقىي تۈركىستان (ئۇيغۇرىستان) مىللىي قۇرۇلتىيىنىڭ نەشر ئەپكارى" ئىستىقلال" گېزىتىدە "ئۇيغۇر ئەزىزى" ئىسمى بىلەن مۇھەررىرلىك خىزمەتلىرىدە بولدى.

شائىر "ئىستىقلال" گېزىتىدە ئۇيغۇر قىزلىرىنى ۋەتەن، مىللەت يولىدىكى كۈرەشكە چىلاپ ئوتلۇق قەلىمى بىلەن ئۇيغۇر قىزلىرىغا تۆۋەندىكىدەك مۇراجىئەتلەرنى قىلىدۇ :

ئەمەسمەن مەجنۇن، تاقلايدىغان شاخچە قۇش,
بولسامۇ گۈزەل سويدۇم دەپلا ئەگىدىغان.

تەس مېنىڭ سۆيمەكلىگىم ئۇيغۇر قىزى،
ئىشقى پىراق دەپلا يۈرسەڭ ئېرىيدىغان .

ئەگەر بولساڭ سەنمۇ جەڭچى ئۇيغۇر ئۇچۇن،
كىرىپ كەلسەڭ كۆرەشلەرگە "ئۇزۇگۈم" بولۇپ.
بولسا ئازاد "ئۇيغۇرستان" خەلقىمىز ھور،
سۆيەر ئىدىم سېنى جاندىن ئەزىز بىلىپ.

ئىلتىماسىم ئۇيغۇر قىزى ئاڭلا سۆزۈم،
قورۇلمىسۇن روھى بۇگۈن "ئۇزۇگۈم" نىڭ.
يېپىشايلى قول تۇتۇشۇپ كۆرەشكە مەھكەم،
ئىگىسى سەنلا شۇندا سۆيسەڭ يۈرىكىمنىڭ.

ۋەتەن مىللەتنىڭ دەردلىرىنى يەتكۈچە تارتقان، زالىملار قامچىسى يۈرىكىگە تېگىپ ۋەتەن خەلقىنىڭ ھۆرلۈكىنى ئۆزىگە ئەبەدىي خىزمەت بۇرچى قىلىپ تاللىغان بىر ئىنسان ئۇچۇن مەنزىلگە يەتمەكنىڭ يوللىرى كوپ ۋە ھەرخىلدۇر. بىر قەلەمكەش زىيالىي ئۇچۇن ئۇنىڭ قەلىمى، جەڭ مەيدانىدىكى قورالدۇر، ھەر بىر يېزىلغان خېتى ئېتىلغان ئوق كەبىدۇر.

ئەزىز ئەيسا ئەپەندى 2001 ــ يىلى يازدىن باشلاپ بۇگۈنگىچە ئايالى ئۇيغۇر مۇزىكا تەتقىقاتچىسى دوكتور رەيچېل ھاررىس خانىم (Dr. Rachel Harris) ۋە ئىككى ئوماق قىزى لەيلىگۈل ۋە سەنەمجانلار بىلەن ئەنگلىيەنىڭ لوندون شەھرىدە ياشاپ كەلمەكتە. ئەزىز ئەيسا ئەپەندى چەتئەلگە چىققاندىن بۇيان 100 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر، ئەدەبىي ئاخبارات ۋە ئاز بولمىغان ئىلمىي ماقالىلارنى يېزىپ گېزىت ژۇرنال ۋە توربەتلىرىدە ئېلان قىلدى. ئۆتكەن يىلى ئايالى رەيچېل خانىم بىلەن بىرلىكتە جاپالىق ئىزدىنىشلەر بەدىلىگە يېزىپ چىققان چوڭ ھەجىملىك ئىلمىي ئەسىرى " ئۇيغۇر توربەتچىلىكىگە ئومۇمىي نەزەر" خەلقئارادىكى

ئەڭ مەشھۇر ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ بىرى بولغان كەمبرىج ئۇنىۋېرسىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ژۇرنىلىدا ئىنگلىز تىلىدا :

"Invitation to a mourning ceremony: perspectives on the Uyghur internet"

ئېلان قىلىندى.

ئەزىز ئەيسا ئەپەندى يېزىقچىلىق بىلەنلا شۇغۇللىنىپ قالماي بەلكى يەنە ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتىنى ئەنگلىيەنى مەركەز قىلغان ھالدا ياۋروپا ئەللىرىنىڭ سەھنىلىرىگە ئېلىپ چىقىشتا زور رول ئويناندى. ئۇ باش بولۇپ دۇتار مۇزىكانتى ئايالى رەيچېل شۇنىڭدەك باشقا بىر قانچە ئۇيغۇر ۋە ئېنگلىز سەنئەتكارلار بىلەن بىرلىكتە 2004 ــ يىلى لوندون ئۇيغۇر ئانسامبلىنى قۇرۇپ چىقىپ ياۋروپادىكى دۆلەتلەردە ئۇيغۇرنىڭ سەنئىتىنىڭ ئۇلگىلىرىنى نامايان قىلدى ۋە قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇيغۇرنىڭ قايغۇ ئەلەملىرى، ئارزۇ ــ ئارمانلىرىنىڭ ساداسىنى مۇزىكا سەنئىتى بىلەن ياۋروپا سەھنىلىرىدە ئاڭلىتىشقا كۆز يۇمغۇسىز ئەجرلەرنى سىڭدۇردى. لوندون ئۇيغۇر ئانسامبلى نامىدىكى تۇنجى ئۇيغۇر مەدەنىيەت، سەنئەت ۋە تارىخىغا بېغىشلانغان ئۇيغۇر ۋە ئىنگلىز تىلىدا ئىككى تىللىق تورېپكىتى تۇزۇپ چىقىپ، ئۆزى يېتەكچىلىك قىلغان قەدىمكى ۋە بۈگۈنكى ئۇيغۇر مۇزىكا، سەنئىتىگە دائىر ھەرخىل ئەسەرلەرنى ئېلان قىلىش بىلەن بىرگە ئانسامبلىنىڭ تۇرلۇك پائالىيەتلىرىنى تەشكىللەپ كېلىۋاتىدۇ .

ئەزىز ئەيسا ئەپەندى 2010 ــ يىلىدىن بۇيان خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر بىرلىكىگە ئەزا بولۇپ كىرىپ مەزكۇر مەركەزنىڭ تورېپكىتىنى باشقۇرۇپ كەلمەكتە. ئۇ ھازىر خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزى ”تۇرمىدىكى يازغۇچىلارنىڭ ھەق ھوقۇقىنى قوغداش“ كومىتېتنىڭ مەسئۇلى. ئەزىز ئەيسا ئەپەندى خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ خىزمەتلىرىگە يىللاردىن بۇيان ئۇن تىنسىز ئوز ئەجرىنى سىڭدۇردى. ئۇ 2012 ــ يىلدىن باشلاپ خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزى

دائمىي كومىتېت ھەيئەتلىرىنىڭ كۆرسىتىشى ۋە قوشۇلۇشى بىلەن خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىغا سايلاندى. مەن بۇ مۇناسىۋەت بىلەن خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزى نامىدىن سەپدىشىم ئەزىز ئەيسا ئەپەندىنى تەبرىكلەيمەن! خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزى ئۇچۇن قوشقان خىزمەتلىرىگە مىننەتدارلىقىمنى بىلدۇرىمەن.

مۆھتەرەم ئوقۇرمەنلىرىمىز، دىققىتىڭلارغا سۇنۇلغان ئۇشبۇ ''ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر ساداسى ــ دونياي دەرياسىدىن ئورخۇن بويلىرىغىچە'' ناملىق كىتابقا ئەزىز ئەيسا ئەپەندىنىڭ ئۇچ ئەسىرى كىرگۈزۈلدى. بىرىنچىسى خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ 2011 ــ يىلى فېۋرالدا ۋېنگىرىيەنىڭ پايتەختى بۇداپېشت شەھىردە ئۆتكۈزگەن 2 ــ نۆۋەتلىك ئۇيغۇر ۋە ۋېنگىر يازغۇچىلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش يىغىنى جەريانى ئاساسى تېما قىلىنغان.

ۋېنگىرىيە دۆلىتىنىڭ كەچمىشى ۋە بۈگۈنى، ھون ــ ئۇيغۇر قېرىنداشلىق تارىخىي، ۋېنگىرىيەنىڭ سوۋېت مۇستەملىكىچىلىرى قولىدىن قۇتۇلۇشى تارىخى قوشۇمچە ئارقا كۆرۈنۈش قىلىنغان ئەدەبىي ئاخبارات ''ئۇزۇلمەس تارىخىي رىشتە'' ماۋزۇسىدىكى ئەسىرىدۇر. ئىككىنچى ئەسىرى 2011 ــ يىلى ئىيۇلدا ئاتا ماكانلىرىمىزدىن بىرى ئورخۇن بويلىرىدا چاقىرىلغان "3 ــ نۆۋەتلىك ئورال ــ ئالتاي قەلەمكەشلىرى قۇرۇلتىيى" غا قاتنىشىش سەپىرى بايان قىلىنغان ئەسىرىدۇر. بۇ ئەسەردە ئورخۇن بويلىرىدا ئاتا بوۋىلىرىمىز قۇرغان كۆك تۇرۇك ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر دۆلتىنىڭ تارىخى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىنىپ، ئۇيغۇرنىڭ تارىخىدىكى شانلىق كەچمىشلەر ئۇيغۇرنىڭ بۈگۈنىگە بىرلەشتۇرۇلۇپ يورۇتۇپ بېرىلىدۇ. ئەسەردە يەنە، يېغىنغا قاتناشقان قەلەمكەشلەر تەقدىم قىلغان قىممەتلىك لېكسىيلەر ۋە ئاپتورنىڭ كېلەچىكىگە بولغان ئارزۇ ئۇمىدلىرى بايان قىلىنىدۇ. ئۇچىنچىسى بولسا ئەزىز ئەيسا ئەپەندىنىڭ تەتقىقات ماقالىسى بولۇپ، مەزكۇر ماقاله 2009 ــ يىلىدىكى '' 5 ــ

ئىۇل “ ئۇرۇمچى قانلىق ۋەقەسى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىنغان “ئۇيغۇر تورىبەتچىلىكىگە ئومۇمىي نەزەر” ناملىق ئىلمىي ماقالىسىدۇر.

ۋەتەن سۆزسىز مۇقەددەستۇر! ۋەتەن مۇقەددەس بولغانلىقى ئۈچۈن ۋەتەنگە بولغان مۇھەببەتنىڭ چېكى بولمايدۇ. ۋەتەن بىر مىللەتنىڭ تەرەققىي قىلىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ ماكان ۋە زامان كاپالىتىدۇر. ۋەتەننىڭ ھۆرلۈكى دېمەك مىللەتنىڭ ئەركىنلىكى دېمەكتۇر! شۇ ئەركىنلىك ئۈچۈن تۆلىنىدىغان بەدەلمۇ ئوز نۆۋىتىدە چوڭ ھەم قىممەتلىكتۇر !

مۇھتەرەم ئوقۇرمەنلەر ! بۇ ياۋروپا مەدەنىيەت تارىخى ۋە ئەركىن پىكىر قىلىش ھەق ھوقۇقىدىن تارتىپ، خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتى ۋە ئۇيغۇر مەركىزىگىچە، ۋە ئاخىردا مەزكۇر كىتابنىڭ مۇئەللىپى سەپدىشىمىز ئەزىز ئەيسا ئەپەندىگىچە سوزۇلغان ئۇزۇن بايانلىرىمنى ئاخىرلاشتۇرۇشتىن بۇرۇن، ھۆرمەتلىك دوستىمىز ئەزىز ئەيسا ئەپەندىنىڭ ئەدەبىي يېزىقچىلىقى ۋە ئىلمىي تەتقىقاتلىرىغا خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىگە ۋاكالىتەن تېخىمۇ كۆپ ئۇتۇقلارنى تىلەيمەن !

ھەممە نەرسە ئۆسۈپ يېتىلدۇ، يول مېڭىپ ئېچىلدۇ، بېسىپ تۇگىتىلدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كېلەچەك تەرەققىياتى ۋە ھۆرلۈكىمۇ شائىرىمىزغا ئوخشاش مىڭلىغان يېگىت قىزلىرىمىزنىڭ تۆلەۋاتقان بەدەللىرى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ.

مەن سۆزۈمنى ئەزىز ئەيسا ئەپەندىنىڭ يېقىندا يازغان “غۇرۇرۇمدا مۇرەسسىز داۋا” ناملىق شېئىرى بىلەن ئاخىرلاشتۇرىمەن. كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ بۇ كىتابنى ئوقۇش ئارقىلىق خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئېلىپ بارغان بىرقىسىم ئىش پائالىيەتلىرىدىن مەلۇماتلارغا ئىگە بۇلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن .

ئوڭۇم چۈشۈمده،
مەن ئويغاق.
ۋەتەنسىزلىك دەردى ماڭا تولغاق.
مەجنۇنلۇقتىن مەن بىدار يىراق.
بۇ كۈن ئەمەس بىزگە بىر تىلسىم-
كۆرۈنسىمۇ مەنزىلى ئۇزاق .
رەھىمسىز سەن ھەي دۇنيا-
ئۇيغۇرغا سەن بۇ ئاپا.
دۇنيايىمدا مسلىسىز چۇقان.
ساڭا قارشى بۇيۇك ئىسيان-
دىلىم
تىلىم
ۋۇجۇدۇمدا-
غۇرۇرۇمدا مۇرەسسىز داۋا
...

ھۆرمەت بىلەن خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزى رەئىسى

قەيسەر ئابدۇرۇسۇل (ئۆزھون)

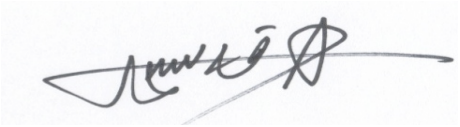

2012 - يىلى 20 فېۋرال. لۇند ، شۋېتسىيە

ئۇزۇلمەس تارىخىي رىشتە

ئۇيغۇر ــ ھون قەلەمكەشلىرىنىڭ دۇنياي دەرياسى بويىدا ياڭراتقان دوستلۇق سادالىرى

بۇداپېشتتا ئۆتكۈزۈلگەن 2 نۆۋەتلىك خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ يىغىنى توغرىسىدا ئەدەبىي خاتىرىلەر

"ھونلار - ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغدىكى ئەجدادى ھونلار باشقا ھەممە تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدىمۇ ئاساسلىق رول ئوينىغان"

مەرھۇم ئۇيغۇر تارىخچىسى تۇرغۇن ئالماس ئەپەندىنىڭ "ئۇيغۇرلار" ناملىق كىتابىدىن.

تارىختىن ئىككى ئېغىز سۆز

ئۇيغۇرنىڭ ھازىرقى زامان مەشھۇر تارىخچىسى، شائىرى ۋە كۆرەش جەڭچىسى مەرھۇم تۇرغۇن ئالماس ئەپەندىنىڭ" ئۇيغۇرلار " قاتارلىق 3 تارىخىي كىتابى 1989- يىلى ئۇرۇمچىدە خىتاي نەشرىيات ئورۇنلىرىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغاندىن كېيىن ئاتالمىش "شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون" لوق خىتاي كوممۇنىست پارتىيە كومىتېتى ۋە ھۆكۈمىتىنى قاتتىق ئالاقزادە قىلىۋەتكەن ۋە بىر قانچە يىل داۋاملاشقان" تۇرغۇن ئالماسنى تەنقىد قىلىش كۆرۈشى" نى قوزغاشقا سەۋەبچى بولغان "ئۇيغۇرلار " ناملىق بۇ كىتابنىڭ ئۇچىنچى بابىدىكى" ھونلار ۋە ئۇيغۇر " قىسمى مۇنداق باشلىنىدۇ:

" ھونلار - ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغدىكى ئەجدادى .ھونلار باشقا ھەممە تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدىمۇ ئاساسلىق رول ئويناغان .ھونلار تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1500 يىللىرى تارتىپ (ھازىرقى كۈندىن 3500 يىل بۇرۇن) مىلادى 5- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان 2000 يىلنى ئوز ئىچىگە ئالغان ناھايىتى ئۇزۇن مەزگىلدە، ئاسىيا ۋە ياۋروپا تارىخ سەھنىسىدە ئىنسانىيەت ئەۋلادىنىڭ يادىدىن مەڭگۈ چىقمايدىغان ناھايىتى چوڭ تارىخىي رول ئويناندى".[i]

دېمەك ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ سائەت سترېلكىسى 21- ئەسىرنى كۆرسىتۋاتقان بۇ دەقىقىلەردە تارىختا ئۇيغۇر قاتارلىق باشقا تۈركى ئېتنىك قېرىنداشلىرىدىن ئايرىلىپ ئاسىيا ۋە ياۋروپا قىتئەلىرىدە ئالەمشۇمۇل ئىمپېراتۇرلۇقلارنى قۇرۇپ تاكى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر ئۆزىنىڭ مىللىي

مەۋجۇتلۇقىنى، مۇستەقىل دۆلىتىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان ۋە دۇنيا تەرىپىدىن تارىختىكى ھونلارنىڭ دۆلىتى دەپ تونۇلغان، ئۆزلىرىنىڭ ئېتنىك مىللەت نامىنى ئىزچىل بۇگۈنكى كۈنگىچە ئون ئۇيغۇر ‘‘ئونوگۇر ’’دەپ ئاتاپ كېلىۋاتقان بۇگۈنكى ۋېنگىرىيە ھونلىرى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ دونياي دەرياسى بويىدىكى ياۋروپانىڭ ئەڭ گۈزەل شەھەرلىرىنىڭ بىرى بولغان بۇداپېشتتا 2011- يىلى 2- ئاينىڭ 21- كۈنىدىن 24- كۈنگىچە ئېلىپ بارغان ئۇيغۇر ۋە ھون قەلەمكەشلىرىنىڭ تارىخي ئۆچرىشىشى سىزنى ئۇيغۇرنىڭ تارىخي ئەجدادى بولغان ھونلارنىڭ تەخمىنەن 1500 يىللار ئىلگىرى بىزدىن ئايرىلغاندىن كېيىنكى ئۆتمۈشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ بۈگۈنكى ياۋروپادىكى ئەھۋالىنى بىلىش ئىستىكىگىزنى قوزغايدۇ ئەلۋەتتە !

مانا بۇ مەقسەت بىلەن ۋېنگىرىيىدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ 2- نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى ھەققىدە تەپسىلي توختىلىشتىن بۇرۇن ئاۋۋال ئوقۇرمەنلەرگە ۋېنگىرىيە ھونلىرىنى بۈگۈنكى ئەھۋالغا بىرلەشتۇرۇپ قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتمەكچىمەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخي ئەجدادى ھونلار توغرىسىدا

هونلار تەخمىنەن مىلادى 350- يىللاردىن باشلاپ غەربكە كۆچۈشكە باشلىغان .خەرىتىدە هونلارنىڭ غەربكە كۆچۈش يوللىرى ۋە كۆچۈش ۋاقىتلىرى كۆرسىتىلگەن .

هونلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى تارىخىي ئەجدادىدۇر .هونلار بۇنىڭدىن تەخمىنەن تورت مىڭ يىللار ئىلگىرى هازىرقى سىبىرىيە ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ زېمىنلاردىن تارتىپ خىتاينىڭ سىرتىق دەريا ۋە دېڭىزلىرىغىچە، بايقال كۆلىنىڭ شەرقىدىكى كەڭ زېمىنلاردىن تارتىپ ئالتاي -تەڭرىتاغ ۋە ئورال تاغلىرىدىن كاسپىي دېڭىزىغىچە بولغان كەڭ زېمىنلاردا ياشاپ كەلگەن بولسا، كېيىن هونلار تەخمىنەن مىلادى 350- يىللىرى غەربكە قاراپ كۆچۈشكە باشلاپ مىلادى 434 - يىلى ئاتتىلا هون (453-406) تەرىپىدىن ناھايىتى كۆچلۈك ۋە بۈيۈك بولغان ياۋروپا هون ئىمپېرىيەسىنى قۇرۇپ 5- ئەسىرگە كەلگەندە غەربىي رۇم ئىمپېرىيەسىنى زاۋاللىققا يۈزلەندۈرگەن بولسا، ئاسىيادا هون ئەجدادلىرى ياشىغان كەڭ زېمىنلاردا قېرىنداش بولۇپ ياشاپ كەلگەن تۈرك، ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركى مىللەتلەر بۇ زېمىنلاردا قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ، هون ئەجدادلىرى قالدۇرغان بوشلۇقنى تولدۇرۇپ دۆلەتلەر ۋە ئىمپېراتۇرلۇقلارنى قۇرۇپ هونلار ياشىغان زېمىنلارغا ۋارىسلىق قىلغان .

پۈتكۈل هون قەبىلىلىرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3- ئەسىردە هون تەڭرىقۇت (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 174-209 – يىللار) تەرىپىدىن بىرلەشتۈرۈپ ئاسىيا هون ئىمپېرىيەسىنى قۇرغان .هون ئىمپېرىيەسىنىڭ جەنۇبىي چېگرىسى بولغان خىتاينىڭ چىن سۇلالىسى مىلادى 2 ئەسىردىن باشلاپ سەددىچىن سېپىلىنى سوقۇشنى باشلىغان بولۇپ بۇ دەل ئاسىيا هون ئىمپېرىيەسىنىڭ ئەڭ كۈچلەنگەن مەزگىللىرىگە توغرا كېلىدۇ .خىتاي بۇ دەۋرلەردە داۋاملىق تۇردە هونلارنىڭ هۇجۇمىغا ئۇچراپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن سېپىل سوقۇپ ئۆزىنى قوغدىغان ۋە بۇ سېپىلنى ئۆزىنىڭ چېگرىسى قىلغان .مەرھۇم ئۇيغۇر تارىخ ئالىمى تۇرغۇن ئالماس ئەپەندى بۇ تارىخنى مۇنداق ئىككى كەلىمىلىك شېئىر بىلەن ئىپادە قىلىپ يەكۈنلەيدۇ:

" هون بوۋامدىن قورققانلار، سەددىچىننى سوققانلار !"

بەزى تارىخچىلار هون باتۇر تەڭرىقۇتنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى "ئوغۇزخان" بىلەن بىر كىشى دەپ قارايدۇ .

Hun atisi Atilla (406–453)

بۇگۈنكى ۋېنگرىيەدىكى هونلار (ۋېنگرىيىلىكلەر) ئۆز دۆلتىنى Magyar دەپ ئاتايدۇ (ئىنگلىزچە Hungary دەپ ئاتىلىدۇ) ئۆزىنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىش مەنبەسىنى ياكى هونلارنىڭ (Magyarország) دۆلەت بولۇپ شەكىلنىش ۋە مىللەت نامىنى 7 ئەسىردە تەشكىل قىلىنغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقى onogur (ئون ئۇيغۇر) ئىسمىدىن كېلىپ چىققان دەپ قارايدۇ. بۇلغارلارمۇ ئوخشاشلا

ئۆزلىرىنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشىنى onogur (ـ onoguria ـ utigur ـ uyghuria) قەبىلىلىرىدىن دەپ بىلىدۇ.

بۈگۈنكى ۋېنگرىيە

ۋېنگرىيە ھونلىرى ئورال تىلى ئائىلىسىنىڭ فىننو ئۇگرىك (Finno-Ugric) تىل گۇرۇپپىسىدا سۆزلىشىدۇ يەنى بالتىق دېڭىزى بويىدىكى ئېستونىيە ۋە فىنلاندىيە تىللىرىغا يېقىن. دۇنيا بويىچە ھازىر ھونلارنىڭ نوپۇسى 14 مىليون ئەتراپىدا بولۇپ، بۇ نوپۇسنىڭ 10 مىليوندىن كۆپرەكى ۋېنگرىيىدە ياشايدۇ، قالغان 4 مىليونى ھونلار ۋېنگرىيىگە قوشنا بولغان رۇمىنىيە، سېربىيە ۋە ئۇكرائىنىيەدە ياشايدۇ.

ۋېنگرىيە ھونلىرى ئورخۇن يېزىقىنى تاكى 11 ــ ئەسىرگىچە يەنى خرىستىئان دىنىنى قوبۇل قىلغانغىچە قوللانغان بولۇپ، 11 ئەسىردىن كېيىن لاتىن يېزىقىنى قوللىنىشقا باشلايدۇ. ۋېنگرىيە بىلەن چېگرىداش بولغان

دۆلەتلەردىكى سزىكەلىس، چساڭو، پالوچ ۋە جاسوسچ قاتارلىق سانى بىرقەدەر ئاز بولغان مىللەتلەرمۇ ھازىرقى ھونلارنىڭ ئېتنىك مىللەت تەركىبىگە تەۋە دەپ قارىلىدۇ.

بۇ گۇنكى كۈنگە قەدەر داۋام قىلغان ۋېنگرىيە دۆلىتى مىلادى 895 ــ يىلى قۇرۇلغان بولۇپ ياۋروپادىكى ئەڭ قەدىمكى دۆلەتلەرنىڭ بىر بولۇپ ھىساپلىنىدۇ يەنى ياۋروپادا تۇنجى گېرمان ۋە فرانسۇزلار تەرىپىدىن ۋەردۇن شەرتنامىسى (Treaty of Verdun)[ii] ئاساسىدا مىلادى 843 ئانگلو ساكسون (Anglo-Saxon) دۆلىتى قۇرۇلۇپ 60ـ يىل كېيىن قۇرۇلغان قەدىمى دۆلەتتۇر. موڭغۇللار ۋېنگرىيىنى 1241 ۋە 1242ـ يىللىرى ئىستىلا قىلغان بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى موڭغۇل ھون ئۇرۇشلىرىدا ۋېنگرىيە ئاھالىسىنىڭ تەڭ يېرىمى يەنى تەخمىنەن 2 مىليوندىن كۆپرەك ئاھالىنىڭ ئۇرۇشتا ئۆلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئوسمان ئىمپېرىيىسى ۋېنگرىيىگە 1526 ــ يىلىدىن 1699 ــ يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. ۋېنگرىيە 1526 يىلى ئاۋستىرىيە بىلەن بىرلىشىپ ياۋروپادىكى ئىككىنچى چوڭ ئىمپېرىيە ئاۋستىرىيە ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسىنى قۇرىدۇ ۋە بۇ ئىمپېرىيە 1918 ــ يىلى پارتلىغان 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشىغىچە داۋام قىلىدۇ. گېرمانىيە ۋە ئىتالىيىنىڭ ۋېنگرىيىگە 1ـ قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىدا قولىدىن كەتكەن زېمىنلىرىنى قايتۇرۇپ ئېلىشىنى كاپالەتلىك قىلىشى بىلەن يەنە 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدا ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرگە قارشى كۈچلەر قاتارىدا ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ. ۋېنگرىيە 2 ـ قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىدىمۇ يېڭىلىپ 1945 ـ يىلى 13 فېۋرال سوۋېت ئىتتىپاقىغا شەرتسىز تەسلىم بولىدۇ ۋە 1947 ـ يىلى پارىژ تىنچلىق ئەھدىنامىسىگە ئىمزا قويىدۇ. ئاقۇۋەتتە ۋېنگرىيە 1918ـ يىلىدىن 1945ـ يىلىغىچە بولغان 2 قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىدا زېمىنىنىڭ 72% دىن، ئاھالىسىنىڭ 66% دىن ئايرىلىپ قالىدۇ.

سوۋېت كوممۇنىستلىرى ۋېنگرىيىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن تۇنجى قېتىملىق سوۋېت ئىشغالىيىتىگە قارشى 1956 ـ يىلى 23 ئۆكتەبىر ۋېنگرىيە ئىنقىلابى باشلىنىدۇ ۋە بۇ ئىنقىلاب 1956 ـ يىلى 10 ـ

نويابىر سوۋېت ئەسكەرلىرى نامايىشچىلارنى قانلىق باستۇرۇش بىلەن ئاياغلىشىپ، باستۇرۇلۇش داۋامىدا يۈزبەرگەن قانلىق توقۇنۇشتا 2500 دىن ئارتۇق ۋېنگرىيىلىكلەر ۋە 700 سوۋېت ئەسكەرلىرى ئۆلىدۇ. نەتىجىدە بۇ ۋەقەدىن كېيىن تەخمىنەن 000، 200 دىن ئارتۇق ۋېنگرىيىلىكلەر باشقا دۆلەتلەرگە مۇساپىر بولۇپ قېچىپ كېتىدۇ.

رۇمىنىيە كوممۇنىستلىرى تارىختىن تارتىپ ۋېنگرىيە زېمىنى بولۇپ كەلگەن ۋە 2 دۇنيا ئۇرۇشىدا رۇمىنىيە ئۆز تەۋەلىكىگە قوشۇۋالغان ترانسىلۋانىيەنىڭ يېرىم قىسىلاقلىرىنى بۇزۇشقا ئۇرۇندۇ ۋە بۇ ھەرىكەتكە نارازىلىق بىلدۈرۈپ 1988 - يىلى 6 - ئايدا 30 مىڭدىن ئارتۇق كىشى نامايىش قىلدى. بۇ ۋاقىتتا مىخائىل گورباچېۋ ۋېنگرىيىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىق پوزىتسىيىسىنى بىلدۈردى. ۋە شۇ يىلى 5 ئايدا ۋېنگرىيىلىكلەر ئاۋستىرىيە بىلەن بولغان چېگرا سىم توسۇقلارنى ئېلىپ تاشلايدۇ. 1989 - يىلى سېنتەبىردە بېرلىن تېمىنىڭ ئۆرۈلۈشكە باشلىنىشىدىن كېيىن 10- ئاينىڭ 23 - كۈنى ۋېنگرىيە ئۆزىنىڭ 3 - قېتىملىق ۋېنگرىيە جۇمھۇرىيىتىنى قۇرغانلىقىنى جاكارلايدۇ.

ۋېنگرىيە 2004 - يىلى 1 -ماي رەسمىي ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئەزا بولۇپ كىرگەن. ۋېنگرىيىنىڭ ھازىرقى يەر كۆلىمى 93, 030 km2 بولۇپ دۇنيا بويىچە دۆلەتلەر يەر كۆلىمى بويىچە 109 - ئورۇندا تۇرىدۇ. ۋېنگرىيىنىڭ 2011 - يىلدىكى نوپۇسى 10،164،000 بولۇپ دۇنيادىكى دۆلەتلەر بويىچە 83 - ئورۇندا تۇرىدۇ. ۋېنگرىيىنىڭ 2009 -يىلدىكى ستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا كىشى بېشىغا كېلىدىغان مىللىي دارامەت 18،566 دوللار. ۋېنگرىيە "فورىنت" پۇل بىرلىكىنى قوللىنىدۇ.[iii]

خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ 2 -نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى 21- فېۋرالدىن 24 - فېۋرالغىچە ۋېنگرىيىنىڭ پايتەختى بۇداپېشت شەھىرىدە ئېچىلدى

ئەمدى ئۆز گېپىمىزگە كەلسەك، يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەندەك ئاسىيا ۋە ياۋروپادا قىتئەلىرىدە ئالەمشۇمۇل ئىمپىراتۇرلۇقلارنى قۇرۇپ دۇنيانىڭ سىياسىي ۋە تارىخ سەھنىلىرىدە مەڭگۈ ئۆچمەيدىغان ئابىدىلەرنى تىكلىگەن ۋە بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر ئۆزلىرىنىڭ مىللىي كىملىكىنى "بىز ئۇن ئۇيغۇرلار" دەپ ئاتاپ كەلگەن ھون ئەجدادلىرىمىزنىڭ ياۋروپادىكى تارىخى يۇرتى ۋېنگرىيىنىڭ پايتەختى بۇداپېشتتا ۋېنگرىيە مەدەنىيەت مىنىستىرلىقى، ۋېنگرىيە دۆلەتلىك يازغۇچىلار جەمئىيىتى، خەلقئارا قەلەمكەشلەر ۋېنگرىيە مەركىزى ۋە خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزى قاتارلىق ئورۇنلار بىرلىكتە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ھون (ۋېنگرىيىلىك) ۋە ئۇيغۇر يازغۇچى، شائىرلار ۋە سەنئەتكارلارنىڭ ئۆز ئارا مەدەنىيەت

ئالماشتۇرۇش پائالىيىتى 2011 - يىلى 2 -ئاينىڭ 21- كۈندىن 24- كۈنگىچە بولۇپ ئۆتتى.
بۇ ئۇچرىشىش رەسمىي شەكىلدە ‘‘ئۇرال ئالتاي قەلەمكەشلەر بىرلىكى ھون ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ 2 - نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى’’ نامىدا بىر تۇرلۇك پائالىيەتلەر ئېلىپ بېرىلدى.

بۇ يىغىلىش ئۇيغۇر - ھون يازغۇچىلىرى، شائىرلىرى ۋە سەنئەتكارلارنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ۋە ئۆز ئارا چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈشنى مەقسەت قىلغان بىر تارىخىي ئۇچرىشىشى بولۇپ، مەزكۇر يىغىنغا قازاقستان، قىرغىزستان، تۈركىيە، ئاۋسترالىيە، كانادا، ئەنگلىيە ۋە گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىن كەلگەن خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ ئەزالىرى ۋە ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان مېھمانلار ۋە ۋېنگرىيىلىك يازغۇچىلار بولۇپ 50 دىن ئارتۇق يازغۇچى ۋە سەنئەتكارلار ئىشتىراك قىلدى.

بۇ پائالىيەتكە يەنە يىللاردىن بۇيان ئەنگلىيىدە ئاكتىپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ ئۇيغۇر ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيەت سەنئىتىنى تونۇشتۇرۇپ كېلىۋاتقان لوندون ئۇيغۇر ئانسامبلى ئالاھىدە تەكلىپ بىلەن قاتنىشىپ ۋېنگرىيىلىك ۋە ئۇيغۇر يىغىن ئىشتىراكچىلىرىغا، ھەم خالىس كەلگەن ۋېنگرىيىلىك ئۇيغۇر ھەۋەسكارلىرىغا، تاماشىبىنلارغا بۇداپېشت پرېزىدېنت مېھمانخانىسىدا ئۇيغۇر مىللىي سەنئىتىنىڭ نامايەندىلىرىنى كۆرسىتىپ مەخسۇس كونسېرت بەردى.

شۇنى پەخىرلىنىش تۇيغۇسى ئىچىدە ئەسلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزى يىللاردىن بۇيان جاپالىق ئىزدىنىش ئارقىلىق خەلقئارا قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن قۇرۇلۇپ چىققان ‘‘ئۇرال ئالتاي تىللىردا سۆزلىشىدىغان دۆلەت ۋە ئەللەر يازغۇچىلىرى بىرلىكى’’ نىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك قۇرۇلتىينى ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرىنىڭ

ساھىبخانىلىقى ۋە ئىجراسىدا 2009 - يىلى 25 -ئاۋغۇستتىن 29 - ئاۋغۇستقىچە تۈركىيىنىڭ ئىستانبۇل شەھىرىدە "ئەركىن پىكىر قىلىش" تېمىسىدىكى ئوراللىق قەلەمكەشلەر بىرلىكىنىڭ يىغىنىنى غەلىبىلىك ئاچقان ئىدى. ئىستانبۇلدا ئېچىلغان شۇ قېتىمقى يىغىنغا ئەزەربەيجان، تۈركىيە، ياپونىيە، قازاقىستان، قىرغىزىستان، موڭغۇلىيە، تاتارىستان، تۈركمەنستان، ئۆزبېكستان، شۇېتسىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىن كەلگەن 59 ۋەكىللەر قاتناشقان.

دېمەك ۋېنگرىيىنىڭ بۇداپېشت شەھىرىدە ئېچىلىۋاتقان بۇ يىغىن دەل "ئوراللىق قەلەمكەشلەر بىرلىكى" 1 - قېتىملىق ئىستانبۇل يىغىنىنىڭ داۋامى بولغانلىقى ئۈچۈن بىز بۇ نۆۋەتلىك يىغىننى تۆۋەندە قىسقىلاشتۇرۇپ خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ 2 - قېتىملىق قۇرۇلتىيى دەپ ئاتاپ ئۆتىمىز.

يىغىننىڭ تۇنجى كۈنى ۋېنگرىيىلىكلەر (ھونلار) ئۈچۈن ناھايىتىمۇ ئەھمىيەتلىك بولغان ۋېنگرىيە دۆلەتلىك يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ زالىدا سائەت 9 دا ۋېنگرىيە دۆلەتلىك يازغۇچىلار جەمئىيەتىنىڭ رەئىسى jános szentmátoni ئەپەندىنىڭ قارشى ئېلىش سۆزى قىلىشى بىلەن تەنتەنىلىك باشلاندى. يىغىندا ئىككىنچى بولۇپ سۆزگە چىققان خەلقئارا قەلەمكەشلەر ۋېنگرىيە مەركىزىنىڭ رەئىسى zoltán

sumonyiئەپەندی یەغن ئىشتىراكچىلىرىغا مۇھىم نۇتۇق سۆزلىدى.

ۋېنگىرىيە دۆلەتلىك يازغۇچىلار جەمئىيەتنىڭ رەئىسى jános szentmátoni سۆزنى مۇنداق باشلايدۇ:

"مەن مىڭ يىلدىن كېيىن ئۇيغۇر قېرىندىشىمنى تاپتىم، بىزنىڭ بۇ قېتىمقى ئۇچرىشىشىمىز ئەمدى مەڭگۈ داۋام قىلىدۇ ئەمما ئۇزۇلمەيدۇ..... ئۇيغۇرلا رنىڭ ھازىر دۇچ كېلىۋاتقان مەسىلىسى بىزنىڭ بېشىمىزغىمۇ كەلگەن. بىز مۇشۇ سورۇندا 1955 - يىلى ۋېنگىرىيە قەلەمكەشلەر بىر ئاربغا كېلىپ خەلقىمىزنى كۆرەش قىلىشقا چاقىرىپ ماقالە ئېلان قىلغان ئىدۇق، خەلقىمىز بىزنىڭ بۇ جەڭگىۋار چاقىرىقىمىزدىن ئىلھام ئېلىپ كۆرەشكە ئاتلاندى ۋە جاھانغا مەشھۇر بولغان 1956 - يىلىدىكى 23 - ئۆكتەبىر"ۋېنگىرىيە ئىنقىلابى" نى ئېلىپ بېرىپ سوۋېت كوممۇنىستلىرىنىڭ ئىشغالىيىتىگە قارشى جەڭ ئېلان قىلدى...بىز بەدەل تولىدۇق ئەمما ئەڭ ئاخىرىدا خەلقىمىز سوۋېت كوممۇنىست دىكتاتورلىرىنىڭ ئۇزۇن يىللىق مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەرگۈزۈپ بۈگۈنكى مۇستەقىل ۋېنگىرىيە دۆلتىنى قۇرۇپ چىقتى.....

قەلەمكەشلەرنىڭ چاقىرىقى يازغانلىرى سىياسىيونلارنىڭ ھەرىكەت قېلىپنامىسىدۇر، ھەرقانداق بىر سىياسىيون قەلەمكەشنىڭ يازمىسىدىن ئايرىلالمايدۇ!

بۈگۈن سىلەر، ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر يەغن ئېچىۋاتقان مۇشۇ زالدا دەل بۈنىڭدىن 50 نەچچە يىل بۇرۇن ۋېنگىرىيە قەلەمكەشلەر ۋېنگىر خەلقىگە خىتابنامە ئېلان قىلىپ مۇستەقىل ۋېنگىرىيە دۆلتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۆرەش قىلغان زال. ۋېنگىرىيە مۇستەقىللىق ئىنقىلابى مۇشۇ زالدىن پۈتۈن دۆلەتكە كېڭەيگەن. مانا شۇنىڭ ئۈچۈن بىز سىلەرنىمۇ مۇشۇ زالدا يەغن چاقىرىشقا تەكلىپ قىلدۇق!"

خەلقئارا قەلەمكەشلەر ۋېنگىرىيە مەركىزىنىڭ رەئىسى zoltán sumonyi سۆزگە چىقىپ مۇنداق دەيدۇ:

"مەن 2 يىل بۇرۇن ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر بىلەن سلوۋېنىيىدە ئۇچراشقاندا ئۇيغۇرلار بىلەن قايتىدىن تونۇشۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولۇپ تولىمۇ خۇشال بولغان ئىدىم. ئەمما ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا باشقىچە قاراشتا ئىدىم، 2 يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرىنىڭ خەلقئارا تۇتقان ئورنى بولۇپمۇ "ئورال ئالتاي قەلەمكەشلەر بىرلىكى" تەشكىلاتىنى قۇرۇپ تۈركىي تىللىق دۆلەتلەر بىلەن بىرلىكتە سەپ قۇرۇپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقانلىقىنى بىلدىم ۋە شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىگە بولغان ئىشەنچىم كۈچەيدى... بىز خەلقئارا قەلەمكەشلەر ۋېنگىرىيە مەركىزىدىكى يازغۇچىلار ئىمكانىيىتىمىز دائىرىسىدە ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ پائالىيەتلىرىنى ھەر جەھەتتىن قوللايمىز. بىز ئەمدى تارىمغا قاراپ كارۋان تارتىمىز... بىز سىلەر بىلەن بىر سەپتە تۇرىمىز. بىز سىلەر بىلەن جاپا ۋە ھالاۋەتتە بىللە بولىمىز..."

ئاخىردا نۇرمۇھەممەت ياسىننىڭ "ياۋا كەپتەر" ناملىق ئەسىرىنى ۋېنگر تىلىغا تەرجىمە قىلغان ۋېنگرىيىدە تونۇلغان ياش شائىر tibor weiner sennyey سۆز قىلىپ:

"مەن بۇگۈن ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر بىلەن تەكلىماكان قۇملۇقىدا يول تاپالماي، بوران چاپقۇندا قالغاندەك ھېسسىياتتا بولۇۋاتىمەن، بىزگە قولۇڭلارنى بىرىڭلار، بىز بۇ قۇملۇقتىن داغدام يول تېپىپ بىللە چىقىپ كېتەيلى! بىزمۇ مۇشۇ يىغىن ئېچىلىۋاتقان يەردىن يول تېپىپ خەلقىمىزنىڭ جەسۇرانە كۈرەش قىلىشى بىلەن بۇگۈنكى باياشات مۇستەقىل ۋېنگىرىيە دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقتۇق!"[iv]

خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ رەئىسى قەيسەر ئابدۇرۇسۇل ئۆزھۇن ئەپەندى سۆزگە چىقىپ ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ

ئومۇمىي خىزمەتلىرىدىن دوكلات بېرىپ ئۆتتى .ئۇ دوكلاتىدا ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ ئۆتكەنكى بىر يىل مابەينىدە قولغا كەلتۈرگەن خىزمەت نەتىنجىلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىرگە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈپ، ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ كەلگۈسى خىزمەت پىلانلىرى ئۈستىدە تەكلىپ ـلايىھىلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى .

قەيسەر ئابدۇرۇسۇل ئۆزھۇن ئەپەندى يەنە خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ قۇرۇلۇش تارىخىنى ئەسلەپ ئۆتۈپ، ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ تۇنجى ھۆلىنى سالغان مەرھۇم كۇرەش كۇسەن ئەپەندىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ قۇرۇلۇشىغا قوشقان تۆھپىلىرىگە يۇقىرى باھا بەردى .

ئۇ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ بۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزى قانداق قىلغاندا خىزمەتلەرنى تېخىمۇ جانلىق ئېلىپ بېرىپ خىتاي

ھۆكۈمىتىنىڭ قاتتىق تەقىبى ئاستىدا يېزىش ھوقۇقى مەھرۇم بولۇۋاتقان ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرىنىڭ ئەركىن يېزىش ۋە نەشر قىلدۇرۇش ئەركىنلىكىنى قوغداش ئىمكانىيەتلىرىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدىغانلىقى ئۈستىدە مۇھىم تەكلىپ ۋە پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى .

ئاخىرىدا ـ5“ ئىيۇل ئۈرۈمچى ”ۋەقەسىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن پەقەت يېزىش ۋە نەشر قىلدۇرۇش ھوقۇقنى قوللانغانلىقى ئۈچۈن خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچۇرغان بارلىق ئۇيغۇر يازارلىرىنىڭ ئەركىنلىككە چىقىشىنى جۈملىدىن ھازىرغىچە مەلۇم بولغان، خىتاي تۈرمىسىدە قامىلىپ تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر ۋە توربەت يازارلىرىدىن نۇرمۇھەممەت ياسىن ئۆركىشى، غەيرەت نىياز، دىلشات پەرھات، مۇھەممەتجان ئابدۇللا، نىجات ئازاد ۋە نۇر ئېلى ئوبۇل قاسىم قاتارلىقلارنىڭ خىتاي تۈرمىسىدىن تېزرەك ئەركىنلىككە چىقىشىنى، ئۇلارنىڭ يېزىش ھوقۇقىنىڭ كاپالەتكە ئىگە قىلىنىشىنى چاقىرىق قىلدى.

كېيىن قازاقستاندىن كەلگەن خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ ئىجرائىيە كومىتېتى ئەزاسى رابىك ئىسمائىل ئەپەندى سۆز قىلىپ ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرىنىڭ بولۇپمۇ قازاقستاندىكى ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرىنىڭ ئېلىپ بارغان يېزىش ۋە نەشرىيات خىزمەتلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتتى . پۇتۇن يىغىن ئەھلى چۈشلۈك ئارام ئېلىشتا ۋېنگرىيە دۆلەتلىك يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ رېستۇراندا بىرلىكتە غىزالانغاندىن كېيىن يىغىننىڭ چۈشتىن كېيىنكى داۋامىنى باشلىۋەتتى.

چۈشتىن كېيىنلىك پائالىيەتتە ۋېنگرىيىلىك پروفېسسور پېتىر بەلگۈلياش ئەپەندى" هندى ۋە ياۋروپا تىللىرى بىلەن ئالتاي - ئورال تىللىرى ئارىسىدىكى باغلىنىشلىق سۆزلەر "دېگەن تېمىدا لېكسىيە سۆزلىدى . كېيىن ۋېنگرىيە ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئەدەبىيات تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى szorenyi lazlo ئەپەندى ۋېنگرىيىلىك مەشھۇر تارىخشۇناس aurel stein ئەپەندىنىڭ شەرقشۇناسلىق تەتقىقاتىغا بىرلەشتۈرۈپ تەييارلىغان "ئۇيغۇر ۋە ھونلار نىڭ قەدىمكى زاماندىكى مۇناسىۋەتلىرى" دېگەن تېمىدا لېكسىيە سۆزلىدى.

ئاخىردا ئۇيغۇر ۋە ۋېنگرىيىلىك يازغۇچى شائىرلارنىڭ قىسقا ئەسەرلىرىنى يىغىن ئىشتىراكچىلىرىغا ئوقۇش ۋە ئۇيغۇر ۋېنگر تىللىرىغا ئۆز ئارا تەرجىمە قىلىش ئەركىن ئىجادىيەت كۆركى بولۇپ ئۆتتى. بۇ پائالىيەتكە قازاقستاندىن كەلگەن ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ پىشقەدەم ئەزاسى، قازاقستاندا تونۇلغان شائىر ئابدۇغوپۇر قۇتلۇق ئەپەندى ئۆزىنىڭ بۇداپېشتقا كەلگەن تۇنجى كۈنى كەچتە دونياي دەرياسى بويلىرىنى زىيارەت قىلغانلىقىنى ۋە شۇ كۈنى ھونلارنىڭ ئاتىسى ئاتتىلانىڭ سىماسىنى كۆرگەندەك بولغانلىقىنى ۋە يەنە شۇ دەقىقىلەردە مۇستەملىكىدىكى ئۇيغۇر ۋەتىنىنىڭ تارىم ئىلى دەريالىرى ئاچچىقتىن تولغىنىپ دەردلىك دولقۇنلاۋاتقانلىقلىرىنى شېئىرىي ھېسسىياتى بىلەن بايان قىلدۇ.

شائىر ئابدۇغوپۇر قۇتلۇق ئەپەندى شېئىرىسىنى ئوقۇشى بىلەن تەڭلا ئىنگلىز تىلى ئارقىلىق ۋېنگر تىلىغا ئەينەن تەرجىمە قىلىنىپ تۇرىدۇ. شېئىرنى ئاڭلىغان ۋېنگرىيىلىك ۋەھ ئۇيغۇر يىغىن قاتناشقۇچىلىرىنى چوڭقۇر ھاياجانغا چۆمدۇرىدۇ...

دوناي دەريا سى بويىدا [v]

ئېغىناپ ئاققان ئەزىم دەريا دوناي،
بويۇڭغا كېلىپ قالدىم تونۇدۇڭمۇ؟
بىر چاغلار سېنى ئاتلىق كېچىپ ئۆتكەن
ئاتىللا باتۇرىڭدىن سورىدىڭمۇ؟!

بويۇڭغا كېلىپ قالدىم پاناھ تارتىپ،
بىر ساڭ ئۇمۇت ئارتىپ كېچەلمەستىن.
مەن چاڭقاپ يۇرىمەنغۇ تېخىچىلا،
ئازادلىق شەربىتىنى ئىچەلمەستىن.

دوپپامغا قاراپ مېنى تونۇدۇڭمۇ؟
ئۇيغۇر مەن "بدت" دا بايرىقىم يوق!
ۋەتىنىم بولغان بىلەن دۆلتىم يوق،
شۇڭلاشقا ئەل قاتارى سۆلتىم يوق!

ھونلارنىڭ ئۇيغۇرلارغا ياتلىقى يوق،
ھاياتىنىڭ ئەركىنلىكتەك تاتلىقى يوق.
قانخورغا قارام بولۇپ قالدۇق ئەجەب،
ئۇيغۇرنىڭ ئۇزۇن بولدى شادلىقى يوق!

دوپپامغا قاراپ مېنى تونۇدۇڭمۇ؟
ھون، ئۇيغۇر بىر ئاتىدىن تارالغانغۇ...
بىر چاغلار ئالەم گۇۋاھ، ئاغىمىزغا

ئورخۇندىن تارىمغىچە قارىغانغۇ!

ئوچۇملاپ سويۇڭ ئىچتىم سورىماستىن،
ئىككىمىز خۇدا قوشقان قېرىنداشقۇ...
سېنىڭ كۆكۈچ كۆزۈڭ كۈلگەن بىلەن،
مېنىڭ كۆڭلۈم يېرىم، كۆزۈم ياشقۇ
...
ۋېنگىرىيە دۆلەتلىك يازغۇچىلار جەمئىيىتىدە ئۆتكۈزۈلگەن 2011 ـ يىلى 21 ـ فېۋرالدىكى قەلبىمىزنى چوڭقۇر ھاياجانغا سالىدىغان ۋەقە كېلەچەككە ئۈمىدلىك باققان بۇ قېرىنداش ئۇيغۇر ھون قەلەمكەشلىرىنىڭ بۇ بىر كۈنلۈك پائالىيىتى ناھايىتى قىزغىن كەيپىيات ئىچىدە ئىياغلىشىپ شۇ كۈنى كەچ سائەت 7 دە بۇداپېشت پرېزىدېنت مېھمانخانىسىنىڭ زالىدا بۇ قېتىمقى پائالىيەتكە ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان لوندون ئۇيغۇر ئانسامبلىنىڭ ئۇيغۇر خەلق ناخشا مۇزىكىلىرىدىن ئۆرنەكلەر كۆرسىتىدىغان مەخسۇس سەنئەتنى كېچىلىكى ئالقىش سادالار ئىچىدە باشلاندى.

سەھنده ئككى ئسنگلىز، بىر ئۇيغۇر مۇزىكانت ۋە بىر ئۇيغۇر ناخشىچىدىن ئىبارەت 5 كىشىدىن تەركىب تاپقان لوندون ئۇيغۇر ئانسامبلىنىڭ[vi] مۇزىكانت ۋە ناخشىچىسى ئۇيغۇر 12 مۇقامىدىن راك مۇقامىنى جاراڭلىق ئىجرا قىلىۋاتقاندا بۇ مۇزىكىنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىدىن زوقلىنىپ ئۆز قۇلقىغا ۋە كۆزلىرىگە ئىشەنمەي ئولتۇرۇپ ئاڭلاۋاتقان ۋېنگرىيىلىك تاماشىبىنلار تېخىمۇ زور قىزىقىش ۋە زوقلىنىش ئىچىدە ھەر بىر نومۇر تۈگىگەندە ئالقىشلىرىنى توختىتالماي قالدى...

كونسېرت باشلىنىپ دەل يېرىمىغا كەلگەندە 20 مىنۇتلۇق ئارام ئېلىش ئېلان قىلىندى ۋە دەل شۇ پەيتتە سەھنىگە چىققان ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ ئىجرائىيە كومىتېتى ئەزاسى رابىت ئىسمائىل ئەپەندى ئوتتۇرا ئاسىيادىن ۋەكىل بولۇپ كەلگەن ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرىنىڭ بارلىق ئەزالىرىغا ۋاكالىتەن خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ رەئىسى قەيسەر

ئابدۇرۇسۇل ئۆزھۇن ئەپەندى بىلەن خەلقئارا قەلەمكەشلەر ۋېنگىرىيە مەركىزىنىڭ رەئىسى zoltán sumonyi ئەپەندىلەرگە ئۇيغۇرنىڭ تونى ۋە دوپپىسىنى كىيدۈرۈپ، ئىككى رەئىسنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولارنىڭ قولىنى مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

"ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى سازى بولغان دۇتارنىڭ ئىككى تارىسى بار، ئىككى تار بولغاندا دۇتاردىن مۇشۇنداق مۇڭلۇق ئاۋاز چىقىدۇ، كىتابنىڭمۇ بىرىنچى بېتى بىلەن ئاخىرقى بېتىنى بىرلەشتۈرگەندە كىتابنىڭ ئاخىرقى خۇلاسىسى چىقىدۇ. بۇ ئىككى رەئىس بىرگە بولۇپ، بىلە خىزمەت قىلىپ، بىر بىرىگىلارغا ماسلىشىپ ئۇيغۇرۇقە ۋېنگر خەلقلىرىنىڭ بۇگۈنكى ئۆز ئارا چۈشىنىش ۋە دوستلۇقىنى ئىلگىرى سۈردۈگىلار. سىلەر ئىككىگىلار بۇ قېرىنداش ئۇيغۇرۇقە ھون ئىككى مىللەتنىڭ مەڭگۈلۈك دوستلۇقىنىڭ سىمۋولى سىلەر..."

ئارقىدىنلا يەنە ۋېنگرىيىلىك باشقا بىر قانچە ئەزىز مېھمانلارغىمۇ ئۇيغۇر دوپپىسى كىيدۈردى ۋە مىننەتدارلىقلارىنى بىلدۈرۈلدى...

لوندون ئۇيغۇر ئانسامبلىنىڭ ئىجراسىدىكى ئۇيغۇر سەنئەت كونسېرتىنىڭ داۋامى لوندون ئۇيغۇر ئانسامبلىنىڭ بۇلبۇلى رەھمە مەخمۇت خانىم ئىجراسىدا "بىزنىڭ ناخشىمىز" دېگەن ناخشىنى ئەينەن تېكىستى بويىچە ئورۇندىشى بىلەن باشلاندى:

بىزنىڭ ناخشىمىز

ھەممە ئىشتا خوش دىدار خەلقىم، ياراتتى ناخشىدىن داستان،
ساداسى ياڭرىسا كۆكتە، سۆيۈندى يەر بىلەن ئاسمان.

ياشايدۇ ئەل بىلەن، ئەل بىلەن بىللە قەدىمدىن يادىكار ناخشام،
ھاياتنىڭ كۈزىگە زىننەت، يۈرەكتە ئىنتىزار ناخشام.

بولۇپ جەڭلەردە چوغ مەشئەل، يۈرەكتە ناخشىمىز ۋولقان،
يورۇتقان ئاشۇ تۇنلەرنى، قىلىپ ھەيران زىمىستاننى جىمى گۈلخان.

ياشايدۇ ئەل بىلەن، ئەل بىلەن بىللە قەدىمدىن يادىكار ناخشام،
ھاياتنىڭ كۈزىگە زىننەت، يۈرەكتە ئىنتىزار ناخشام.

ھەي... ئۆگەتتى ناخشىمىز ئەلگە، ھەي... مۇھەببەت سۆيگۈ نەپرەتنى، ھەي... يېتەكلەپ ماڭىدۇ مۇشۇ كۈندە، ھەي... تۇمەنلەپ يېڭى ئەۋلادنى.

ياشايدۇ ئەل بىلەن، ئەل بىلە بىللە قەدىمدىن يادىكار ناخشام،
ھاياتنىڭ كۆزىگە زىننەت، يۈرەكتە ئىنتىزار ناخشام...

كونسېرتنىڭ ئاخىردا "ئاتۇش" پەدىسىگە چىلىنغان ئۇيغۇرنىڭ شوخ ئۇسسۇللۇق مۇزىكىسى ياڭراق خەلق قوشاقلىرى بىلەن بىللە جاراڭلىغاندا ئۇيغۇر ۋە ۋېنگرىيىلىك دوستلار سەھنىگە چىقىپ ئۇيغۇر ئۇسۇلىنى باشلىۋەتتى... بۇ سەنئەت كېچىلىكى ئەڭ ئاخىردا ئۇيغۇر مەشرېپى بىلەن قاينام تاشقىنلىق ئىچىدە ئاياغلاشتى.

ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر يىغىنىنىڭ ئىككىنچى كۈنى

ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرىنىڭ يېغىنى 2 ئاينىڭ 22 -كۈنى بۇداپېشت پرېزىدېنت مېھمانخانىسى يېغىن زالىدا ئىككىنچى كۈنگە قەدەم قويدى .بۇ كۈنى چۈشتىن بۇرۇن خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ رەئىسى قەيسەر ئابدۇرۇسۇل ئۆزھۇن ئەپەندى ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرىنىڭ كەلگۈسىدىكى كونكرېتنى خىزمەت پىلانلىرى ھەققىدە توختالدى . ئارقىدىن خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ ئەزاسى ۋە تورېبەت باشقۇرغۇچىسى ئەزىز ئەيسا ئەپەندى "ئۇيغۇر توربېتچىلىكىگە ئومۇمىي نەزەر :ئۇيغۇرلاردا ئىنتېرنېتنىڭ قوللىنىلىشى ئەركىن پىكىر بايان قىلىشنىڭ ۋاستىسى" دېگەن تېمىدىكى ئىلمىي ماقالىسىنى ئوقۇپ ئۆتتى.

بۇ ماقالىدا ئاساسلىق ئۇيغۇر جەمئىيتى ئەڭ ئاچچىق قىسمەت ۋە تراگېدىيىلەرنى بېسىپ ئۆتكەن ئۆتكەنكى ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 10 -يىلى بۇ ئەسىرنىڭ بىرىنچى 10 يىلىدا يېڭى ئۇچۇر-ئالاقە تېخنىكىسى ئىنتېرنېت توري ئۇيغۇر جەمئىيتىگە قانداق ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلگەنلىكى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا بۇ دۇنياۋى ئۇچۇر - ئالاقىلىشىش تېخنىكىسى ئىنتېرنېت تورىنى قانداق ئۆزلىرىگە ئۆزلەشتۈرگەنلىگىدىن تارتىپ بۈگۈنكى ئەھۋاللىرى 2009- يىلى يۈز بەرگەن "5- ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" نىڭ ئالدى - كەينىدە بولۇپ ئۆتكەن ئۇيغۇر ۋە خەن خىتاي مىللىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئېتنىك توقۇنۇشلارغا بىرلەشتۈرۈلۈپ، ۋەقەدىن كېيىن خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ رايوندىكى ئىنتېرنېت ۋە ئۇچۇر ئالاقىلىرىنى بىر يىلغا قەدەر ئۇزۇۋۈتكەنلىكى، تاكى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر كوپ ساندىكى ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ تاقاقلىق ھالەتتە تۇرۇۋاتقانلىقى، خىتاي دائىرىلىرى ۋەقە يۈزبېرىپ ھازىرغىچە ناھايىتى سانى ئېنىقسىز بولغان كوپ ساندىكى ئۇيغۇرلارنى قولغا ئالغانلىقى ياكى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغانلىقىنى ۋە بۇلارنىڭ ئىچىدە بولۇپمۇ ئىنتېرنېت ۋە ئۇيغۇر توربېكەتلىرىگە باغلىنىپ ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ باشقۇرغۇچىلىرى، يازغۇچىلار ۋە تەرجىمانلارنىڭ قولغا ئالغانلىقىنى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئوز ئالدىغا راۋاجلاندۇرغان ئىنتېرنېت تور-ئالاقە ئۇچۇر ۋاستىللىرىغا قارتا ئىجرا قىلىۋاتقان تەقىبلەش سىياسىتىنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيتىگە كۆرسەتكەن

تەسرلىرى ۋە خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ خىلدىكى سىياسىتىگە خەلقئارانىڭ قانداق ئىنكاستا بولغانلىقى، شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئىچىدىكى ئىنتېرنېت تور ئالاقە ۋاستىلىرىنىڭ مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان چەكلىك باغلىنىشلىرى قاتارلىق بىر تۈرلۈك ئامىللار ئەتراپلىق ھالدا ئۇيغۇر ۋەتىنىدە ۋە دۇنيادا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلىكلەرگە بىرلەشتۈرۈلۈپ مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىلغان .

ئەزىز ئەيسا ئەپەندى ئاخىرىدا يەنە ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ توربېكىتى www.uyghurpen.org سەھىپىسىنى قانداق قىلغاندا ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئۇنۇملۇك قوللىنالايدىغانلىقى ھەققىدە تېخنىكىلىق چۈشەنچىلەر بېرىپ ئۆتتى.

يىغىنىنىڭ چۈشتىن كېيىنكى داۋامىدا قازاقستاندىن كەلگەن ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرىنىڭ ئەزاسى ۋە قازاقستان رېسپۇبلىكىلىق "ئۇيغۇر ئاۋازى"

گېزىتىنىڭ باش مۇھەررىرى ئازماتوۋ يولداش ئابدۇقدىروۋېچ ئەپەندى قازاقىستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ دۆلەتلىك نەشر ئەپكار ”ئۇيغۇر ئاۋازى“ گېزىتىنىڭ يىللاردىن بۇيان ئېلىپ بارغان خىزمەتلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتتى.

ئاخىردا ئازماتوۋ يولداش ئابدۇقدىروۋېچ ئەپەندى قازاقىستاندىن نەشر قىلىنغان ئۇيغۇر يازغۇچىلىرى، سەنئەتكارلىرى ۋە ھەر ساھەلەردىكى مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ھايات تارىخى مۇجەسسەملەنگەن ”قازاقىستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىنسكلوپېدىيەسى“ نى خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ رەئىسى قەيسەر ئابدۇرۇسۇل ئۆزھۇن ئەپەندىگە تەقدىم قىلدى.
كېيىن تۇركىيىدىن ۋەكىل بولۇپ كەلگەن ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ ئەزاسى پروفېسسور دوكتور سۇلتان مەخمۇت قەشقىرى ئەپەندى سۆز قىلىپ ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرىنىڭ دۇچ كېلىۋاتقان يېزىش ھوقۇقى قاتارلىق مەسىلىلەرنى بايان قىلىپ ئۆتتى.

ئۇيغۇرلار بىلەن ھونلارنىڭ مۇشائىرە (شېئىر ئوقۇش) سورۇنى

بۇ مۇشائىرە سورۇنى ئۇيغۇر ۋە ھونلارنىڭ ئوز ئارا چۈشىنىش، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان ئەڭ ئاخىرقى پروگراممىلارنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ پائالىيەت 2 -ئاينىڭ 22 - كۈنى كەچ سائەت 6 دە باشلىنىپ سائەت 8 يېرىمغىچە ۋېنگىرىيە پايتەختى بۇداپېشتتىكى پرېزىدېنت مېھمانخانىسىدا بولۇپ ئۆتتى.

بۇ سورۇنغا ۋېنگرىيىلىك ئەزىز مېھمانلاردىن ۋېنگىرىيە مەدەنىيەت مىنىستىرلىقىدىن دوكتور katalin budai، ۋېنگىرىيە دۆلەتلىك يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى janos szentmartoni ۋە خەلقئارا قەلەمكەشلەر ۋېنگرىيە مەركىزىنىڭ رەئىسى zoltan sumonyi قاتارلىق كىشىلەر بارلىق ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر ۋەكىللىرى بىلەن بىللە بۇ پائالىيەتكە قاتناشتى.

مۇشائىرە سورۇندا ۋېنگرىيىلىك مەشھۇر شائىرلاردىن aléxsandér ۋە tibor weiner sennyey، elizabeth قاتارلىقلار بىلەن بىرگە، ئۇيغۇر شائىرلاردىن قازاقستاندىن كەلگەن ئاتاقلىق شائىر ئابدۇغوپۇر قۇتلۇق ئەپەندى، تۈركىيەدىن دوكتور سۈلتان مەخمۇت قەشقىرى ئەپەندى، كانادادىن تۇيغۇن ئابدۇۋەلى ئەپەندى، ئەنگلىيىلىك ئەزىز ئەيسا ئەپەندى قاتارلىقلار ئۆز شېئىرلىرىنى ئوقۇپ ئۆتتى. ئوقۇلغان شېئىرلار ئۇيغۇر تىلى ۋە ئېنگلىس تىللىرىغا نەق مەيدانداتەرجىمە قىلىنىپ، ئىككى قېرىنداش مىللەت كىشىلىرىنىڭ كۈچلۈك ھاياجانلىرىنى قوزغىدى.

بۇ مۇشائىرە بەزمىسىنى قازاقستاندا تونۇلغان پېشقەدەم شائىر ئابدۇغوپۇر قۇتلۇق ئەپەندىنىڭ "ئۇيغۇرستان" ناملىق تارىخىي داستانى بىلەن باشلاندى:

ئۇيغۇرستان

(تاريخي داستان)
ئابدۇغوپۇر قۇتلۇق

مۇقەددىمە

ئۇيغۇرستان، ئون مىڭ ياشلىق ئاقۇاش ئانامسەن،
سەن ئانامسەن، گەر بولمسا دىلدا يانامسەن؟

ئۇيغۇرستان كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن تۇپراق،
سەندىن كېچىپ ياشىغاندىن ئۆلگەن ياخشىراق.
ئۇيغۇرستان پەرزەنتىگمەن، شوخ بەگۈاشلىقىم،

چاچلىرىڭنى ئاقارتقانغۇ، ئانا، ياشلىقىم.
ئاسالمىدىم تىل تەگمەسچۈن تۇمار بوينۇڭغا،
قانچە قىلسا تارتىپ تۇردۇڭ ئىسسىق قوينۇڭغا.
...

خاتىمە

ئۇيغۇرستان بۇ ئەسىردە بولمايدۇ ئەسىر،
ئۇ قەشقەرنى ئاستانە قىلىپ قۇربدۇ قەسىر.
ئۇيغۇرستان بۇ ئەسىردە بولمايدۇ بىتاب،
بۇ ۋەتەننى نۇرغا قاپلاپ چىقىدۇ ئاپتاپ.
ئۇيغۇرستان ئەمدى ئەمەس ھېچ قۇرۇق ئەمچەك،
ئەمدى چىقماس ئازادلىققا ئۇ "قارا چېچەك!"
ئازادلىقتىن ئارتۇق بەخت بارمۇ جاھاندا؟!
ئالتۇن قەپەس ئىچرە سايرار قۇشمۇ پۇخادا.
تىلىگەنگە كۆكتىن چۈشمەس ھەرگىز ئازادلىق،
ئاھ، ئازادلىق قانچە شېرىن، قانچىلىك تاتلىق!
سورىغانغا بەرمەس ياۋلار تاجۇ تەختىڭنى،
كىملەر ئىدى ئۇغرىلىغان سېنىڭ بەختىڭنى؟
تىلىگەنگە بەخت كەلمەس، كەلمەس سائادەت،
رەقىبلەرنى كۆرۈپ يۈرمەك قانچىلىك چوڭ دەرد.

ئۇيغۇرستان ئۆز قولۇڭدا تۇرار تەقدىرىڭ،
پاكلانمايدۇ قاندا يۇمايى تەقدىرىڭ.
ھەر كىمگە ھەم كىندىك قېنى تامغان يەر تاتلىق،
ئۆز ئەلىڭچۈن كۈرەش قىلسىاڭ بولماس خاتالىق؟
ئازاتلىقچۈن كۈرەشكەنلەر "تېررورىست" ئەمەس،
تېررورىستلار "تېررورىست" دەر ئەمما ئەل دېمەس...
ئېرىك ئۈچۈن، تەڭلىك ئۈچۈن كېرەك زىرىپ ئالماس،
ئەجدادلاردىن بىزگە قالغان كۈرەشمەك مىراس!

جاندىن كەچمەي يېتىپ بولماس دەيدۇ جانانغا،
ئازادلىق ئۈچۈن ئەلەم تۈتۈپ، جار سال جاھانغا.
شۇ چاغ جاھان جور بولىدۇ ئىزگۈ يولۇڭغا،
شۇ چاغ بەخت قۇشى قونار سېنىڭ قولۇڭغا...

تۇركىيەدىن كەلگەن پېشقەدەم شائىر، يازغۇچى دوكتور سۇلتان مەخمۇت قەشقەرى ئەپەندى شېئىرىسىنى مۇنداق باشلايدۇ:

شېئىرىم

سۇلتان مەھمۇد قەشقەرى

شېئىرىم، شېئىرىم، سەن مېنىڭكى تىغى ئۆتكۈر،
قورالىم سەن جەڭگە كىرسەم سايرايدىغان.
شېئىرىم، شېئىرىم، سەن مىنىڭ چوڭ بەيگىلەردە،
دۇلدۇلۇم سەن ئوقتەك ئۈچۈپ ھارمايدىغان.
شېئىرىم، شېئىرىم، سەن مېنىڭكى زۇلپىقارىم،

ۋەھشىي ياۋنىڭ يۈرگىنى تىلغايدىغان.
شېئىرىم، شېئىرىم، سەن ھەقىقەت مىزانى سەن،
ئاق قارىنى ھۆكۈم بىلەن ئىلغايدىغان.
شېئىرىم، شېئىرىم، سەن يۈرگۈم تەرجىمانى،
پىكرىم زىكرىم بولۇپ كۆكتە چاقنايدىغان.
يالماۋۇزلار چاۋسىنى چىتقا يېيىپ،
تەھدىت بىلەن ئاھ زارىغا باقمايدىغان.
شېئىرىم، شېئىرىم، سەن مېنىڭ جان يولدىشىم سەن،
شادلىقىمغا كۆڭلى ياشناپ يايرايدىغان.
شېئىرىم، شېئىرىم، مۇشكۈللەردە قولدىشىم سەن،
خېيىمخەتەر تەھلىكىدىن ئاسرايدىغان.
شېئىرىم، شېئىرىم، يالقۇنجىغان يالقۇنۇم سەن،
مۇزلىغاندا كۆكرىكىمنى قاقلايدىغان.
ھەقسىزلىقنى كۆيدۈرگۈچى بومبا بولۇپ،
ئادالەتنى كۆكرەك كېرىپ ياقلايدىغان.
شېئىرىم، شېئىرىم، سەن خەلقىمنىڭ چاكىرى سەن،
ئۈمىدىنى ئاق يۈز بىلەن ئاقلايدىغان.
سەن جەسۇر سەن ئەجدادلارنىڭ غايىسىنى،
يۈرىكىگە قاتتىق پۈكۈپ ساقلايدىغان.

تۆۋەندە كانادادىن ۋەكىل بولۇپ كەلگەن ياش، تالانتلىق شائىر تۇيغۇن ئابدۇۋەلى ئەپەندى ئۇقۇغان شېئىردىن ھۆزۈرئالايلى:

كۆزلىرىمدە مۇڭدەيدۇ قۇياش

تۇيغۇن ئابدۇۋۇھلى

مەن شەھەرلىك ئاددىي بىر ئادەم،
سەھرالىقتا ئوخشايمەن بىراق.
يۈرىكىممۇ سوقىدۇ ھالسىز،
كۆزلىرىمدە مۇڭدەيدۇ قۇياش.
كۈندۈزلىرى كۈلۈپ يۈرىمەن،
غېرىبلىقتا كېچىسى، ئەمما،
چانىقىمدىن قورقمايدۇ قۇياش.

كۆزلىرىمدە مۇڭدەيدۇ قۇياش،
بولۇپ قالار يوللىرىم خىرە.
پۈتلىشىپ مەن ماڭالماي قالسام،
كۆرۈپ قېلىپ يىقىلغىنىمنى،
يۆلەپ قويار كىم كېلىپ مېنى؟
ئاشقىدىن ئايرىلغان قىزنىڭ،
ياش لىقمۇ لىق تولغان كۆزىدەك،
خىيالىممۇ قالسا مۇڭلىنىپ،
كىممۇ سۈرتۈپ قويار يېشىمنى،
رەستىدىكى سېمىز قاسساپنىڭ،

ئالدىدىكى باغلانغان قويدەك.
تېپىچەكلىسە ئۈمىدلىرىممۇ،
كىممۇ بەزلەپ قويار قەلبىمنى؟
تەنھالىقتا كەتسەم ئېچىرقاپ،
ناتونۇش دوست بەرگەن ناننى يەپ،
پۈتۈپ قالسا ئاۋازىممۇ،
كىم ساداغا ئۈندەر تىلمىنى؟!

كىممۇ يوقلاپ كېلەر ھەم مېنى؟
كۆزلىرىمدە مۇڭدەيدۇ قۇياش.
تېمىم تېمىم كۆز ياشلىرىمنى،
بۇلۇتلارغا سۈرتكۈزگەن ئىدى.
خىجىل بولۇپ كېتەر شەپەقمۇ،
تېمىم تېمىم ھەسرەتلىرىمنى،
ئېلىپ كەتسە قۇياشقا قوشۇپ،
ئېلىپ كەتسە تەنھالىقمنى،
زىمىستان تاغ چوققىسىدا،
چېچەك ئاچقان قار لەيلىسىدەك،
ئېچىلىپ كېتەر غەرب كۆڭلۈممۇ.

ئارقىدىن ئەنگىلىيىدىن كەلگەن ئەزىز ئەيسا ئەپەندى ئىنگلىز ۋە ئۇيغۇر تىللىرىدا يازغان ئىككى پارچە شېئىرىنى ئوقۇيدۇ. تۆۋەندە ئەزىز ئەيسا ئەپەندىنىڭ ئۇيغۇرچە يازغان بىر شىئىرىنىدىن تەڭ ھۇزۇرلىنايلى :

غۇرۇرۇمدا مۇرەسسىز داۋا

ئەزىز ئەيسا

ئۇيغۇرۇم-
ئىپتىخار مىللىتىم-
مېنىڭ غۇرۇرۇم ...

ئەقىدە - ئىمانىمىز بار،
ئىرادىمىز تامان يۈكسەك.
ھۆرلۈكىنىڭ -
ئۇيغۇرۇمنىڭ -
ۋەتەنگە ئۇ تەسەددۇق سۆيگۈ-
ئىپادىگە تىل پۈتمەس-
بۈيۈكلۈكى ھەتتا ئۇنىڭ -
خان تەڭرىدەك مۇقەددەس .

ئوڭۇم - چۈشۈمدە-
مەن ئويغاق.
ۋەتەنسىزلىك دەردى ماڭا تولغاق...
مەجنۇنلۇقتىن مەن دىدار يىراق-
بۇ كۈن ئەمەس بىزگە بىر تىلسىم-
كۆرۈنسىمۇ مەنزىلى ئۇزاق .

رەھىمسىز سەن ھەي دۇنيا-
ئۇيغۇرغا سەن بىۋاپا.
دۇنيارىمدا مىسلىسىز چۇقان.

ساڭا قارشى بۇيۇك ئسيان-
دىلىم ...تىلىم...ۋۇجۇدۇمدا-
غۇرۇرۇمدا مۇرەسسىز داۋا ...

ئاتەشتۇر ۋەتەن سۆيگۈسى،
ياشماق ۋەتەنسىز بىر كۈن-
زىندان زىيا قاراڭغۇ ئۇ تۈن-
دەردى دوزاختىن ئۆتەر مىڭ ياماں.
مەن بەندە شۇنداق ۋۇجۇدۇم كۆيگەن-
پەرۋانەڭ بولۇپ ۋەتەننى سۆيگەن-
سىلىپ قويغىن بىر نۆۋەت پەقەت-
دەردىگە ئۇيغۇرنىڭ دۇنياۋى ئىنسان !!!

ياشا ئۇيغۇرۇم!
سەنلا مېنىڭ غۇرۇرۇم.
ئەجداد روھى ساڭا مەدەتكار.
"سادىر "نىڭ باتۇر سىپىماسى-
"كۆرەشچان يىللار "مراسى-
نوزۇگۈمنىڭ كەچمىشى...
"ياۋا كەپتەر "مارشى...
ئۇندەيدۇ ھامان...
ھامان سېنى كۆرەشكە داۋام.
ھەر تومۇردا ئاققىنى بىر قان-
ئاققۇسى ئەۋلاد روھىدا تامان .

ئۇيغۇرۇم-
ئىپتىخار مىللىتىم-
سەن مېنىڭ غۇرۇرۇم .

بۇ كۈندىكى ئۇيغۇرلار شائىرلىرى بىلەن بىلەن ھون شائىرلىرىنىڭ مۇشائىرە سورۇنى 2 سائەتتىن ئارتۇق داۋام قىلىپ قىزغىن كەيپىياتلار ئىچىدە ئاياغلاشتى.

بۇداپېشتتىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر كۈن

خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ 2 -نۆۋەتلىك قۇرۇلتىينىڭ ئەڭ ئاخىرقى كۈنلۈك پائالىيىتى 2- ئاينىڭ 23 - كۈنى بۇداپېشت پرېزىدېنت مېھمانخانىسى يېغىن زالىدا سائەت 9 دا باشلاندى .

خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ رەئىسى قەيسەر ئابدۇرۇسۇل ئۆزھۇن ئەپەندى بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايىنىڭ ئاياغلىشىش خۇلاسە سۆزى قىلىپ بۇ 3 كۈندىن بۇيان داۋام قىلغان يىغىنىڭ كۆزلىگەن مەقسىتى تولۇق ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان بىر يىغىن بولغانلىقىنى بولۇپمۇ ئۇيغۇر ۋە ھون (

ۋېنگرىيەلىك) يازغۇچىلارنىڭ ئۆز - ئارا ئۇچرۇشۇش ئارقىلىق مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى بولسا بىر تارىخىي ئەھمىيەتلىك ئىش بولغانلىقىنى ۋە شۇ ۋەجدىن ناھايىتى يېراق يوللارنى بېسىپ ھەتتا قىتئەلەر ئاتلاپ ھەر قايسى دۆلەتلەردىن بۇ يىغىنغا كەلگەن بارلىق ۋەكىللەرگە ئۆزىنىڭ مىننەتدارلىقىنى بىلدۈردىغانلىغىنى ئىپادىلەپ ئۆتتى.

قەيسەر ئابدۇرۇسۇل ئۆزھۇن ئەپەندى سۆزىنىڭ ئاخىردا بۇ گۈنكى ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر دۇچ كېلىۋاتقان مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش بولۇپمۇ ۋەتەندىكى يېزىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولۇۋاتقان ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىنىڭ ھەق - ھوقۇقىنى قوغداش ئۈچۈن بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىشقا دەۋەت قىلدى ۋە يىغىن ۋەكىللىرىنىڭ قايتىش سەپىرىنىڭ ئاق يول بولۇشىنى تىلەپ خوشلاشتى.

ۋە بۇ قاتاردا خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ باش تەپتىشى ئابدۇرېشىت ھاجى كېرىمى، ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر باش كاتىپى خەمىت ھەمرايېۋ، ئەزالاردىن قازاقىستاندىن كەلگەن ۋەققاس ئەپەندى، ئابدۇغوپۇر

قۇتلۇق ئەپەندى، خاللوۋ ئەلشىر ئەپەندى، قىرغىزستاندىن تۇرسۇن ئىسلام ئەپەندى، ئاۋسترالىيەدىن كەلگەن سۈيۈنگۈل خانىم قاتارلىق يېڭى ئىشتىراكچىلىرى يېڭى توغرىسىدا ئۆز تەسىراتلىرىنى بايا قىلىپ، يېڭى ئەھلى بىلەن دىدارلاشتى.

ۋەتەنسىزلىك قىسمەتلىرىدىن دۇنيانىڭ ھەر جايلىرىغا تارقىلىپ ياشاۋاتقان ئۇيغۇر يازارلىرىنىڭ بىر يەرگە جەم بولۇپ ئۆز - ئارا سۆھبەتلەردە بولۇشى، ئۇز -ئارا كۆڭۈل بولىدىغان مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇھاكىمىلەر ئېلىپ بېرىشى بولۇپمۇ ئۇزۇەتىنىنى چوڭقۇر سېغىنىش ئوتلىرى ئىچىدە ئۆز مۇھەببەتلىرىنى ئىزھار قىلىشىپ ئۆتكەن بۇ بىر قانچە كۈنلۈك ھايات ئەمدى مانا ئاخىرلىشىش دەقىقىلىرىدە تۇرماقتا .

ئايرىلىش يەنە ئايرىلىش ۋە يات ئەللەرنى ۋاقتىلىق پاناھلىق قىلىپ ياشاش ئەلۋەتتە ۋەتەن سۆيەر ھەرقانداق بىر ئۇيغۇرنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلماي قالمايدۇ ...يېڭى ئىشتىراكچىلىرىدىن پېشقەدەم يازغۇچىلار ئۆز سۆزلىرىنى تۇگىتىپ سەھنىدىن ئايرىلغاندا كۆزلىرىدىن ئىختىيارسىز ئاققان ئايرىلىش ياشلىرىنى يوشۇرۇپ قالالمىدى ...

بۇ يېڭىدا ناھايىتىمۇ ئەھمىيەتلىك بولغان بىر ئىش كوپ ساندىكى ياشىنىپ قالغان ئۇيغۇر يازغۇچىلىرى بىلەن ئاساسلىق غەرب ئەللىرىدە ئىستىقامەت قىلۋاتقان ئۇيغۇر ياش يازارلىرىنىڭ ئۇچرىشىشى بولۇپ، مۇنداق بىر تارىخىي ئۇچرىشىش سىزگە ئاتىنىڭ ئۆز كەسپىنى ۋە ھاياتىدىن چالا قىلىپ قالغان تۇگىتەلمىگەن ئىشلىرىنى ۋەسىيەت قىلىپ باللىرىغا قالدۇرۇۋاتقان ئەينەن بىر كۆرۈنۈشنى ئەسلىتىدىغانلىغى تەبىئىي ئەمما بۇ ئۇيغۇرنىڭ بۇگۈنكى رېئاللىقى .بىر مىللەتنىڭ ئۆز مىللىي خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلاپ قېلىشى ئۇچۇن ئەجدادلار ئىزىنى ياشلارنىڭ بېسىشى ۋە قىلىپ تۇگىتەلمىگەن ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ ئادا قىلىشى بىر مەجبۇرىيەتتۇر ۋە شۇنداق بولغاندىلا مىللەت مىللەت بولۇپ ياشنايدۇ ۋە مىللەت يېلتىزى كېپىنكى ئەۋلادلارغىچە داۋام قىلىدۇ .

بۇ ئەسرنىڭ كىرىشى بىلەن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ كۆپ ساھەلىرى مەيلى سىياسەتچىللىرى، يازغۇچىلىرى بولسۇن، ئالىملىرى، تىجارەتچىلىرى ياكى سەنئەتكارلىرى بولسۇن ھەممە ساھەلىرى دېگەندەك مانا مۇشۇنداق بىر تارىخىي ھەل قىلغۇچىلىق ئۆتكەلدە تۇرماقتا .

بۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن ۋېنگرىيىلىك elizabeth خانىم يېتەكچىلىكىدىكى خەلقئارا قەلەمكەشلەر ۋېنگر مەركىزىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن بارلىق يىغىن قاتناشقۇچىلىرىغا دونايي دەريىسى ۋە بۇداپېشت شەھىرىنىڭ تارىخىي ئىزلىرىنى زىيارەت قىلدۇردى.

دونايي دەريىسى بويىغا زىيارەت

بىز بارلىق يىغىن ئىشتىراكچىلىرى دەسلەپتە ۋېنگرىيە پايتەختى بۇداپېشتنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان ۋېنگرىيە قەھرىمانلار مۇنارىنى زىيارەت قىلدۇق. بۇ قەھرىمانلار ئابىدىلىرى تارىختا تۇنجى قېتىم ھونلار

هازىرقى ۋېنگرىيە تۈپرىقىغا قەدەم باسقان 7 قەبىلە باشلىقىنىڭ ۋە 14 پادىشاھنىڭ ھەيكىلىنى قاتۇرغان بولۇپ بۇ 7 قەبىلە باشلىقى ئۆزىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكى ھەم ئاھالىسى بىلەن بۇ ھون تۈپرىقىغا كىرىپ، ئۆز ئالدىغا يۈرت سوراپ ياشىغان ئىكەن. كېيىن دۆلەت بىرلىككە كېلىپ، ھون زېمىنىنى مەشھۇر 14 پادىشاھ سوربىغان ئىكەن. ‘‘قىزىقارلىق يېرى، هازىر ۋېنگرىيەدىكى ھەر ئۇچ ئەرنىڭ ئىككىسىنىڭ ئىسمى "ئاتىللا" ئىكەن. ۋېنگرلارنىڭ ئەتراپتىكى دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋىتى دېگەندەك ياخشى بولمىغاچ ۋە قوشنا دۆلەتلەر بىلەن چېگرا ماجىرالىرى بولغاچ، ئۆز دۆلىتىنىڭ بىرلىكىنى، مەۋجۇتلۇقىنى كۆچلۈك ھون روھى ۋە ئىتتىپاقلىق بىلەن قوغداپ ياشايدىكەن’’.[vii]

بۇداپېشت شەھرى دونايى دەرياسىنى چېگرا قىلغان ھالدا پەس ۋە بۇدا دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدىكەن. بۇ ئىككى شەھەرنىڭ قوشۇلغان ئىسمى هازىرقى بۇداپېشت شەھرىنى شەكىللەندۈرگەن ئەمما تارىختا بىر بۇ ئىككى شەھەر نەچچە يۈز يىللار سىياسىي جەھەتلەردىن بىر بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرغان.
بىز بۇداپېشت قەھرىمانلار مۇنارىنى زىيارەت قىلىپ تۇگەتكەندىن كېيىن ۋېنگرىيىلىك يولباشچىمىز elizabeth خانىم يېتەكچىلىكىدە دونايى دەرياسى بويىنى بويلاپ بۇدا شەھرى تەرەپكە قاراپ ماڭدۇق ۋە ناھايىتمۇ ھەيۋەتلىك سېلىنغان دونايى دەرياسىنىڭ كۆۋرۈكى ئارقىلىق دۇنياغا داڭلىق دونايى دەرياسىنى كېسىپ ئۆتۈپ بۇدا شەھرىگە جايلاشقان پادىشاھ ساريىنى زىيارەت قىلدۇق.

گەرچە بۇ كۈنى ھاۋا شۇنچە سوغۇق بولغان بولسىمۇ ئەمما ئاربىمىزدىكى يېشى چوڭ مويسىپت ئاكا ھەدىللىرىمىز ناھايىتى روھلۇق كەيپىياتلىرى بىلەن بۇ زىيارەت سەپىرىمىزگە تېخىمۇ كوپ ئىلھاملار بېغىشلىدى. ئۇلار ئۆزلىرى ۋېنگرىيە ۋە بۇداپېشت توغرىسىدا كىتابلاردا ئوقۇغان بىلىملىرىنى بىزگە ئايىماي ئېيتىپ بەردى.

يولدا بىز ئۆز ئارا بۇداپېشت شەھەر تارىخى توغرىسىدا كەڭ كۆشادە پاراڭلار قىلىشتۇق. مەن يول باشلىغۇچىمىز elizabeth خانىمدىن ئىنگلىزچە مۇنداق بىر سوئالنى سورۇدۇم:
“مەن ۋېنگرىيىنىڭ 15- ئەسىرلەردە ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغانلىقىنى كىتابلاردىن ئوقۇغان ئىدىم، سىز ئېيتىپ بەرسىڭىز، شۇ چاغدا ئوسمان ئىمپېرىيىسى بۇداپېشت شەھىرىنى قانداق بويسۇندۇرغان؟ ئوسمان ئىمپېرىيىسى ئەسكەرلىرى بىلەن ھونلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇشلار بولغانمۇ؟” دەپ سورىغان سوئالىمغا مۇنداق جاۋاب بەردى: “ئۇ چاغدا بەك ۋەھشىي ئۇرۇش بولغان. بىز ھونلار تەقۋادار خرىستىئانلار، ئوسمانلى تۈركلىرى بولسا ئىسلام بايرىقى ئاستىدا بىزگە ھۇجۇم قىلغان .ئۇرۇش نەچچە ئون - يىگىرمە يىللاپ داۋام قىلغان . ئەڭ ئاخىردا بىز ئوسمان ئىمپېرىيىسىنى ۋېنگرىيىدىن قوغلاپ چىقاردۇق ئەممە بۇنىڭغا ئاز بولغاندا 150 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت كەتكەن ۋە نەچچە يۈزمىڭلىغان ئىنسانلار ھاياتىدىن ئايرىلغان..."

elizabeth خانىم ماڭا چۈشەندۈرۈپ: ‘‘بىز ھونلار گەرچە تارىختا ئاتىلا باشچىلىقىدا ناھايىتى كۈچلۈك ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇپ ئالەمشۇمۇل تارىخلارنى قالدۇرغان خەلق بولساقمۇ بىز يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ياۋروپادا ئەڭ كوپ بەدەل تۆلىگەن خەلقمىز. بۈگۈنكى مۇستەقىل ۋەتىنگىرىيە دۆلتىنىمۇ قولدىن بېرىپ قويغىلى تاسلا قالدۇق. موڭغۇللار بىزگە ھۇجۇم قىلغاندا بىز ئۇلارغا قارشى قاتتىق جەڭ قىلغان، ئاخىردا موڭغۇللار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا پۈتۈن ھونلار ئاھالىسىنىڭ تەڭ يېرىمى دېگەندەك ھالاك بولغان. دۇنيادا بىز ھونلارغا ھۇجۇم قىلمىغان كۈچلەر يوق دېيەرلىك.

2 ـقېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئاخىردا گىتلېر گېرمانىيىسىنىڭ بومبارداىمان قىلىپ ۋەتەنگىيىنى تولۇق ئىشغال قىلغىنىدىن تارتىپ ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيىنىڭ ھاۋا ھۇجۇملىرىدىن تاكى ستالىن قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ئىشغالىيىتىگىچە ...

بىز ۋېنگرىيىلكىلەر ئۇرۇشقا كانىيىمىزغىچە تويغان خەلق .باشقىلار بىزنى بوزەك قىلمىز، زېمىنىمىزنى ئىشغال قىلمىز دەيدۇ ئەمما بىزدە قېنىمىزغا سىڭگەن ئاتىلانىك روھى ھازىرمۇ بار .بىز باش ئەگمەيمىز .بىز ۋېنگرىيىلكىلەر يېقىنقى يىللاردا ئاخىرى سوۋېت ئىشغالىيىتىدىن ئازاد بولۇپ ئەركىن ۋە مۇستەقىل ۋېنگرىيە دۆلىتىدە ياشاۋاتقىنىمىزغا پەقەت 20نەچچە يىلا بولدى ... "

ئۇيغۇرنىڭ تارىخىي ئەجدادى ھون باتۇرى ئاتىلانىڭ ئاتلىرى كېچىپ ئۆتكەن تارىخنىڭ يەككە شاھىتى بولغان ئەزىم دونايى دەرياسى بويىدا Elizabeth خانىمنىڭ بۇ بايانلىرىنى ئاڭلاپ تۇرگىنىپ بولالمايلا ۋۇجۇدۇمنى بىر خىل ئاچچىق سۇكۈت، ئۆز ھالىمغا ئۆكۈنۈش تۇيغۇلىرى چىرمىۋالدى...

ئۆزۈمنى دۇنيادىكى ئەڭ مەشھۇر باتۇرلۇق ھەققىدە يېزىلغان ھېچ بىر ئىنسان ئوقۇپ باقمىغان كىتابتىن دەرس ئالغاندەك بولدۇم... راست دەيدۇ، بۇ خانىمنىڭ ئېيتقانلىرى توغرا، بۇ ھونلارنىڭ ئۆتكەنكى كەچمىشى ۋە بۈگۈنكى ھاياتى.

تارىخ يارىتالمىغان مىللەتنىڭ ئەتىسى بولمايدۇ، ئەتىسى بولمىغان مىللەتنىڭ كېلەچەكنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس!

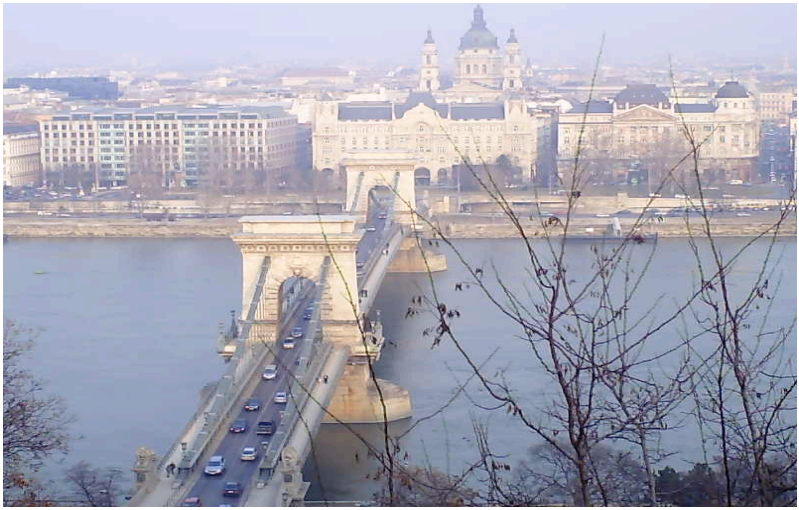

ئېگىزلىككە جايلاشقان بۇدا پادىشاھلىق سارىيىنىڭ قەلئەلىرى كۆزنەكلىرىدىن كۆزۈم خۇددى ئۆيگە ئېسىلغان ئەڭ ئېسىل مەنزىرىلىك رەسىملەردىنمۇ گۈزەل كۆرۈنۈۋاتقان ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەڭ گۈزەل بىناكارلىقىنىڭ جەۋھەرلىرى مۇجەسسەملەنگەن دونياي دەرياسىنىڭ ئىككى ياقىسىدىكى ھونلار پۈتكۈل تارىخدا بەرپا قىلغان شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ نامايەندىسى بولغان بۇ گۈزەل شەھەرگە تىكىلمەكتە ئەمما ئەقىل كۆزۈم تارىم دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرىدا تۇيا رەڭ كۆرۈنىدىغان، مۇكچەيگەن پاكار كېسەك ئۆيلەرگە، توپ چاڭ كوتۇرلۇپ تۇرىدىغان تار چىغىر يوللارغا ۋە ئۇ ئۆيلەردە ياشايدىغان تەقۋادار، ئاقكۆڭۈل،

مۇمن ئۇيغۇرۇمنىڭ ئىپتىدائىي مەھەللىرىگە قادالماقتا... بۇ دەقىقىلەردە يۇرىكىمدە پەيدا بولغان نادامەتلىك پىغانلار ۋۇجۇدۇمنى تىلغىماقتا... قىياسىمچە مېنىڭدە پەيدا بولغان مۇنداق تۇيغۇلار بەلكىم سىزدىمۇ پەيدا بولۇشى مۇمكىن چۈنكى تارىختىكى ھون بوۋىمىزنىڭ بۈگۈنكى ئەجدادلىرى بىز ئۇيغۇرلارغا بۇ دۇنيادا قانداق قىلغاندا ۋە قانداق بەدەللەرنى تۆلىگەندە بىر مۇستەقىل ۋەتەندە ئىززەت ھۆرمەت بىلەن ياشىغلى بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت بىر قىممەتلىك تەلىماتنى سۆزلەپ بەرمەكتە...

بىز قىزغىن پاراڭلار ئىچىدە سايا‌ھىتىمىزنى كەچ سائەت 5 لەردە ئايا‌غلاشتۇرۇپ ھەممىمىز ئايرىم ئايرىم بىر قانچە تاكسىغا بولۇنۇپ ۋېنگرىيىلىك ئاتاقلىق شائىر alexander نىڭ تەكلىپىگە بىنائەن ئۇنىڭ ئۆيىدە زىيا‌پەتتە بولۇشقا يۇرۇپ كەتتۇق .

شائىر alexander نىڭ ئويى ناھايىتى چوڭ بولۇپ ئاز دېگەندىمۇ 30 نەچچە ئۇيغۇرنى ۋە 10 نەچچە ھون دوستلىرىمىزنى كەڭ كۆشادە كۈتۈۋالدى. بىز ئايرىم خانە ئۆيدە ياشلار بىر يەرگە جەم بولۇپ ھون ياشلىرى ئېلىپ كەلگەن چالغۇ ئەسۋابلار بىلەن لوندون ئۇيغۇر ئانسامبلىنىڭ ناخشىچىسى رەھىمە خانىم باشچىلىقىدا ھون ۋە ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىغا جور بولۇپ كەيپىياتىمىزنى يۇقىرى كۆتۈرسەك، چوڭلار مېھمانخانا ئوينىڭ يەنە بىر تەرىپىدە بىر دەستىخانغا جەم بولۇپ جاھانىنىڭ ئۆتكەن كەچكەن پاراڭلىرىنى قىلىشىپ مۇڭدىشىنى باشلىۋەتتى.

ساھىبخان alexander نىڭ تەكلىپى بويىچە بىز كەچ سائەت 9 لاردا ۋېنگرىيە خەلق ئۇسۇلىنى كۆرۈش ئۈچۈن بىر قىسىم ياشلار بىر ئاممۇۋى تىياتىرخانىغا باردۇق. ئۇ يەردە ھون ياشلىرى بىلەن بىرگە ھون خەلق ئۇسۇلىنى قولىنى قولغا تۇتۇشۇپ، پىرقىرىشىپ ئۇسۇل ئوينىدۇق...

خۇلاسە

شۇنداق، بۇ قېتىمقى ئۇيغۇر - ھون قەلەمكەشلىرىنىڭ ئۇچرىشىشى بولغان 2- قېتىملىق خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ قۇرۇلتىيى ھەر بىر يىغىن ئىشتىراكچىلىرىنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ئۇنتۇلغۇسىز ئەسلىمىلەرنى قالدۇردى چۈنكى بۇ ئاددىي بىر ئۇچرىشىش بولماستىن بەلكى ئۇيغۇر ھوندىن ئىبارەت بۇ بىر - بىرىدىن ئايرىلغان قېرىنداشلارنىڭ 1500 يىلدىن كېيىنكى دىدار كورۇششلىرى ئىدى !

شۇڭا بۇ تەبىئىيكى تارىخقا سىياسىي ئۆچمەيدىغان بىر بەت بولۇپ ييزىلغۇسى !ھون ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ قېرىنداشلىق - دوستلۇق رىشتىسى يېڭى بىر دەۋردە يېڭى بىر سەۋىيدە مەڭگۈ ئۇزۇلمەي راۋاج تاپقۇسى!

خەلقئارا قەلەمكەشلەر ۋېنگىرىيە مەركىزىنىڭ رەئىسى zoltán sumonyiدېگەندەك **“بىز ئەمدى تارىمغا قاراپ كارۋان تارتىمىز”.**

دېمەك بىز ھەممىمىزنىڭ شۇنىڭغا ئىشەنچىمىز كاملىكى بۇنىڭدىن كېيىن دونياي ۋە تارىم دەريالىرى ئارىسىدىكى كارۋانلار مەڭگە ئۇزۇلمەي قاتنايدۇ!

ھون ـ ئۇيغۇر قېرىنداش مىللەتلىرىنىڭ دوستلۇق رىشتىسى مەڭگۈ ئۇزۇلمەيدۇ!

ئەڭ ئاخىردا پۈتۈن يىغىن ئىشتىراكچىلىرى نامىدىن بۇ قېتىمقى ھون ـ ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرىنىڭ تارىخىي ئۇچۇرۇشنى2ـ نۆۋەتلىك ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر قۇرۇلتىيىنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتلەردىن يېقىندىن ياردەمدە بولغان ۋېنگىرىيە مەدەنىيەت

منىستىرلىكىگە، ۋېنگرىيە دۆلەتلىك يازغۇچىلار جەمئىيىتىگە ۋە خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتى ۋېنگرىيە مەركىزىگە ۋە شۇنداقلا بۇ پائالىيەتنىڭ ساھىبخانى بولغان خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتى ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ بارلىق پىداكارلىرىغا ئالاھىدە مىننەتدارلىق بىلدۈرىمىز!

مۆھتەرەم ئوقۇرمەنلەر، مەن بۇ يازمامنى ئاخىرلاشتۇرۇشتىن بۇرۇن ئۆزەمنىڭ بۇداپېشتتىكى بىر قانچە كۈنلۈك سەپەر داۋامىدا ھېس قىلغانلىرىمنى تۆۋەندىكىدەك شېئىرىي سۆزلەر ئارقىلىق سىزلەر بىلەن ئورتاقلىششىنى ئارزۇ قىلدىم :

گۈڭگا چۈشىنىڭ بايانى

بۇۋام قىسسىسى -
چۈشۈمدەك ئايان...
گۈڭگا چۈشلەر ئىچىدە بايان:
"ھون - ئۇيغۇر
بىز ھەممىمىز ئون ئۇيغۇر
بىر قۇۋۇم بىز كېچىلمەيدىغان...
ۋاقىت بىزنى 15 ئەسىر-
ئارىلىق بىز قىتئەلەر-
توسۇپمۇ ئايرىيالمايدىغان".

بۇگۈن-
ياڭرايدۇ ئۇيغۇر ئاۋازى -
دونياي دەرياسى بويىدا -
بۇداپېشتتا -
ھون-ئۇيغۇر دوستلۇق ساداسى -
ئۇيغۇرنىڭ ئەرك يولىدا!
بىز ئوغۇز نەسلى -

كۆك بورىنىڭ ئىزىدىن كەچكەن...
ئالتايدا يىلتىزىمىز-
تەكلىماكانغا كۆمۈلگەن.

بىز تەبىئىي تەبىئەت ئوغلى-
چېچىلغان رىزقىمىز پۈتكۈل تارىمغا.
يانغان هاياتنىڭ مەشئەللىرى-
ئورخۇن ۋە يېنىسەي بويلىرىدا.
تىلسىمات ئاتا سۆزى تاشقا پۈتۈلگەن.
كەلگەندە قىسمەت ئايرىلىش پەيتى-
سەپ تارتقان كارۋان تارىمدىن باشلاپ-
هىجران-
ياش بولۇپ بايقالغىچە تۆكۈلگەن.
هون بوۋامنىڭ قىسەسى-
باتۇر تەڭرىقۇت سېيماسى-
بالىلىقىمنىڭ ئىزناسى...
ئۇ ئىدى ئۇزاق كەچمىش بىر زامان:
زەپەر قوشقان
غالىپ ئۇ يىللار-
هون بوۋامنىڭ قىلىچ-قالقىنى،
جەڭگاھ تۇمەن باتۇر لەشكىرى.
ئەلنى ياۋدىن قوتقۇزغان.
ياۋنى يەرگە ياتقۇزغان.
قورقۇش سېلىپ خىتايغا-
سەددىچىننى سوققۇزغان...

بالىلىقىمدىن كەچكەن چېغىم-
سۇت ئۈيقۇدىن مەن ئويغىنىپ-
كېتىپ قاپتۇ هون بوۋام ئۇزاق سەپەرگە-
مېنى ئۆيدە يالغۇز قالدۇرۇپ.

ئاتللا ئۇ باتۇر-
ئوغلىنى ئاتقا مىندۈرۈپ...

ئايرىلىشتىن-
تارىم زارلىدى،
يېنىسەي تولغاندى،
ئېرىتىش ئىرغاندى...
تەڭرىتاغ ئاق باش ئانا كۆڭلى بۇزۇلۇپ...
ئون ئۇيغۇرنىڭ ھىجرانىغا-
توققۇز ئۇيغۇرنى يوللىدى...
سىڭىپ كەتتى ھەسرەتلىك يېشىم-
تەكلىماكاندا يەنە قۇم بولۇپ...

بۇۋامسىز ئۆتمەي نەچچە كۈن...
تولۇن ئاي كۆكتە پارلىغان بىر تۈن
يوقاتتىم ئۆزۈمنى يەنە بىر رەت-
ئالتە ئاينىڭ ئالتۇن تېغىدا.
ئاشلىقنىڭ سەۋدا بېغىدا-
سۆيگۈنۈمگە بىر نىجات ئىزدەپ...

يولۇمدىن ھېچ يانمىدىم پەقەت-
يات ئەلنىڭ ياۋۇزلىرىدىن.
ئاتالدىم مەن'' ئوغۇز-''
''ئۆز ئېلىڭنى ياۋدىن قوتقۇز''!
كەلگەندە ئېلىم بېشىغا كۈلپەت...

يەنە چۈشۈمدەك ئايان...
گۈڭگا چۈشلەر ئىچىدە بايان:
ئالتايدا تەڭرى ئانا-
ھون بۇۋام ئورنىدا ئۇيناتقان-

ئەركىلىتىپ بالام دەپ-
كەڭ كۆكسىدە يايلاتقان.
كۆك بۆرىگە ئاشىق قىلىپ-
ئوغۇزخاننى ياراتقان...

ئەلنىڭ ئوغلى ئوغۇزخان-
ئون ئۇيغۇرغا-
توققۇز ئۇيغۇرغا-
ئورخۇندا ئۇ قاغان-
ھون بوۋىسىنى ئىزدەپ-
يېنىسەي بويىنى بويلاپ-
تەڭرىتېغىدا تايلاپ.
ئورالغىچە ئۇزىغان...
دونايغىچە توزۇغان...

ئۆتمۈش-
ئۆكۈنۈش؟
بۇگۈننىڭ يول خېتى...
بىر ئەلنىڭ بىر كۈنى-
تارىخنىڭ پۈتۈك بىر بېتى.
ئەمما-
1500 يىللىق ھىجران...
ھون-ئۇيغۇر ئايرىلىشى...
تەڭرىنىڭ بىزگە قىلغان-
ھەسرەتلىك سوۋغىتى!

ئەيىبۇھەنناس!
تارىختىن پۈتۈلگەن بۇ ئەلنى بۇگۈن-
ئۇيغۇرنى-
دۇنيا ئاڭلىماس!

ئوز ئېلىڭدە ياۋغا يەكسان-
چاقى تارىخنىڭ چوگلىگەچ تەتۇر!

ئوغۇز بوۋام ئاچچىق بىلەن-
ئاتىلا ھون باتۇر ھەم دەيدۇ:
"قىسمىتىڭ گۈڭگا ئۇيغۇرۇم-
ئېسىڭدە يا يوقمۇ ئۆلۈم!
قۇتقۇز ئەمدى ئۆزۈڭنى-
قىلىپ ۋىجدانىڭغا خىتاب-
كۆرەشكە سەن دەستۇر"!!!

2011-يىلى فېۋرال مارت. بۇداپېشت, لوندون

ئورخۇن بويلىرىغا سەپەر

2011 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىدىن 8 ـ كۈنگىچە موڭغۇلىيەدە
ئۆتكۈزۈلگەن” 3 ـ نۆۋەتلىك ئورال ـ ئالتاي قەلەمكەشلىرى
بىرلىگىنىڭ قۇرۇلتىيى” سەپىرىدە يېزىلغان ئەدەبىي خاتىرە

سۆز بېش

بىز تۇغۇلغان ۋە ياشاۋاتقان بۇ دۇنيا سانائەت دەۋرىنىڭ كىرىزىسلىرى ئىچىدە ھالسىراۋاتقان، ئىقتىسادىي بوھران ۋە باشقا سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي ئاپەتلەر نەتىجىسىدە ئىنسانلار ئىنىڭ ياشاش مۇھىتى كۇندىن كۇنگە بۇلغىنىۋاتقان بۇ كۇنكى كۇندە، بىزنىڭ بىرلا يەرشارىمىزغا بولغان چوڭقۇر مەسئۇلىيەتلەرنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان مۇھىت سۆيەر ئالىملىرىمىز "دۇنيا ئىقلىمىنىڭ ئىللىشى" نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇھىتنى قوغداش ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ يۇكسەك دەرىجىدىكى قارشى تۇرۇش ئىقتىدارلىرى بىلەن كۇرەشلەر ئاقتۇرۇۋاتقان، ھەر شەيئىلەر ئۆز ئارا رىقابەت بەيگىسىگە تولغان بۇ دۇنيانىڭ شەھەر مەدەنىيىتىنى بىر مەزگىل ئۇنتۇپ، ئۆزىنىڭزنى ئىنسانىنىڭ قارىسى كۆرۈنمەيدىغان، بۇگۇنكى زامانىۋى مەئىشەتلەردىن يىراق بولغان ساپ ھاۋالىق، پايانسىز ئۈپۈقنى سۆيگەن ياپ يېشىل يايلاقتا قەدەملىرىڭزنى ئاتا بوۋىلىرىڭز بىر زامانلاردا ئات چاپتۇرۇپ ماڭغان چىغىر يوللارغا تاشلاپ، قۇلاق تۇۋىڭزدىن غۇر غۇر ئۇتۇپ تۇرىدىغان شامالىارغا سىرداش بولۇپ ماڭسىڭز ياكى قارىغايلىق تاغ ئېتەكلىرىدىن كېلىۋاتقان كۆك بۆرىلەرنىڭ ھۇۋلىغان ئاۋازىنى ئىشتىكەچ، كۆك تەڭرىنى سۆيۈپ تۇرغان ئاق باش چوقىلارغا ئەجدادلىرىڭزنىڭ يارىتقان ئالەمشۇمۇل تۆھپىلىرى بىلەن پەخىرلىنىپ، غۇرۇر تۇيغۇسى بىلەن نەزىرىڭزنى چەكسىز كەتكەن يايلاقلارغا تاشلىسىڭز، كېچىلىرى يۇلتۇزلار ئۆزلىرىنىڭ نۇرلىرىنى سېخىيلىق بىلەن تۆكىدىغان بۇ زېمىندا تۇرۇپ، يۇلتۇز سانىغاچ بوۋىمىز ئوغۇزخان ئىلتىجا قىلغان كۆك ئاسماندىكى كۆك تەڭرىگە بېشىڭزنى تىك كۆتۇرۇپ باقسىڭز ۋە ياكى بۇگۇنكى موڭغۇل يايلاقلىرىنىڭ شىمالىدىكى رۇسىيە (رۇس يەر) نىڭ زېمىنغا ئايلانغان سىبىرىيە ئورمانلىقلىرىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدىكى ئاتا بوۋىلىرىمىز بېلىق تۇتۇپ يېگەن بايقال كۆلىنىڭ (باي قال كۆل) نىڭ تىنچ ۋە تەمكىنلىكتە سىزگە مېھرى بىلەن باقىقان يۇزىگە سىنچىلاپ قارىسىڭز، سىز يەنە ئېتىڭزنى چاپتۇرۇپ جەنۇبقا قاراپ يورغىلاپ، ئورخۇن دەريىاسى بويىلىرىغا كېلىپ ئوچۇملاپ يۇرىكىڭز

قانغىچە ئۆتۈكەن تاغلىرىدىن كەلگەن تاغ سۈلىرىنى ئىچسىڭىز، ئۆزىڭىزنى قەيەردە دەپ بىلىسىز ۋە قانداق ھېسلاردا بولىسىز؟

مانا بۇ مۇقەددەس تۈپراق ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىي بۇلۇقى بولۇپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە زور تۆھپىلەرنى قوشقان ۋە ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇپ 100 يىللاردىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن بۇگۈنكى موڭغۇلىيىدىكى ئورخۇن ۋادىسىدۇر! بۇ تۈپراق شۇ ۋەجدىن ئۆزىنىڭ ئالاھىدە تارىخىي قىممەتلىرى بىلەن موڭغۇلىيە دۆلىتىنىڭ ئىلتىماسى قىلىشى نەتىجىسىدە 2004 ــ يىلى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى پەن مەدەنىيەت مەھكىمىسى تەرىپىدىن ئورخۇن دەريا ۋادىسى ئەتراپىدىكى 121، 967 گېكتار تۈپراق "ئورخۇن ۋادىسى مەدەنىيەت ئىزنالرى"[viii] نامىدا خەلقئارالىق قوغدىلىدىغان تارىخىي جايلار تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلگەن. مانا بۇ تۈتىيا زېمىندا ئۇرال ئالتاي تىللىق قەلەمكەشلەرنىڭ 3 نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى بولۇپ ئۆتتى.

ئۆزىمىز ھەققىدە قىسقىچە بايان

بۇ نۆۋەتلىك ئورال ئالتاي تىللىق قەلەمكەشلەرنىڭ قۇرۇلتىيى 2011 ــ يىلى 2 ــ ئىيۇلدىن 8 ــ ئىيۇلغىچە ھەممە تۈركىي ۋە ئورال ئالتاي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تىل يېزىقىنىڭ تۈغۇلۇش بۆشۈكى بولغان جاي موڭغۇلىيە يايلاقلىرىدا "ئەسلىمىزگە قايتىش، تارىخنى ياد ئېتىش ۋە كەلگۈسىگە نەزەر سېلىش" تۈيغۇلىرى بىلەن بىر ھەپتە داۋام قىلدى.

بىز بۇ پۈرسەتلەر بىلەن ئاتا بوۋىلىرىمىز قەبرىگاھلىرىنى، قالدۇرغان تاش ئەبدىلەرنى، بۈگۈنگىچە ئىزناسى ساقلانغان شەھەر خارابىلىرىنى تاۋاپ قىلىشقا شەرەپ، غۇرۇر ۋە ئېتىخارلىق بىلەن مۈيەسسەر بولدۇق. ئاۋۇال بۇ قېتىمقى "3 ــ نۆۋەتلىك ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" ئۈيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ تەشەببۇسكارلىقى ۋە ساھىپخانلىغىدا ئۆتكۈزۈلگەنلىكى ئۈچۈن بۇ ھەقتە تەپسىلىي مەلۇماتلار بايان قىلىشتىن ئىلگىرى ئوقۇرمەنلەر بىلەن ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" نىڭ قۇرۇلۇشى ۋە خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۈيغۇر مەركىزىنىڭ ئۆتكەنكى يىللاردىن بۇيان ئېلىپ بارغان خىزمەتلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتمەكچىمەن.

بەلكىم سىز خەۋەردار بولۇشىڭىز مۇمكىن، ئۈيغۇرنىڭ سۆيۈملۈك پەرزەنتى، خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ئۆلمەس كۆرەش جەڭچىسى مەرھۇم كۆرەش كۆسەن ئەپەندى ھاياتىنىڭ ئاخىرقى بىر قانچە يىللىرىدا سەپدىشى قەيسەر ئۆزھۇن ئەپەندى بىلەن بىرلىكتە يىللاپ سىڭدۈرگەن مېھنەتلىرى بەدىلىگە 2006 ــ يىلى 18ــ ئۆكتەبىر تەشكىل قىلىنغان ئۈيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزى رەسمىي شەكىلدە خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ تەركىبىدە دۇنيادىكى 145 قەلەمكەشلەر مەركەزلىرى قاتارىدىن شەرەپ بىلەن ئورۇن ئالغاندىن باشلاپ، بۇ مەركەز ئۈيغۇر يازارلىرىنىڭ ھەق ھوقۇقىنى قوغداش، ئۈيغۇر ئەدەبىياتىنى دۇنياغا

تونۇشتۇرۇش، ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىش ۋە پىكىر ئەركىنلىكىنى ئىلگىرى سۈرۈش ساھەلىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا بىر تۈرلۈك خىزمەتلەرنى ئۆزىنىڭ نىشانى قىلىپ ئاكتىپ پا ئالىيەتلەرنى ئېلىپبارىدى.

ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزى خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىگە رەسمىي ئەزالىققا قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ خىزمەتلىرىنى ئۇنۇملۇك ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن مىللىي، ئىرقىي ۋە مەدەنىيەتلەردە ئورتاقداش بولغان قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن ئىش بىرلىكى ئېلىپ بېرىش يەنى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا ئورال ئالتاي تىللىرى ئائىلىسىنى ئاساس قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇرنىڭ پىكىر ئەركىنلىكى ۋە دېموكراتىيىگە بولغان تەشنالىق ساداسىنى بۇ رايونلاردا تەقدىرداش مىللەتلەر بىلەن تەڭ ياڭرىتىش مەقسىتىدە ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرى مەركىزىنىڭ تەشەببۇسكارلىقى بىلەن 2009 ــ يىلى ئىستانبۇلدا خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىگە ئەزا بولغان فىنلاندىيە، ئېستونىيە، تۈركىيە، ۋېنگرىيە، تاتارىستان، ئەزەربەيجان، ئوتتۇرا ئاسىيا قەلەمكەشلەر مەركىزى (بىشكەك قەلەمكەشلەر مەركىزى)، قازاق قەلەم مەركىزى، ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزى، موڭغۇلىيە، كورىيە، ياپونىيە قاتارلىق 12 قەلەمكەشلەر مەركەزلىرىنىڭ بىر ئاربىغا توپلىنىپ باش قوشۇشى ئاساسىدا ‘‘ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى’’ قۇرۇلغان ئىدى ۋە بۇ قۇرۇلتاي ئۆزىنىڭ 2 نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىنى 2010 ــ يىلى قىرغىزىستانىنىڭ ئىسسىق كۆلدە مۇۋەپپەقىيەتلىك ئاچقان.

دېمەك بۇ قېتىم ئۇلانباتوردا ئېچىلغان يىغىن ئالدىنقى نۆۋەتلىك يىغىننىڭ داۋامى ‘‘3 ــ نۆۋەتلىك ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى’’ دۇر. خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزى بارلىق ئەزالىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئۆزلىرىنىڭ پىداكارلىقى ۋە توغرا رەھبەرلىكىدە، خىزمەتلىرىنى يىللاردىن بۇيان نەتىجىلىك ئاقتۇرۇپ كېلىشى بىلەن خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ تارمىقىدىكى لايىقەتلىك ۋە كۆچلۈك بىر قەلەمكەشلەر مەركىزىگە ئايلانىدى ۋە تەبىئىكى بۇ شەرەپلىك تۆھپە ئەلۋەتتە بىرىنچىدىن ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ خىزمەتلىرىنى ئۆز

ئىمكانىيەتلىرىنىڭ باربىچە قوللاپ كېلىۋاتقان بارلىق ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرى ئەزالىرىغا، ئىككىنچىدىن ئىجرائىيە كومىتېتى رەھبەرلىرىگە ئاندىن كېيىن بولسا ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ رەئىسى، ھارماس تالماس پىداكارى قەيسەر ئۆزھۇن ئەپەندىگە مەنسۇپتۇر!

خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ رايونلۇق بىرلىكى بولغان "ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" نىڭ قۇرۇلۇشىدا ئالاھىدە رول ئالغان خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ تارمىقىدىكى ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ناھايىتى ئەھمىيەتلىك پائالىيەتلەر ئېلىپ بېرىپ، خەلقىمىزنىڭ نۆۋەتتە ئېلىپ بېرىۋاتقان مۇجادىلىسىگە ئۆز نېسىۋىنى ئاكتىپلىق بىلەن قوشۇپ كەلمەكتە. بۇ سۆزىمىزنىڭ پەقەت بىرلا دەللىلى سۈپىتىدە بۇ يىل 20 ــ فېۋرالدىن 24 ــ فېۋرالغىچە ۋېنگرىيىنىڭ پايتەختى بۇداپېشت شەھىرىدە بۇگۈنكى موڭغۇل يايلاقلىرىدا بىزدىن ئايرىلغان تارىخىي قېرىندىشىمىز ۋېنگرىيە ھونلىرىنىڭ ساھىپخانلىغىدا داغدۇغىلىق بولۇپ ئوتكەن "2 ــ نۆۋەتلىك ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزى" نىڭ يىغىنىدۇر. (بۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەزكۇر يىغىن توغرىسىدا يېزىلغان "ئۇزۇلمەس تارىخىي رىشتە"[ix] ناملىق ئەدەبىي خاتىرە ۋە مەخسۇس سىن فىلىمىنى كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ ھۇزۇرىغا سۇنغان ئىدىم).

بۇ قۇرۇلتاي ئۇلانباتوردا باشلاندى

مانا بىز بۇگۈن بۇ زېمىندا، 21 ــ ئەسىرىدە تارىختىكى چىڭگىزخانىنىڭ دۆلىتىدە، تېخىمۇ ئېنىقراق ئېيتساق، تارىخ بەتلىرىنى بىرقانچە ئەسىرلەر ئىلگىرى سۈرسەك، ئەجدادلىرىمىز تارىختا قۇرغان سەلتەنەتلىك ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدە ئورخۇن بويلىرىدىكى تۈرك قەبىلىلىرى ياشىغان تۇپراقلارنى تاۋاپ قىلىش بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ ئېلىپ بېرىلىش نىشان قىلىنغان بۇ يىغىن 2011 ــ يىلى 2 ــ ئىيۇل خەلقئارا قەلەمكەشلەر

ئۇيغۇر مەركىزى ۋە موڭغۇلىيە دۆلەتلىك مەدەنىيەت ئاكادېمىيەسىنىڭ ساھىپخانلىغىدا موڭغۇلىيەنىڭ پايتەختى ئۇلانباتوردا رەسمىي باشلىنىپ 7ـ ئىيۇل بايانگول مېھمانخانىسىنىڭ يېغىن زالىدا تولۇق مۇۋەپپەقىيەتلەر بىلەن ئاياغلاشتى .

بۇ نۆۋەتلىك قۇرۇلتيغا ياۋروئاسىيانىڭ ئەڭ شەرقىدىكى ئارال دۆلەت ياپونىيەدىن تارتىپ ئەڭ غەربىدىكى ئارال دۆلەت ئەنگلىيەگىچە، ئېستونىيە، ۋېنگرىيە، تۈركىيە، قازاقىستان، قىرغىزىستان، كورىيەلەردىن، ياۋروئاسىيانىڭ سىرتىدىن ئامېرىكا ۋە ئاۋستىرالىيەلەردىن كەلگەن يازارلار، شائىرلار، ژۇرنالىستلار، تارىخچىلار، ئارخېئولوگلار، سەنئەتكارلار ۋە قەلەمكەشلەر دوستلىرى ھەم موڭغۇلىيەلىك يېغىن ئىشتىراكچىلىرى بولۇپ جەمئىي 50 كە يېقىن ئادەم قاتناشتى. يېغىن ئۇيغۇر، ئېنگلىز ۋە موڭغۇل تىللىرىدا ئېلىپ بېرىلدى.

يغننىڭ ئېچىلىش مۇراسىمى 2011 ـ يىلى 2 ـ ئىيۇن ئۇلانباتور ۋاقتى سائەت 5 دە موڭغۇل دۆلەتلىك سودا سانائەت ساربىينىڭ يىغىن زالىدا ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ رەئىسى قەيسەر ئۆزھۇن ئەپەندى يىغننىڭ ئېچىلىش نۇتۇقىنى سۆزلىشى بىلەن قىزغىن كەيپىياتلار ئىچىدە باشلاندى.

قەيسەر ئۆزھۇن ئەپەندى سۆز قىلىپ، يىراق يوللارنى بېسىپ ئورال ئالتاي تىللىق مىللەتلەر ئۇچۇن ناھايىتمۇ ئەھمىيەتلىك بولغان موڭغۇلىيىگە كېلىپ يىغىنغا قاتناشقان بارلىق يىغىن ئەھلىنى تەبرىكلىدى. ئۇ ئاۋۇال "ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" نىڭ يىغىنغا قاتناشقان ۋەكىللىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەندىن كېيىن سۆزىنى داۋا قىلىپ "ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات بېرىپ، بۇ ئېچىلىۋاتقان يىغىن "3 ـ نۆۋەتلىك ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" 2010 ـ يىلى قىرغىزستاننىڭ ئىسسىق كۆلدە ئېچىلغان "2 ـ نۆۋەتلىك ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" نىڭ داۋامى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتتى. ئۇ يەنە سۆزىنى داۋام قىلىپ مۇنداغ دىدى; بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا ئاساسلىق خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ ئىش ئېلىپ بارىدىغان 5 خىزمەت دائىرىسىنىڭ بىرى بولغان "تىل ۋە تەرجىمە ھوقۇقى" كاتېگورىيىسى ئىچىدە ئورال ئالتاي تىللىق رايونلاردا ساقلىنىۋاتقان تىل ۋە تەرجىمە مەسىللىرىنىڭ مۇھاكىمە قىلىندۇ. چۇنكى ئورال ئالتاي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تىللىرى موڭغۇلىيىنىڭ يايلاقلىرىدا ئۆز تەرەققىياتىنى باشلاپ ياۋروئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ جۇغراپىيىلىك رايونلارغا تارقالغانلىقى ۋە بۇ رايوندىكى خەلقلەرنىڭ تىل سىستېمىسى قىسقىلاشتۇرۇپ، ياشىغان رايون ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن "ئورال ئالتاي تىللىق مىللەتلەر" دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. ئەمما رايوندىكى مىللەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى 100 نەچچە يىل داۋام قىلغان رۇسىيە ۋە سوۋېت مۇستەملىكىسىنىڭ ئىشغالىيىتى سەۋەبىدىن ئاساسەن دېگەندەك ئۆز تىل يېزىقىدا يېزىش ۋە نەشر قىلدۇرۇش ئىمكانىيەتلىرىنىڭ يوقىلىش گىردابىدا تۇرۇۋاتىدۇ. ئۆزىمۇ ئەپەندى، بۇ رايوندىكى خەلقلەر ئۆز مۇستەقىل

دۆلتىگە ئېرىشكەندىن كېيىنمۇ شۇ تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تىل ۋە تەرجىمە ئىشلىرىدا ناھايىتى زور مەسىلىلەرگە دۇچار بولۇۋاتقانلىقى قاتارلىق بىر تۈرلۈك ئەھۋاللارنى چۈشەندۈردى.

قەيسەر ئۆزھۇن ئەپەندى سۆزىنى داۋام قىلىپ بۇ ئېچىلىۋاتقان "3 ـ نۆۋەتلىك ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" داۋامىدا رايوندىكى قەلەمكەشلەر مەركەزلىرى ئارىسىدا قانداققىلغاندا تېخىمۇ ئۇنۇملۇك ئىش بىرلىكى ئېلىپ بېرىشنىڭ ئىمكانىيەتلىرىنى يارىتىقلى بولىدىغانلىقى تېما قىلىنىپ ئاساسلىق مۇزاكىرە قىلىنىدىغانلىقى ۋە شۇنىڭدەك رايوندا تىل ۋە تەرجىمە خىزمەتلىرىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىش ۋە بۇ ئارقىلىق يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئىنگلىز تىلى قاتارلىق باشقا دۇنيا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىپ دۇنيا سەھنىسىگە ئېلىپ چىقىش ئارىلىق ئورال ئالتاي رايونىنىڭ ئەدەبىيات، تارىخ، پەلسەپە، تىل مەسىلىلىرىنى يورۇپ بېرىش نۆۋەتتە ئېلىپ بېرىلىدىغان مۇھىم خىزمەتلەرنىڭ بىر ئىكەنلىكىنى، ئەگەردە بۇ خىزمەتلەر نەتىجىلىك ئىشلەنسە رايوندا كوممۇنىست دەۋرلىرىدىن قالدۇق مىراس بولۇپ ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئەركىن يېغىلىش ۋە پىكرى ئەركىنلىكىنىڭ چەكلىنىشى، ئىنسان ھەقلىرى مەسىلىلىرى قاتارلىق نېگىزلىك مەسىلەرنىڭ ھەل قىلىنىشىدىمۇ بۇ ئېلىپ خىزمەتلەنىڭ ئىجابى رول ئويناپىغانلىنى ئېيتىپ ئۆتتى.

ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىردا بۇ قېتىمقى يىغىنغا ئالاھىدە ۋاقىتنى ئاجرىتىپ، يىراق يوللارنى بېسىپ كەلگەن ۋە بۇ يىغىنىڭ ئېچىلىشىنى قوللاپ قۇۋۋەتلىگەن خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ باش كاتىپى ھورى تاكەاكى ئەپەندىگە، يىغىنىڭ ئېچىلىشىغا ئالاھىدە كۈچ چىقارغان موڭغۇلىيە دۆلەتلىك مەدەنىيەت ئاكادېمىيىسى ۋە ئۇنىڭ مەسئۇلى تونۇلغان شائىر، ئۇيغۇر قەلەم كەشلەر مەركىزىنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن قوبۇل قىلىنغان 2010 ــ يىللىق "نوبىل ئەدەبىيات مۇكاپاتى" نىڭ نامزاتى، ئۇيغۇر قەدىمكى يېزىقى خەتتاتى دوكتور گ. مەند ئوويو ئەپەندىگە مىننەدارلىغىنى بىلدۈردى.

نۆۋەت بىلەن سوزنۆۋىتىنى ئالغان موڭغۇل شائىرى گ مەند ئوويو ئەپەندى[x] ئۆزىنىڭ يىغىنغا ئاتىغان تەبرىكىنى بايان قىلىپ، بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايىنىڭ موڭغۇلىيىدە ئېچىلىشىنىڭ ئەھمىيىتى ئۈستىدە توختىلىپ، بۇ پەقەت بىر قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلا بولۇپ قالماستىن بەلكى موڭغۇلىيىدە ساقلانغان تارىخىي ئىزلار ئارقىلىق ئۇيغۇر قاتارلىق بارلىق ئورال ئالتاي تىللىرى ئائىلىسىدىكى خەلقلەرنىڭ ئۆتكەن تارىخىنى ئۆگىنىش، ئۆز ئارا چۈشەنچىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە بۇ تارىخنى كەلگۈسى ئۇچۇن قانداق ساقلاپ قېلىش قاتارلىق مەسىلەر مۇزاكىرە قىلىندىغان بىر ئەھمىيىتى زور يىغىن بولۇپ قالدىغانلىقىنى، موڭغۇلىيىنىڭ يېڭىدىن ياش دېموكراتىك دۆلەت سۈپىتىدە تەرەققىي قىلىۋاتقانلىقىنى ئەمما بازار ئىگىلىكى دەۋرىدە موڭغۇلىيىدە كان بايلىقلىرىنىڭ ئېچىشى سەۋەبىدىن تارىخىي ئىزلارنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، موڭغۇلىيىنىڭ موڭغۇل يايلاق مەدەنىيىتىنى كەلگۈسى ئەۋلادلارغا ساقلاپ قېلىش خەۋپىگە ئۇچراۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتسە، ئۇ يەنە ئانا تىل توغرىسىدا پىكىر بايان قىلىپ مۇنداق دەيدۇ :

"بۇ ئەسىرنىڭ كىرىشىنىڭ ئالدى كەينىدە دۇنيادا نۇرغۇنلىغان تىللار يوقلىپ كەتتى. بىر مىللەتنىڭ تىلى قانچە ئاجىزلاشسا شۇ مىللەت خەلقىمۇ شۇنچە ئاجىزلىشىدۇ. شۇڭا ھەر بىر يازغۇچى ئۆز ئانا تىلىنى قوغداش مەجبۇرىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشى ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن كۈرەش قىلىشى كېرەك!" مەنە ئوويو ئەپەندى سۆزىنىڭ ئاخىردا خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ باش كاتىپى ھورى تاكەاكى ئەپەندىگە، ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ قەيسەر ئۆزھۇن ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ رەئىسى دالمىرە تىلەپبەرگەنوۋالارغا بۇ يىغىنىنىڭ ئېچىلىشىدا كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۈچۈن مىننەدارلىغىنى بىلدۈرۈپ سۆزىنى تامامىلايدۇ.

ئارقىدىن سۆزگە تەكلىپ قىلىنغان، بۇ قۇرۇلتايغا ئالاھىدە تەكلىپ بىلەن كۆزەتكۈچى سۈپىتىدە قاتناشقان خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ باش كاتىپى ۋە سابىق ياپونىيە قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى ھورى تاكەاكى ئەپەندى قۇرۇلتايىنى تەبرىكلەيدۇ ۋە ئۆزىنىڭ بۇ يىغىنىنىڭ نەتىجىلىك ئېچىلىشىغا، كۆزلىگەن مەقسەتلىرىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا قارتا ياخشى تىلەكلىرىنى بايان قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

"مۆھتەرەم موڭغۇلىيىلىك ئىلىم ئەھلىلىرى، يازغۇچىلار، شائىرلار، ئاۋۇال سىلەرنىڭ بۇ قېتىمقى يىغىنىنى ئورۇنلاشتۇرغانلىغىڭلار ئۈچۈن سىلەرگە مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرىمەن. بەلكىم خەۋىرىڭلار بولۇشى مۇمكىن، بۇ يىل خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتى قورۇلغانلىقىغا 91 يىل بولىدۇ.

بۇ جەمئىيەت ئۆزىنىڭ باش قەلبىنامىسى بولغان سۆزلەش ۋە پىكىرىش ئەركىنلىكىنى پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا كاپالەتكە ئىگە قىلىشنى ئىلگىرى سۈرۈش پرىنسىپى بىلەن 1 ــ قېتىملىق دۇنيا ئورۇشى ۋە 2 ــ قېتىملىق دۇنيا ئورۇشلىرىدىمۇ ئۆزىنى ساقلاپ قالالمىدى ۋە ئۆلۈكسىز تەرەققىي

قىلىپ بۇگۈنكى كۈنگە كەلدى. ئەلۋەتتە بىز خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيتىدىن پەخرلىنىمىز.

بىز ئۆزىمىزنىڭ بۇ ئۇزۇن يوللۇق مۇساپىمىزدە خوددى بىر ئادەمنىڭ هايات مەنزىلىگە ئوخشاش بۇ سەپىرىمىزدە تۆھپىلەرنى ياراتتۇق ۋە خاتالىقلارنىمۇ ئۆتكۈزدۇق ئەمما بىز تەجربە ساۋاقلارنى يەكۈنلىگەن ئاساستا ئالغا قاراپ ئىلگىرىلىدۇق ۋە ئىلگىرىلەۋاتىمىز. مەن بۇ يەردە يەنە ياپونىيە قەلەمكەشلەر جەمئىيتىگە ۋاكالىتەن ئازراق سۆز قىستۇرۇپ ئۆتەي هازىر ياپونىيە قەلەمكەشلەر جەمئىيتى 2000 ئەزاسى بار بىر قەلەمكەشلەر جەمئىيتى بولۇشتەك بىر ئۆتكەلدىن ئۆتتى ئەمما سىلەرگە شۇنى ئېيتىشىم كېرەككى بۇ ئەزالارنىڭ هەممىسى دېگۈدەك يېشى 70 ئاشقان ياشانغان يازغۇچى ۋە باشقا ئىلىم ئادەملىرىدۇر. ئۆتكەنكى 10 يىلنىڭ مابەينىدە خەلقئارا

قەلەمكەشلەر جەمئىيتىنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدا زور ئۆزگىرىشلەر ئېلىپ بېرىلدى قەيسەرگە ئوخشاش ياش، تالانتلىق ئاكتىپلىرىمىز سەپىمىزگە قوشۇلۇپ بىزنىڭ كۈچىمىزگە كۈچ قوشتى ۋە بىزنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىمىزدىكىلەرنىڭ ييشى ياشارتتى. بىز بۈگۈن موڭغۇلىيىنىڭ يايلاقلىرىغا 5 كۈنلۈك سايياھەتكە بېرىشنىڭ تەييارلىقىدا تۇرۇپتىمىز، مەن ئىشىنىمەنكى بىزنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىمىز بىزبىر بىرىمىزنى ئۆز ئارا چۈشىنىدىغان، كېيىنكى خىزمەتلىرىمىز ئۈچۈن ياخشى بىر ھۈل سالىدىغان، ئەھمىيەتلىك بولغان ئۇچرىشىشلاردىن بىرى بولۇپ قالغۇسى. مەن بۇ يەردە سىلەرنىڭ سېپىگىلا ردىن بىرى بولغىنىمدىن ئۆزۈمنى ناھايىتى خۇشال ھېس قىلىۋاتىمەن. سىلەرگە رەھمەت! ".

خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيتىنىڭ باش كاتىپى ھورى تاكەاكى ئەپەندى ئالقش سادالار ئىچىدە سۆزىنى ئاياغلاشتۇرۇپ سەھنىدىن ئايرىلىشقا تەمشىلىۋاتقان بىر پەيتتە سەھنىگە چىقىپ كەلگەن ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ دوستى ۋە تونۇلغان ۋەتەنپەرۋەر كارخانىچى ۋاققاس مۇھەممەد ئەپەندى ۋە شەمشىقەمەر ئابدۇراخمانوۋۇ بىچلار ئۆزلىرىنىڭ ئەزىز مېھمانلارغا ئېلىپ كەلگەن سوۋغىتى ئۇيغۇرنىڭ تونى ۋە دوپپىلىرىنى ھورى تاكەاكى ئەپەندى بىلەن مەندە ئوويو ئەپەندىلەرگە كىيگۈزۈپ، ئۆزلىرىنىڭ قازاقستاندىن كەلگەن ئۇيغۇر ۋەكىللىرىنىڭ نامىدىن ئۇلارغا مىننەتدارلىقىنى بىلدۈردى.

يىغىن ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئالقش چاۋاكلار بىلەن 15 مىنۇت ئارام ئېلىشىنى تۈگىتىپ يەنە داۋام قىلدى.

يىغىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا تۇنجى بولۇپ سۆزگە چىققان موڭغۇلىيە دۆلەتلىك تىل تەتقىقات ۋە باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ تەتقىقاتچىسى ماخھەتەر خھەبۇ ئەپەندى ئورال ئالتاي تىللىرىنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋەت ۋە

تەرەققىياتى شەرھلەنگەن جۇملىدىن مۆڭغۇل تىلىنىڭ تارىخىي ۋە بۈگۈنكى ئەھۋاللىرىنى مۆڭغۇل مەدەنىيەت ۋە تارىخىغا بىرلەشتۈرۈلۈپ تەھلىل ئېلىپ بېرىلغان ئىلمىي ماقالىسىنى يىغىن ئەھلىگە تەقدىم قىلدى.

ماكھتەر كھەبۇ ئەپەندى ماقالىسىدە مۆڭغۇل تىلىنىڭ تارىخىنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 4 ئەسىرلەرگىچە ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدىغانلىقىنى بايان قىلىپ، ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىدىن كېيىن ئۇيغۇر يېزىقىنى قوبۇل قىلغان مۆڭغۇل تىل يېزىقى چىڭگىزخان دەۋرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ 13ــ ئەسىرگە كەلگەندە خۇددى بۈگۈنكى ئىنگلىز تىلىغا ئوخشاش دەرىجىدە يېقىن نوپۇس قوللىنىلغانلىقىنى، ھازىر بولسا پۈتۈن دۇنيا بويىچە 10 مىليونغا مۆڭغۇل تىلىدا سۆزلىشىدىغانلىقىنى چۈشەندۈردى.

ئۇ يەنە مۆڭغۇل تىلىنىڭ باشقا ئورال ئالتاي تىللىرى بىلەن بولغان تارىخىي ۋە ئېتنىك مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدا توختىلىپ، مۆڭغۇل تىلىدىكى سۆزلۈكلەرنىڭ كوپ قىسمىنىڭ تۈركى تىللىرى بىلەن باغلىنىشلىق

ئىكەنلىكىنى، يەنە بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ سان سىكىرت يېزىقىدىن قوبۇل قىلىنغانلىقىنى، بۇددا دىنىغا ئائىت سۆزلۈكلەرنىڭ بولسا ئۇيغۇر تىلىدىن قوبۇل قىلغانلىقىنى، موڭغۇل تىلىدا يەنە ھۇن دەۋرىدە ھونلاردىن قوبۇل قىلىنغان خېلى كوپ سۆزلەرنىڭ بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ قالغانلىقىنى بايا قىلىپ، بۇنىڭ بىر مىسالى سۈپىتىدە بۈگۈنكى ۋېنگرىيىنى موڭغۇل تىلىدا ماجار (ماجارىستان) دەيدىغانلىقىنى، بۇ سۆزنىڭ موڭغۇل تىلىدىكى مەنىسى بولسا "ئوقيانى ئارقىغا قارىتىپ ئاتىدىغان خەلق" دېگەننى بىلدۈردىغانلىغىنى بايان قىلدۇ.

بۇ يىغىنىڭ تۇنجى كۈنى ئېچىلىش مۇراسىمى 2 يېرىم سائەت داۋام قىلغاندىن كېيىن قىزغىن كەيپىياتلار ئىچىدە ئاياغلاشتى. كېيىن بارلىق يىغىن ئىشتىراكچىلىرى شەھەر مەركىزىدىكى بىر موڭغۇل رېستورانىدا زىياپەت بېرىلدى.

موڭغۇلىيە شائىر ۋە خەتتاتلار سەنئەت مۇزېيىغا زىيارەت

بىز بارلىق يىغىن ئىشتىراكچىلىرى 3 ــ ئىيۇل سەھەردە ئۇلانباتورنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان ھەشەمەتلىك يۇلتۇزلۇق مېھمانخانىدىن يۇك تاقلىرىمىزنى ھازىرلاپ ئورخۇن دەرياسى بويىغا ‘‘ئورال ــ ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى’’ نىڭ داۋامىنى ئېچىش ۋە ئاتا بوۋىلىرىمىز ياشىغان بۇ قەلبىگاھ زېمىنلارغا تاۋاپ قىلىش مەقسەتلىرىنى يۇرىكىمىزگە پۈكۈپ زىيارەتكە يول ئالدۇق. سەپەر يولىمىزدا شائىر، خەتتات دوكتور گ مەند ئوويو ئەپەندى موڭغۇلىيە دۆلەتلىك مەدەنىيەت ئاكادېمىيىسىگە ۋاكالىتەن بارلىق يىغىن ئىشتىراكچىلىرىنى ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر قەدىمكى يېزىقىدا يېزىلغان ھۆسنى خەتلەرنى كۆرۈشكە تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن سەپەر يولمىز ئۈستىدە موڭغۇلىيە خەتتاتلار سەنئىتى مۇزېيىدە بىر سائەتكە يېقىن زىيارەتتە بولدۇق.

بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايىنىڭ ئېچىلىشىغا تەڭ شېرىك بولغان موڭغۇلىيە دۆلەتلىك مەدەنىيەت ئاكادېمىيىسى ۋە بۇ ئاكادېمىيىسىنىڭ مەسئۇلى دوكتور گ مەند ئوويو ئەپەندى، پائالىيەت يېتەكچىسى مۇنكھناران خانىم ۋە نۇرمەمەت ياسىن ئۆركىشىنىڭ ‘‘ياۋا كەپتەر’’ ناملىق ھېكايىسىنى موڭغۇل تىلىغا تەرجىمە قىلغان تەرجىمان سويولبولد ئەپەندى قاتارلىق موڭغۇلىيىلىك دوستلار يىغىن باشلانغاندىن بۇيان ھەمىشە دېگىدەك بىز بىلەن بىرگە بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ھېقىقى ساھىبخانىلىق ۋە ئۇيغۇر موڭغۇل دوستلۇقىنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازىنى ئۆزلىرىنىڭ ھەر بىر سۆزىدە ھەربىكەتلىرى بىلەن بىزگە بىلدۈرمەكتە ئىدى.

مانا بىز ھازىر مۇزېيخانىنىڭ 2 ــ قەۋىتىگە قويۇلغان گ مەند ئوويو ئەپەندى تەرىپىدىن ئىشلەنگەن 100 پارچىدىن ئارتۇق ئۇيغۇر قەدىمكى يېزىقىدىكى ھۆسنى خەتلەرنى كۆرۈپ تۇرۇپتىمىز. گ مەند ئوويو ئەپەندى ئىنگلىز تىلى تەرجىمان سويولبولد ئەپەندى ئارقىلىق بىزگە ئۆز ئىجادىيەتلىرى ۋە ئۇيغۇر قەدىمكى يېزىقىنىڭ موڭغۇلىيىدە قوللىنىشى توغرىسىدا مەلۇمات بەرمەكتە.

گ مەند ئوویو ئەپەندی مۇنداق بايان قىلدۇ: ‘‘مەن بۇگۈن بۇ يەردە تارىختا ئۇيغۇرلارنىڭ بىز موڭغۇللارغا قالدۇرغان ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان[xi] بۇ ئەمگەك مېۋىلىرىمنى بۇگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ كۆرگەنلىكىدىن ئۆزۈمنى شەرەپلىك ھېس قىلدىم. بۇ ئۇچرىشىش بولسا مەدەنىيەتلەرنىڭ قايتا ئۇچرىشىشى يەنى ئۆتكەن تارىخنىڭ بۇگۈندە ئىپادىلىنىشىدۇر. مەن بۇ قىزغىن كەيپىياتلار ئىچىدە ئىپتىخارلىنىش تۇيغۇسى بىلەن سىلەرگە شۇنى بىلدۈرمەكچىمەنكى موڭغۇلىيە دۆلەت رەئىسى تس. ئەلبەگدورج يېقىندا قانۇن ماقۇللاپ ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ بۇ يىل 7 ــ ئاينىڭ 1ــ كۈنىدىن باشلاپ موڭغۇلىيە دۆلىتىنىڭ بارلىق ھۆكۈمەت ئالاقىلىرىدە قوللىنىلىدىغانلىقىنى، موڭغۇل پارلامېنتى ۋە دۆلەت باش ۋەزىرلىرىنىڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىشى شەرت قىلىنىدىغانلىقىنى، موڭغۇلىيىنىڭ بارلىق چەتئەل دىپلوماتىيە ۋە بىرلەشكەن دۆلەتلەر بىلەن بولغان ئالاقىلىرىدىمۇ ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ قوللىنىشى تەلەپ قىلىنىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. بۇ موڭغۇل زىيالىيلىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىن تولۇق مۇستەقىل ئىگىلىك ھوقۇق يۈرگۈزۈلۈۋاتقان موڭغۇل دۆلىتىدە 1994ــ يىللىرىدىن باشلاپ ئېلىپ بارغان تىرىشچانلىقلىرى بەدىلىگە بۇگۈن ئەمەلگە ئاشتى.[xii] بىز بۇگۈنكى بۇ كۈننى كوپ كۈتكەن ئىدۇق، مانا بىز ئاخىر بۇ كۈنگە ئېرىشتۇق. بىز

موڭغۇللار ئۇيغۇرلار ياراتقان بۇ مەدەنىيەتنى ئەمدى ئىشەنچ بىلەن كېيىنكى ئەۋلادلىرىمىزغا مىراس قىلىپ قالدۇرالايمىز.

گ . مەند ئوويو ئەپەندى سۆزىنى تۆۋەندىكى بايانلار بىلەن ئاياغلاشتۇردى: "دەرۋەقە تارىختىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى موڭغۇللارنىڭ قوبۇل قىلىشى ۋە بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر راۋاجلاندۇرۇپ تاكى دۆلەت قوللىنىدىغان يېزىق سالاھىيىتىگە ئىگە بولۇشىغا قەدەر بۇ ئۇزاق جەريانلار ناھايىتى ئەگىر توقايلىق بولدى. موڭغۇللار تارىختىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى مىلادى 1204 ــ يىلى چىڭگىزخاننىڭ نامانلار[xiii] (سەككىز ئوغۇز تۈرۈك قەبىلىلىرى) غا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشىدا ئەسىرگە ئالغان تاتار تۇڭگا تەرىپىدىن موڭغۇللارغا تونۇشتۇرۇلغانلىقى تارىخىي مەنبەلەردە بايان قىلىنىدۇ.

بىز موڭغۇللارنىڭ چىڭگىزخان دەۋرىدە قوللانغان ئۇيغۇر يېزىقىنى بۈگۈنگىچە ساقلاپ قالالىشىمىز ئاساسلىقچە قولغا كەلمىدى. 1931 ــ

يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىۋاسته ئارىلىششى ۋە بېسىم قىلىشى بىلەن 1204ـ يىلدىن بۇيان قوللىنىپ كەلگەن ئۇيغۇر يېزىقىدىن لاتىن يېزىقىغا كۆچتۇق. بۇ لاتىن يېزىقىغىمۇ رازى بولمىغان سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىزگە 1937 ـ يىلى رۇس ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى كىرىللىك (چىرىللىچ) يېزىقىنى تاڭدى. 1941ـ يىلىغا كەلگەندە موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتىنى قانۇن چىقىرىپ ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىشىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا مەجبۇرلىدى...

مانا سىلەر كۆرۈۋاتقان بۇ ھۆسنى خەتلىرىمنى مەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يازدىم. بۇ نېمە دېگەن چىرايلىق يېزىق ھە! ھازىر كوپ سانىدىكى موڭغۇل ياشلىرىدا كىرىللىك يېزىقىنى تاشلاپ ئۇيغۇر موڭغۇل يېزىقىنى ئۆگىنىش قىزغىنلىقى كۈچەيدى ۋە مۇنداق بۇلۇشىنى ئەلۋەتتە دۆلەتنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىنى رەسمىي قوللىنىش سىياسىتى بەلگىلىگەنلىكىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ".

بۇ نۆۋەتلىك "ئۇرال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر بىرلىكىنىڭ مەسئۇل ساھىپخانلىغىدا ئۆتكۈزۈلگەنلىكى ئۈچۈنمۇ ياكى قۇرۇلتايغا كەلگەن مېھمانلارنىڭ تەڭ يېرىمىنى ئۇيغۇر ۋەكىللەر تەشكىل قىلغانلىقى ئۈچۈنمۇ، بولۇۋاتقان پائالىيەتلەرنىڭ تېما مەركىزى ھەر ۋاقىت چۆرگىلەپ يەنىلا ئۇيغۇر تارىخىغا، مەدەنىيىتىگە ياكى ئۇيغۇرنىڭ بۈگۈنكى كۈندە بېشىغا كېلىۋاتقان بەختسىز سىياسىي كۈلپەتلىرىگە بېرىپ تاقىلاتتىدە، سۆھبەت قايتىدىن ئۇيغۇر ئۇستىدە ئەۋج ئېلىپ كېتەتتى.

يۇقىرىقى سۆزىمىزنىڭ مىسالى سۈپىتىدە بىز گ مەند ئوويو ئەپەندىنىڭ تارىختا ئەجدادلىرىمىز ئورخۇن دەريىسى بويىلىرىدا مىلادى 742 ـ يىلىدىن 848 ـ يىلىغىچە قۇرغان "ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى" دەۋرىدە قوللانغان ئۇيغۇر يېزىقى ھەققىدە بىزگە بەرگەن مەلۇماتلىرىنى ناھايىتى ئىشتىياق بىلەن ئاڭلىدۇق ۋە قىزغىن چاۋاكلار بىلەن گ مەند ئوويو ئەپەندىگە

مىننەتدارلىقىمىزنى بىلدۈرۈپ شۇ ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە سۇغدى يېزىقى ئاساسىدا ئىجات قىلىنغان ۋە دۆلەت يېزىقى بولۇپ كەڭ قوللۇنۇلغان ئۇيغۇر قەدىمكى يېزىقى بەرپا بولغان تۇتىيا زېمىن ئورخۇن دەرياسى بويلىرىغا قاراپ سەپەرىمىزنى باشلىۋەتتۇق.

2011 يىلى 3 ئىيۇل

"ئىككى بوز ئات" ئارامگاھىدا

بىزنى ئېلىپ ماڭغان ئاپتوبۇس ئۇلانباتور شەھىرىدىن ئايرىلىشتىن ئىلگىرى شەھەر سىرتىدا ئەڭ ئاخىرقى قېتىم توختىدى. بىز بۇ يەر قانچە كۈنلۈك سەپىرىمىزگە زۆرۈر دەپ قارىغان نەرسە كېرەكلەرنى سېتىۋېلىشنى ئۇلانباتور شەھىرى سىرتىدىكى بىر چوڭ سودا سارىيىدا تاماملىغاندىن كېيىن يەرلىك ۋاقىت سائەت 11 دە يولىمىزغا راۋان بولدۇق.

يۇقىرىدا شەرھلەپ ئۆتكىنىمدەك بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايىنىڭ ئاساسلىق پائالىيەتلىرى موڭغۇلىيىنىڭ ئوتتۇرا جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان ئورخۇن دەريا بويلىرىنى نىشانلاپ ئايلىنىپ، تۇرك ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئىزلىرىنى كۆرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا قۇرۇلتايىنىڭ كۈندىلىك يىغىن تەرتىپىنى داۋاملاشتۇرۇش ھەم 3 ــ ئىيۇلدىن 7 ــ ئىيۇلغىچە ئاتا بوۋىلىرىمىز ياشىغان مۇھىتتا "يايلاق مەدەنىيىتى" نىڭ ئادەتلىرى بويىچە كارۋان تارتىپ ھەر كۈنى 100 كىلومېتردىن ئارتۇق يول يۈرۈش پىلانلانغان بولۇپ، سەپىرىمىزنىڭ تۇنجى كۈنى ئۇچۇن ئۇلانباتوردىن جەنۇبىي يۆلىنىشكە قاراپ ئىلگىرىلەپ قاراقۇرۇم شەھرىنى نىشانلاپ، بايانگوبى يەنى گوبى چۆللۈكىنىڭ شىمالىي بويلىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ 280 كىلومېتىر يول يۈرۈش، سەپەرنىڭ تۇنجى كېچىسىنى بولسا ھويور زاگال (ئىككى بوز ئات) ئارامگاھىدا موڭغۇل كىگىز ئۆيلىرىدە تۇنەش ئالدىدىن بېكىتىلگەن ئىكەن.

مەن بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايىنىڭ بارلىق ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىنىڭ ئىجراچىسى بولغان موڭغۇلىيە دۆلەتلىك مەدەنىيەت ئاكادېمىيىسىنىڭ خادىمى، موڭغۇل ئەدەبىي ئوبزورچىسى مۇنكھناران ئوويو خانىمدىن بۇ "ھويور زاگال" دېگەن سۆز موڭغۇل تىلىدا قانداق مەنىنى بىلدۈردىغانلىغىنى سورىغىنىمدا ئۇ ماڭا بۇ ھەقتە ئاڭلىغانلىرىنى ئېيتىپ مۇنداق دەيدۇ:

"تارىختا بۇ ئارامگاھلىق ياسالغان جاي سۇيى مول، چۆپلىرى بۇلۇق بىر يايلاق بولۇپ، بىر كۈنى چىڭگىزخان[xiv] ئۆزىگە ئات تاللاش ئۈچۈن بۇ يايلاققا كېلىپ ئىككى بوز ئاتنى ئۆزىنىڭ ئېتى قىلىپ تاللىغان ئىكەن، كېيىنكى كۈنلەردە بۇ بوز ئاتلار چىڭگىزخاننىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ئۇرۇش ئاتلىرى بولۇپ قاپتۇ ۋە شۇ سەۋەبتىن بۇ يەرنىڭ ئىسمى بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر ھويور زاگال (ئىككى بوز ئات) دەپ ئاتىلىپ كەلگەن".

بۇ سایاھەت سەپىرىنىڭ بارلىق قاتناش ۋاستىلىرى، ياتاق ۋە يېمەك ئىچمەك قاتارلىق سەپەرگە زۆرۈر بولغان ئېھتىياجلارنىڭ ھەممىسىنى بولۇپ، موڭغۇلىيە جۇڭلچىن دۇنيا ساياھەت شىركىتى ئۆز ئۈستىگە ئالغان ئالدىدىن كېلىشىلگەن ئورۇنلاشتۇرۇلۇشلار بويىچە جۇڭلچىن ساياھەت شىركىتىنىڭ ئاپتوبۇسىغا ئولتۇرۇپ سەپىرىمىزگە راۋان بولدۇق.

بىزنى ئېلىپ ماڭغان ئاپتوبۇسنىڭ ئىككى يېنىغا كۆركەملىك قىلىپ جۇڭلچىن ساياھەت شىركىتىنىڭ بەلگىسى بولغان ‘‘تۈلپار’’ يەنى قاناتلىق ئاتنىڭ سۈرىتى سىزىلغان بولۇپ، بۇ ئاپتوبۇس دەل دەرەخسىز بىپايان كەتكەن ياپ يېشىل موڭغۇل يايلاقلىرى ئۈستىدە خۇددى شۇ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن تۈلپاردەك ئالغا قاراپ چاپماقتا... بىز يىغىن ئىشتىراكچىلىرى بولساق بۇ تومۇر تۈلپارنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ سەپەرنىڭ زېرىكىشلىك بولماسلىقى ئۈچۈن يەنى ‘‘كوپ بىلەن ماڭساڭ ئاۋۇيدۇ يولۇڭ’’ دېگەندەك بىز بىردەم تارىخچىلىرىمىزنى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئورخۇن يېنىسەي بويلىرىدا قالدۇرۇلغان تارىخىي ئىزلىرى ھەققىدە سۆزلەپ بېرىشكە دەۋەت قىلساق، كېيىنكى نۆۋەتلەردە يىغىن ئىشتىراكچىلىرىدىن بىرىنى ئېستونىيىنىڭ ناخشىسىنى ئېيتىشقا، يەنە بىرىنى ئۇيغۇرنىڭ خەلق ناخشىسى ‘‘ئاتۇش پەدىسى’’ نى ئېيتىپ بېرىشكە، ۋە يەنە بىرىنى قىرغىزلارنىڭ باتۇرلۇق داستانى ‘‘ماناس’’ تىن پارچىلار ئېيتىشكە، يەنە بىرلىرىنى بولسا موڭغۇللارنىڭ كانايدىن چىقىرىپ بوغۇق ئېيتىدىغان ناخشىلىرىنى ئېيتىپ بېرىشكە دەۋەتلەر قىلىپ، ئورال ئالتاي تىللىرى ئائىلىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ ناخشا غەزەللىرىنى، خاس مەدەنىيەتلىرىنى ۋە بىزگە تونۇشلۇق ياكى تونۇشسىز بولغان تارىخىي قىسسەلىرىنى ئاڭلىغاچ يولنىڭ زېرىكىشلىك مىنۇتلىرىنى كاللىمىزدىن يىراقلارغا غەرق قىلىپ، كۈلكە چاقچاق ۋە ئۆز ئارا قىزىقارلىق سۆھبەتلەر ئىچىدە ئۆزىمىزنى بۇ گۈن يېتىپ بارماقچى بولغان نىشانىمىزغا خۇددى بىر ساھەتلەرنىڭ ئىچىدىلا كېلىپ قالغاندەك ھېس قىلدۇق.

بىز ئاپتوبۇستا 5 سائەتكە يېقىن سەپەر قىلغاندىن كېيىن ئىككى بوز ئات (هويور زاگال) ئارامگاهىغا يېتىپ كەلدۇق. ئاپتوبۇس ئارامگاهنىڭ قورشاۋى سىرتىدىكى دەرۋازىسى ئالدىدا توختىدى. بۇ ئارامگاه ئىككى تاغلىق ئېگىزلىكنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، شىمالىي تەرىپىدە بىر چوقچىيىپ تۇرغان قۇملۇق تاغ يېقىندىنلا كۆرۈنسە، جەنۇب تەرەپتە قارا بۇلۇتلار ئۈستىدە ئۇۋا ياسىغاندەك كۆرۈنىدىغان ساناقسىز كەتكەن تاقىرباش تاغ تىزمىلىرى سىزگە خۇددى غۇلجىدىكى تۇرپان يۇزى يېزىسىنىڭ بوزلىقلىرى ئۈستىدە تۇرۇپ ئاۋرال تاغلىرىنىڭ ئاق باش چوقىلىرىغا نەزىرىڭىزنى تاشلىغاندەك بىر كۆرۈنۈشنى ئېسىڭىزگە سالاتتى.

بۇ ئارامگاهتا 100 گە يېقىن ئاق كىگىز ئۆيلەر خۇددى شاخمەت تاختىسى ئۈستىگە تىزىلغان پىشكىلاردەك ناهايىتى رەتلىك جايلاشتۇرۇلغان بولۇپ، دەرۋازا ئۈستىگە ئېنگلىزچە يېزىلغان "هويور زاگال چامپ ۋەلچومەس يوۋ!" دېگەن خەتتىنلا بۇ يەرنىڭ مەخسۇس چەتئەللىك سايا‌ھەتچىلەر ئۈچۈن ياسالغان بىر ئارامگاه ئىكەنلىكىنى بىلۈپلىشىڭىز ئانچە تەسكە توختىمايتى. "ئىككى بوز ئات" ئارامگاهى بايانگوبى چۆللۈكىنىڭ شىمالىي بۇرجىكىگە جايلاشقان بولۇپ ئۇلانباتوردىن 290 كىلومېتىر يىراقلىقتا. بىزنىڭ بۇ يەردىن كېيىنكى سەپەر نىشانىمىز بولغان ئورخۇن دەريا‌سى بويلىرىغا جايلاشقان قاراقۇرۇم شەھىرىگە

يېتىپ بېرىشىمىز ئۈچۈن يەنە 100 كىلومېتىردىن ئارتۇقراق يول يۈرۈشىمىزگە توغرا كېلىدىكەن.

بىز يۈك تاقلىرىمىزنى ئاپتوبۇستىن ئېلىپ ئارامگاھ خىزمەتچى خادىملىرىنىڭ ياردىمىدە ئۆزىمىزگە تەقسىم قىلىنغان كىگىز ئۆيلەرگە كېلىپ ئورۇنلاشتۇق دە ئارامگاھنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا ئالاھىدە قىلىپ ياسالغان ناھايىتى چوڭ بىر كىگىز ئۆيگە قاراپ يول ئالدۇق چۈنكى بۇ كىگىز ئوي بىزنىڭ چۈشلۈك تاماق يەيدىغان ئويىمىز ئىكەنلىكى بىزگە ئۇقتۇرۇلغان بولۇپ بۇ يەرنى ئادەتتە ‘‘رېستوران’’ دەپ ئاتايدىكەنمىز ۋە بۇ كىگىز ئوي ھەممىمىز ئۈچرىشىدىغان ئاممىۋى سورۇن ئىكەن.

سەپەر ھاردۇقچىلىقىدا يەنە كېلىپ ئادەمزاتتىن يىراق بىر يايلاقتا، ھاۋاسىنىڭ تەبىئىلىكى ۋە ساپلىقىدا تەڭدىشى يوق بىر جايدا، غورۇلداپ يۇزىڭىزنى سىلاپ ئۆتۈۋاتقان يايلاق شامالىرى سىزگە سېخىيلىق بىلەن ھەمراھ بولۇۋاتقان مۇنداق دەقىقىلەردە قورسىقىڭىزنىڭ پۈتۈلدىشى ئېچىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغاندىن كېيىن ۋاقتىدا يېيىلگەن تائامدىن ئارتۇقراق يەنە بىر كۆڭۈلۈك، لەززەتلىك ئىش بولمىسا كېرەك! بىز چۈشلۈك تامىقىمىزنى كەچ پېشىمدە يەپ ھۇزۇرلىنىپ، ئاز تولا ھاردۇقىمىزنى چىقارغاندىن كېيىن پىلانىمىز بويىچە شۇ كۈنى كەچ سائەت 7 دە ‘‘3 ــ نۆۋەتلىك ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى قۇرۇلتىيى’’ يىغىنىنىڭ داۋامىنى ‘‘ئىككى بوز ئات’’ يايلىقىدا باشلىدۇق.

بۇ نۆۋەتلىك قۇرۇلتايىنىڭ كۆزلىگەن مەقسەتلىرى ۋە سالمىقى زور بولۇپ ئاساسلىقى تۆۋەندىكى بىرقانچە دائىرىنى نىشان قىلغان ھالدا مۇزاكىرىلەر ئېلىپ بېرىلىش بېكىتىلگەن:

1) ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلغان ھالدا بۇ رايونلاردا ساقلىنىۋاتقان تىل ۋە تەرجىمە مەسىللىرى توغرىسىدا مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىش؛

2) بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايىنىڭ مەدەنىي پروگراممىسى: ئورخۇن ۋادىسىدا ئەجدادلىرىمىز قالدۇرغان تارىخ نامايەندىلەرنى زىيارەت قىلىش ۋە تارىخ ئۇستىدە قايتا ئويلىنىش؛

3) ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلغان ھالدا رايوندا مەۋجۇت بولۇۋاتقان تىل، تەرجىمە ۋە تارىخ مەسىللىرى ئۇستىدە مۇھاكىمىلەر ئېلىپ بېرىپ، ئۆز ئارا چۈشەنچىنى ئىلگىرى سۈرۈش؛ تىلشۇناس ۋە تارىخچىلىرىمىزنىڭ بۇ ھەقتە تەييارلىغان ئىلمىي ماقالىلىرىنى ئاڭلاش؛

4) ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىينىڭ ئىجرائىيە كومىتېت ھەيئەت ئەزالىرىنى مەزكۇر قۇرۇلتايغا قاتناشقان قەلەمكەشلەر مەركەزلىرىدىن سايلاپ چىقىش.

5) ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىينىڭ تىل ۋە تەرجىمە كومىتېتىنى قورۇپ چىقىش ۋە بۇ كومىتېتنىڭ ئىجرائىيە ھەيئەت ئەزالىرىنى ھەر قايسى ئەزا قەلەمكەشلەر مەركەزلىرىدىن سايلاپ چىقىش ھەم كەلگۈسىدىكى خىزمەتلىرىنى پىلانلاش؛

6) ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكىنىڭ لوگو بەلگىسىنى لايىھەلەپ چىقىش؛ يىغىن ئېچىلىدىغان كىگىز ئۆيگە بارلىق يىغىن قاتناشقۇچىلىرى يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن يىغىن باشلىنىپ كەتتى.

دوكتور دىلنۇر قاسموۋا ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدا ئىلمىي ماقالىسىنى ئوقۇدى

يېقىندا قازاقستاندىن كەلگەن تىلشۇناس دوكتور دىلنۇر قاسموۋا ئۆزىنىڭ ئۇرۇمچىدە ئىككى يىل تۇرۇپ ئېلىپ بارغان تىل تەتقىقاتى ئاساسىدا تەييارلىغان ‘‘ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆتكەنكى ۋە بۈگۈنكى تەرەققىيات مۇساپىسى’’ دېگەن تېمىدىكى ئىلمىي ماقالىسىنى يېقىندا ئەھلىگە ئاڭلاتتى. دوكتور دىلنۇر خانىم ماقالىسىدە ئاساسلىقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر بولغان تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى ئۇچ بۆلەككە بولۇپ مۇلاھىزە ئېلىپ بارغان بولۇپ، بىرىنچى باسقۇچ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقىرىنىڭ ‘‘تۈركى تىللار دىۋانى’’ يېزىلغان دەۋردىن باشلانغانلىقىنى ۋە بۇ دەۋرلەردە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ساپلىقى خېلى يۇقىرى ئىكەنلىكىنى، ئىككىنچى باسقۇچ بولسا مانجۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي تۈركستاننى ئىشغال قىلغان دەۋرلىرى بولۇپ، بۇ يىللاردا خىتاي تىلىدىكى ئۇرۇش، مەمۇرىي ھوقۇقلار، ھەربىي ئۇنۋانلارنىڭ ئىسىملىرىغا ئوخشاش ئاتالغۇلار تۆككۈنلەر ئارقىلىق ئۇيغۇرلارغا سىڭىشكە باشلىغانلىقىنى، ئۇچىنچى باسقۇچ بولسا 1930ـ يىللىرىدىكى ئۇيغۇرلاردا قوزغالغان مىللىي ئاقارتىش يىللىرىدىن باشلاپ 1949 ـ يىلى خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ شەرقىي تۈركستاننى رەسمىي ئىشغال قىلغاندىن كېيىنكى خىتاي تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا سىڭىپ كىرىشىگە كۆرسەتكەن قارشىلىقلىرى ۋە 1957ـ يىللىرىدىن كېيىنكى خىتاي تىلىدىكى سوتسىيالىزم، ماركىس ئاتالغۇلىرىغا ئوخشاش كوممۇنىست

ئىدىئولوگىيىسىدىكى ئىنقىلابىي ئاتالغۇلارنىڭ ئۇزلۇكسىز ئۇيغۇر تىلىغا مەجبۇرى سىڭدۈرۈلۈشى، ئۇيغۇر مائارىپى ۋە جەمئىيەتنىڭ باشقا ساھەلىرىدە يۈرگۈزۈلۈۋاتقان ئۇيغۇرچە ئاتالغۇلرىنى مەجبۇرى خىتايلاشتۇرۇش ئاسسىملاتسىيە سىياسىتى ۋە بۇنىڭغا قارشى نارازىلىق ھەرىكەتلىرى ئەڭ ئالغان ئۆتكۈنچى بىر دەۋر دەپ بايان قىلسا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ 21 ــ ئەسىرىگە كىرگەندە خىتاي دۆلىتى ئويدۇرۇپ چىقارغان ۋە قانۇنىي، ئىلمىي ئاساسى بولمىغان "قوش تىللىق" مائارىپى دېگەن سىياسەتنىڭ باھانىسىدە ئۇيغۇر تىل ىيزىقى تارىختىكى ئەڭ ئېغىر ئاسسىملاتسىيە قىلىنىشتەك ھايات ماماتلىق بىر باسقۇچىنى ئۆتكۈزۈۋاتقانلىغى، بۇ خىل ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاسسىملاتسىيە قىلىنىش ھەرىكىتى يەنە ئۆزئۆتىدە خىتاي دۆلىتىنىڭ ئۆزىنىڭ 1949ــ يىلى دۆلەت قۇرۇلۇشىدا چاقىرغان "1 ــ قېتىملىق خىتاي سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى" يىغىندا ماقۇللانغان "خىتايدىكى خىتاي بولمىغان مىللەتلەرنىڭ تىلى بىلەن خىتاي تىلىنىڭ خىتاي دۆلىتىدە قوللىنىلىشى تەڭ ھوقۇققا ئىگە بولىدۇ" دېگەن قارارىغا ۋە 1984 ــ يىلىدىن باشلاپ ئىجرا قىلىنىش كۆچىگە ئىگە بولغان "مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى" غا تۈپتىن خىلاپ بىر قىلىمىش ئىكەنلىكىنى شەرھلەش ئارقىلىق سوۋېت دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرلىرىنىڭ رۇس كېرىيىلىك ىيزىقىنى ۋە رۇس تىلىنى ئۆگىنىشكە مەجبۇر قىلىنىشىدەك ئاسسىملاتسىيە سىياسىتى بىلەن بۇگۈنكى خىتاي تەۋەلىكىدىكى ئاتالمىش "شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى" دىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ىيزىقىنىڭ ئاسسىملاتسىيە قىلىنىشى ئاساسەن "مۇستەملىكە قىلىنىش" خاراكتېرىدىكى بىر ئوخشاشلىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئاقۇۋەتتە بۇگۈن مەيلى ئالمۇتادا بولسۇن ياكى ئۇرۇمچىدە بولسۇن، ئۇيغۇر ياشلارنىڭ ئۆز ئانا تىلى ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى بىلمەسلىكىدەك ئېچىنىشلىق بىر تراگېدىيىنىڭ مەيدانغا كېلىۋاتقانلىقى قاتارلىق ئەھۋاللارنى دەل پاكىتلار ئارقىلىق تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن بايان قىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتچىسى دوكتور دىلنۇر خانىمنىڭ ئىلمىي ماقالىسىنى ئوقۇشى ىيرىم سائەت داۋام قىلغاندىن كېيىن يىغىن ئىشتىراكچىلىرى

تەرىپىدىن سورالغان بىر قانچە سوئاللارغا بېرىلگەن قانائەتلىنەرلىك جاۋابلار بىلەن تونچىغان يېغىن ئەھلى دىققىتىنى نۆۋەت بىلەن سەھنىگە چىققان موڭغۇلىيىلىك تونۇلغان شامان ئۆلماسى ۋە تەتقىقاتچىسى زاىران د.بيامبادورج ئەپەندىنىڭ شامان دىنى توغرىسىدا تەييارلىغان دوكلاتىغا ئاغدۇردى.

موڭغۇلىيىلىك مەشھۇر شامان باخشىسى زاىران د. بيامبادورج ئەپەندى "ئۇلۇغ تەڭرى: شامان دىنىدا ئاسمانغا چوقۇنۇش ئادەتلىرى" توغرىسىدا مەلۇمات بەردى

شامان سۆزىنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى تۈرك ياكى ئۇيغۇر تىلىرىدىن كەلگەن دەپ قارىلىدۇ ۋە بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ سۆزنى "شاھ مەن" دېگەن تۈركى سۆزىنىڭ تەلەپپۇزىنىڭ ئۆزگىرىشى دەپمۇ قارايدۇ.[xv] ئىنسانلارنىڭ شامان دىنىغا ئىشىنىش تارىخىنى تاش دەۋرلىرىگىچە ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

شامان دىنى تارىختا ھۇن، تۈرۈك ۋە ئۇيغۇر قاتارلىق تۈرك موڭغۇل ۋە ئورال ئالتاي تىللىرىدا سۆزلىشىدىغان بارلىق خەلقلەرنىڭ ئورتاق بولغان بىر خىل روھىيەتنى ئاساس قىلغان دىنىي بىلىشى بولۇپ ئىنسان روھى بىلەن بەدىنى ئوتتۇرىسىكى ئالاقىلىششىنىڭ مۇئەييەن ھەرىكەت ۋەياكى ھايات پائالىيەتلەر ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىشىدۇر. شامان دىنى ئىنسانلارنىڭ قەدىمكى دىنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ تاكى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر جۇغراپىيىلىك تارقىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولغان دىنلارنىڭ بىرى. شامان دىنى تارىختا ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلغان ھالدا كەڭ سىبىرىيە، شەرقىي شىمالىي ئاسىيا ئارقىلىق شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئامېرىكىلارغا، غەربىي ئاسىيا ئارقىلىق ئافرىقا قىتئەلىرىگىچە تارقالغان بولۇپ، كېيىنكى مەزگىللەردە دۇنيادا خرىستىئان ۋە ئىسلام دىنلىرىدەك كۆچلۈك دىنلارنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئاجىزلىششقا باشلىغان.[xvi] شامان ئۆلماسى زاىران د. بيامبادورج ئەپەندى موڭغۇلىيىدىكى شامان دىنى ئېتىقادى ھەققىدە مەلۇماتىنى مۇنداق بايان

قىلدى: ‘‘شامان دىنى روھنىڭ تەڭرى ۋە تەبئەت بىلەن ئالاقە قىلىش ئۈسۈلىدۇر.[xvii] شامان دىنى ئېتىقادى ئانا تەبئەتكە بولغان چەكسىز مۇھەببەتنىڭ ئىپادىلىنىشى بولۇپ، بىز ياشاۋاتقان ئانا زېمىن بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. موڭغۇللار مۇنكھ ھۈھ تەڭرىنى يەنى تەڭداشسىز كۈچ تەڭرىنى، تاغلار ۋە دەريالارنى خۇدا دەپ بىلىدۇ. ئاتا ئاسمان ۋە ئانا زېمىننى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۇنيادىكى بارلىق مەۋجۇدىيەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ روھى بولىدۇ. شامان دىندا ئادەملەرنى ئۇلۇغ تەڭرى ياكى كۈچ تەڭرىگە ھەدىيە قىلىپ قۇربانلىق قىلىدىغان ئادەتلەر بار ۋە شۇ سەۋەبتىن شامان دىنى ئېتىقادىنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن ئادەتتە مەخسۇس ياسالغان بىنا ياكى بۇتخانىلار بولمايدۇ. شامان دىنىنىڭ دىنىي قائىدىلىرى ئاساسەن تەبئەتكە باغلانغان ھالدا ئىجرا قىلىنىدۇ.

شامان دىندا ئەگەر بىر كىشى ئۆلسە ئۇنىڭ روھى باشقا بىر ئادەمگە ياكى ھايۋانغا ئۆتۈپ كېتىدۇ ئەمما ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ روھى ئۆز جەمەتى ئىچىگە قايتىپ كېلىدۇ دەپ قارىلىدۇ.’’ بيامبادورج ئەپەندى بايانىنى داۋاملاشتۇرۇپ: ‘‘شامان دىندا بىز ياشاۋاتقان بۇ دۇنيا 3 قاتلامغا بۆلۈنىدۇ يەنى بىرىنچى قاتلام يۇقىرى تەبقە بولۇپ بۇ يەردە روھلار ياشايدۇ، ئىككىنچى قاتلامدا بولسا ئىنسانلار ياشايدۇ، ئۈچىنچى قاتلام يەر ئاستىدىكى قارا دۇنيادۇر ئۇ يەردە ئەسكى روھلار ياشايدۇ. شامان دىندا جەمئىي 99 تەڭرى بار ۋە بۇ تەڭرىلەر 55 ئاق تەڭرى ۋە 44 قارا تەڭرىلەرگە بۆلۈنىدۇ".[xviii]

ئۇ موڭغۇلىيىنىڭ 20 ــ ئەسىردىكى بۇددا دىنى ئەھۋالى توغرىسىدىمۇ چۈشەنچە بېرىپ، 1920 ــ يىللىرىدىن بۇرۇن موڭغۇلىيىدە بۇتخانىلار ۋە بۇددا دىنى راھىبلىرىنىڭ ناھايىتى كوپ ئىكەنلىكىنى، شۇ ۋاقىتتا تەخمىن قىلىنىشچە موڭغۇلىيىدە ھەر 3 ئەرنىڭ بىرسىنىڭ بۇددا راھىبى ئىكەنلىكىنى، كېيىن يەنى موڭغۇلىيىنىڭ 1924ــ يىلى سوۋېت كوممۇنىستلىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدىكى بىر غەيرى رەسمى مۇستەقىل دۆلەتكە ئايلانغان يىللىرىدا بولسا تەخمىنەن 7 مىڭدىن ئارتۇق بۇددا

ئىبادەتخانىلىرىنىڭ بۇزۇۋېتىلگەنلىكىنى، 1937 ــ يىلىغا قەدەر 30 مىڭدىن ئارتۇق موڭغۇل راھىبلىرىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى بايا قىلىپ ئۆتىدۇ.

موڭغۇلىيەدىكى شامان باخشىلىرىنىڭ پېشۋاسى بولغان زايران د. بيامبادورج ئەپەندى سۆزىنىڭ ئاخىرىدا قوشۇمچە قىلىپ، بۈگۈن ئاخشام ئۆزىنىڭ بىر قانچە شامان مۇرىتلىرىنى يىغىپ بىز چۈشكەن بۇ ‘‘ئىككى بوز ئات’’ ئارامگاھىدا گۈلخان يېقىپ، تارىختا بۇ تۈپراقلاردا ياشاپ دۇنيا سوراپ ئوتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ روھى ئۈچۈن دۇئا قىلدىغانلىقىنى ۋە بۇ يىغىندىكى ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق مېھمانلارنىڭمۇ قاتنىششىنى قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

سۆزىنى ئاياغلاشتۇرغان زايران د. بيامبادورج ئەپەندى ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ نەچچە يىللار ئېلىپ بارغان موڭغۇلىيەدىكى شامان دىنى تەتقىقاتىغا ئاساسەن يېزىپ چىققان ‘‘ئۇلۇغ تەڭرى: شامان دىنىدىلا ئاسمانغا چوقۇنۇش ئادەتلىرى’’ ناملىق شامان دىنى ئېتنىقادى توغرىسىدىكى كىتابى يېقىندا موڭغۇل يېزىقىدا نەشر قىلىنغانلىقىنى ۋە ئاپتور بۇ كىتابنى ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ رەئىسى قەيسەر ئۆزھۇن ئەپەندىگە سوۋغا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئالقىش سادالىرى بىلەن يىغىننىڭ تۇنجى كۈنىدىكى رەسمىي پائالىيەتلەر ئاياغلاشتى.

"ئىككى بوز ئات" ئارامگاھىدا "كۆك تەڭرى" گە تەلپۈنۈپ شامانلار بىلەن بىرگە گۈلخان يېقىپ تۇنگەن كېچە

كەچلىك تاماقتىن كېيىن ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا "ئىككى بوز ئات" ئارامگاھىنىڭ ئىچىگە گۈلخان يېقىلىشقا باشلىدى. ئايىغىمىز دەسسەپ تۇرغان بۇ "ئىككى بوز ئات" ئارامگاھىنىڭ كۆك ئاسمىنىنى شامان دىنى ئېتىقادىدا ئايرىلىدىغان ئۇچىنچى قاتلام قاراڭغۇ دۇنيانىڭ قاراڭغۇلۇقى ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلەش ئۈچۈن گۈگۈم ۋاقتىغا تەۋە بولغان ئاجىز يورۇقلۇقنى قوغلاۋاتقان بىر ۋاقىت، شامان باخشىلىرىنىڭ پىشۋاسى زايران د. بيامبادورج ئەپەندى ئۆزىگە ئوخشاش رەڭگارەڭ قۇشنىڭ قاناتلىرىنى بېشىغا ساڭگىل سۈڭگۈل قادىۋالغان ئەمما ناھايىتى سىرلىق كۆرۈنىدىغان ئۇزۇن تونلۇق شامان كىيىمى كىيىۋالغان بىر ياش شاگىرتى بىلەن بىللە ئۇيغۇر دولان باخشىلىرىغا ئوخشاش ھەممە كېسەلگە ئوقۇپ، جىن شەيتانلارنى قوغلىۋېتەلەيدىغان ئۇيغۇر باخشىلىرىنىڭ داپلىرىدىنمۇ خېلىلا يوغان كەلگەن داپلىرىنى گۈلخانىنىڭ يالقۇنلىرىغا تۇتۇپ شاراقشتىپ ئىسسىتىشقا ۋە ئايەت ئوقۇشقا باشلىدى...

كۆك ئاسماندا شەيتان يۇلتۇزلار ۋىللداپ چاقناپ تۇرغان، يەر يۈزىنى تۇن قاراڭغۇلۇقى قاپلىغان كېچە. تۇرۇپ تۇرۇپلا يۈزلىرىمزگە ئۇرۇلۇپ تۇرىدىغان يايلاقنىڭ تاغ شامالىرى گۈلخاندىن كۆتۈرۈلگەن ئاچچىق ئىسلارنى ئېلىپ كېلىپ كۆزلىرىمزگە تىقماقتا... مانا بۇ چەكسىز ئوت (مۇنكەگال) نىڭ هارارىتىدە بەدەنلىرىمىز كۆيمەكتە... ئەتراپىمىزدا قانداقتۇر ئېنىق ئاڭقىرغىلى بولمايدىغان هايۋانلارنىڭ يىراق ۋە يېقىنلاردىن هۇۋلىغان ئاۋازلىرى، ئۇ بەلكىم كۆك بۆرىلەرنىڭ قاپ قاراڭغۇلۇقتا كۆزىمىزنىڭ كۆرۈشىدىن غايىب بولغان تاغلارنىڭ باغرىلىردا هۇۋلىغان ئاۋازلىرىدۇر، ئىشقىلىپ ئاللىمىزدا چاراسلاپ كۆيۈۋاتقان ئاتەش گۈلخانىنىڭ سېھرى كۈچىدىنمۇ ئەيتاۋۇر بىز شامان باخشىلىرى، يەرلىك موڭغۇل چارۋىچىلار ۋە ئۆزىمىزدىن بولۇپ جەمئىي 50ـ60 ئەتراپىدىكى ئادەملەرنىڭ گۈلخانىنى چۆرىدەپ توپلىنىپ تۇرۇۋاتقىنىغا قارىماي ئەتراپىمىزنى بىرخىل سۇرلۇك كەيپىيات قاپلىغاندەك، خۇددى كۆزىمىز يەتمەيدىغان بىزدىن ئانچە يىراق بولمىغان ئاشۇ قاراڭغۇلۇقتا جىن شەيتانلارنىڭ ياكى قاراڭغۇلۇقتىكى ئەسكى روهلارنىڭ بىزگە قاراپ تۇرۇۋاتقىنىنى هېس قىلغاندەك تەشۋىشلىك ئىچىدە بىر بىرلىرىمزگە تېخىمۇ يېقىن تۇرۇپ سەپلىرىمىزنى زىچلاشتۇردۇق.

بىز ئۇيغۇرلاردا هېيت ئايەم كۈنلىرى ياكى روهقا ئاتاپ ئۆيلەردە ياغ پۇرىتىدىغان ئادەتكە ئوخشاش شامان دىنىنىڭ دىنىي مۇراسىملىرىدىمۇ بۇ ئادەت بار ئىكەن (بەلكىم بىزمۇ بۇرۇن شامان بولغانلىقىمىز ئۈچۈن بۇ ئادەتلەرنى شۇ شامان دىنىي ئېتىقادىدىن تاكى هازىرغىچە تۇرمۇشىمىزغا سىڭدۈرۈپ ساقلاپ كەلگەنىدىمىز). بىر قانچە ياش موڭغۇل ئاياللار قاچىلاردا ئېلىپ كەلگەن بۇ گۈن ئۆلتۈرۈلگەن قوينىڭ پاتاڭ، توش گۆشلىرىنى، قۇيرۇق ياغلىرىنى كۆيۈۋاتقان ئوتنىڭ ئۈستىگە تاشلىدى. پاراسلاپ كۆيۈپ ئىس چىقىرىشقا باشلىغان ياغلار خۇددى قەشقەرنىڭ كاۋاپچىلار بىلەن لىق تولغان كوچىلىرىنىڭ بىرلىرىدە كۆتۈرۈلگەن كاۋاپنىڭ تەمىگە ئوخشاش گۆش ۋە ياغنىڭ كۆيگەن ئىش ئارىلاش قاڭسىق پۇراقلىرى بۇرنىمىزغا كىرىشكە باشلىدى. مەن بىزگە ئېنگلىزچە تەرجىمانلىق

قىلىدىغان سويولبولد (ئۇيغۇرچە ئىسمى پولات) ئەپەندىدىن نېمە ئۈچۈن گۈلخانغا گۆش ياغ تاشلاپ كۆيدۈرىدىغانلىقىنى سورىغىنىمدا ئۇ جاۋابەن ماڭا "كۆك تەڭرىنىڭ ۋە بارلىق روھلارنىڭ روھىغا ئاتاپ ياغ پۈرتۈلدى" دەپ چۈشەندۈردى.

ئۇستاز شامان باخشىسى قولىدىكى داپنى شۇنداق بىر كۈچ بىلەن شاگىرتىنىڭ تەڭكىشىدە ئۇرۇشقا باشلىدىكى دەقىقىلەرنىڭ ئىچىدە بۇ جىمجىتلىققا پاتقان يايلاقنى زىلزىلىگە سېلىۋەتتى. بۇ شامان باخشىلىرى ئەتراپىتا قاراپ تۇرغانلارنى ھەر تەرەپكە سىلجىتىپ، ئۆزلىرى بىردە ئوتتىن سەكرىسە، بىردە ئوتتىن ئايلىنىپ، گاھىدا بىر نېمىلەرنىدۇر دېگەن بولسا ئۇ سۆزلىرىنى تەكرار تەكرارلاپ دېگەندەك، ئاجايىپ چەبدەس ھەرىكەتلىرى بىلەن بەزىدە ئىككى قوللىرىنى ئاسمانغا كۆتۈرۈپ، قولىدىكى داپلارنى پۇلاڭلىتىپ دۇئا تەكبىرلەر ئوقۇپ ئاتا ئاسمانغا، ئانا زېمىنغا، كۆك تەڭرىگە ۋە ئۇيغۇرنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ روھلىرىغا بېغىشلانغان بۇ شامان مۇراسىمىنى ئەۋجىگە كۆتۈرۈۋەتتى.

بىز شامان باخشىلىرى ۋە موڭغۇللار بىلەن يەرلىك ۋاقىت 12 گىچە بىرگە بولۇپ، ئەڭ ئاخىردا قوللىرىمىزنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئاسمانغا ئىلتىجا قىلىپ ئاۋۇال كۆك تەڭرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 99 تەڭرىنىڭ روھىغا ئاندىن تارىختا شامان، كېيىن بۇددىست بولۇپ ياشىغان، بۇ زېمىنلاردا دۆلەتلەر قۇرۇپ سەلتەنەت سۈرگەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ روھىغا ئاتاپ ۋە بۈگۈنكى ئاسارەتتىكى خەلقىمىزگە ھۆرلۈك، مۇستەقىل بىر ۋەتەن تىلەپ دۇئا تىلەكلىرىمىزنى بايان قىلىپ شامان باخشىلىرىنىڭ پىرى زاران د. بيامبادورج ئەپەندىگە ئۈيغۇر ئۇچۇن ئوقۇغان دۇئا تىلاۋەتلىرگە مىننەتدارلىقىمىزنى بىلدۈرۈپ بۈگۈنكى شامان باخشىلىرى بىلەن بىرگە بولغان بۇ تۇنىكىمىزنى بىر بىرىمىزگە ئۇمىد ۋە ياخشى تىلەكلىرىمىزنى ئىزھار قىلىش بىلەن ھاياجانلىق مىنۇتلار ئىچىدە ئاياغلاشتۇردۇق.

شۇنداق قىلىپ موڭغۇل يايلاقلىرىدا ئۆتكەن سەپىرىمىزنىڭ تۇنجى كۈنى "ئىككى بوز ئات" ئارامگاھىدا ناھايىتى ئەھمىيەتلىك مەزمۇنلار بىلەن تۈگىدى.

2011 ـ يىلى 4 ـ ئىيۇل

قاراقۇرۇم شەھىرىدە

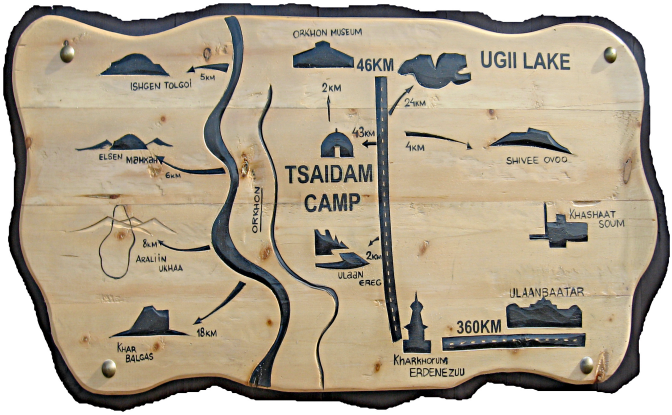

يامغۇرلۇق سەھەر. سەھەر تۇرۇپ ئەتىگەنلىك ناشتىلىقىمىزنى قىلىپ، "ئىككى بوز ئات" ئارامگاھىدىن ئايرىلىپ، ئاپتوبۇس بىلەن قاراقۇرۇم شەھرىنى نىشانلاپ بىر سائەتلەرچە ماڭدۇق. بىزنىڭ موڭغۇل ۋە ئېنگلىزچە تەرجىمانىمىز سويولبولد ئاپتوبۇستا ماڭغاچ بىزگە مۇنداق دېدى: "سىلەرنىڭ سەپىرىڭلار بەك خاسىيەتلىك ئىكەن، ئاخشام بىز ھەممىمىز شامانلار بىلەن بىللە كۆك تەڭرىلەرگە قىلغان دۇئا تىلاۋەتلىرىمىز قوبۇل بولۇپ بۇگۈن سەھەردىن باشلاپ يامغۇر يېغىشقا باشلىدى. ئادەتتە بۇ يەرلەردە بۇ ئاي بۇ كۈنلەردە يامغۇر ناھايىتى ئاز ياغاتتى. بولۇپمۇ بۇ يىل موڭغۇل يايلاقلىرىدا قۇرغاقچىلىق بولۇۋاتاتتى ئەمما سىلەر ئۈيغۇرلار تەڭرىگە يېقىن كىشىلەر بولغىنىڭلار ئۈچۈن يامغۇرنى، بەرىكەت ۋە ئاسايىشلىقنى ئۆزۈڭلار بىلەن بىللە بىزگە ئېلىپ كەلدىڭلار!

بىز ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويلىرىغا جايلاشقان قەدىمىي تارىخىي شەھەر قاراقۇرۇم شەھرىگە يېتىپ كەلدۇق. قاراقۇرۇم شەھرى ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ ئوتتۇرا جەنۇبىدىكى 21 ئايمىغى بولغان ئۆڭۈركەڭاي ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان. تارىختا ئورخۇن بويلىرىغا تۇتۇشۇپ تۇرىدىغان قاراقۇرۇم شەھرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدىكى گۈزەل يايلاقلار ھۇن، كۆكتۈرك، ئۇيغۇر ۋە موڭغۇل قاتارلىق ئىمپېرىيىلىرىنىڭ پايتەختى بولغانلىقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇردۇر. تارىخى مەنبەلەرگە مۇراجىئەت قىلساق مۇنداق بايانلارنى كۆرەلەيمىز: "1219ـ يىلى چىڭگىزخان قاراقۇرۇم دېگەن يەردە ئەسكەرلىرىنى يىغىپ خارەزىم شاھلىقىغا قارشى يۈرۈش قىلدۇ". [xix]

تارىختا نۇرغۇنلىغان ئىمپىراتۇرلۇقلارنىڭ پايتەختى بولۇپ دۇنيانىڭ تەقدىرى كېسىلگەن بۇ جاي چىڭگىزخان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ نەۋرىسى قۇبلايخان 1260 ــ يىلى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تەختىگە ئولتۇرۇپ پايتەختىنى خانبالىق (بۈگۈنكى بېيجىڭ) گە يۆتكىگەندىن

كېيىن قاراقۇرۇم شەھرى ئىچكى ئۇرۇشلار سەۋەبلىك كۆيدۈرۈلۈپ ۋەيران قىلىندۇ.

بۈگۈنكى قاراقۇرۇم شەھرىنىڭ كۆلىمى تارىختىكى قاراقۇرۇم شەھرىدىن خېلىلا كىچىك بولۇپ، شەھەرنىڭ ئورنىمۇ بۈرۈنقى ئورنىدىن ئەتراپقا يۆتكەلگەنلىكى ياكى بۈرۈنقى قاراقۇرۇم شەھرىنىڭ ئەينەن ئورنىنى بېكىتىشنىڭ قىيىنلىقىنى گېرمانىيىدە تۇغۇلغان رۇسىيلىك تۈركولوگ ئالىم ۋاسىلي ۋاسىلىەۋىچ رادلوۋ ئۆز بايانلىرىدا شەرھىلەيدۇ.[xx]

ھازىرقى قاراقۇرۇم شەھرىنىڭ شىمالىي بۇرجىكىدىكى كونا شەھەر خارابىلىكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئورخۇن دەريا‌سىنىڭ ئىككى ياقىسىدىكى 6 ۋە 7 ــ ئەسىرلەرگە تەۋە بولغان ھۇن، كۆكتۈرك ئىمپېرىيىسى، ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى بولغان ئوردۇ بالىلىق (كېيىن قارابالاساغۇن دەپ ئاتالغان، كۆلىمى 2،5 كۋادرات كىلومېتىر) ھەم 13 ئەسىردىكى چىڭگىزخان موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرلىرىدىن قېلىپ قالغان نۇرغۇنلىغان تارىخىي يادىكارلىقلارغا ئىگە بولغان 121، 967 گېكتار يايلاق بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى پەن مەدەنىيەت مەھكىمىسى تەرىپىدىن ‘‘ئورخۇن ۋادىسى مەدەنىيەت ئىزنالرى’’ دېگەن نام بىلەن

2004 ــ يىلى خەلقئارالىق قوغدىلىدىغان دۇنيا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلگەن.[xxi]

تارىختىكى ۋە بۈگۈنكى قاراقۇرۇم شەھرىنىڭ تارىخىي ۋە سىياسىي مۇھىملىقى ھەتتا بۈگۈنكى موڭغۇلىيە دۆلىتىدىمۇ ئۆز ئەكسىنى تاپقان بولۇپ 2004 ــ يىلى موڭغۇلىيە دۆلەت رەئىسى ئەلبەگدورج ئەپەندى ‘‘قاراقۇرۇم شەھرىنى موڭغۇلىيىنىڭ يېڭى پايتەختى قىلىپ قۇرۇپ چىقىش پىلانى’’ نى ئوتتۇرىغا قويغان ئەمما ئۇ چاغدا مەزكۇر پىلان ئەمەلگە ئاشمىغان ئىكەن. كېيىنكى نۆۋەتلىك دۆلەت رەئىسلىك سايلىمىدا قايتا رەئىس بولغان ئەلبەگدورج ئەپەندى بۇ پىلاننىدىن ۋاز كەچمەي ھازىرمۇ بۇ ئىش تۇرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ يوللىرى ئۈستىدە ھەرىكەت قىلۋېتىپتۇ.[xxii] ئاپتوبۇس قاراقۇرۇم شەھرىنى تىزلا ئايلىنىپ ئۆتۈپ كۆلمى ناھايىتى چوڭ بولغان، تېمىت بۇتخانىلىرىنىڭ مۇنارلىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئاق رەڭلىك مۇنارلار بىلەن ئەتراپى قورشاۋغا ئېلىنغان بىر قەدىمىي بۇتخانىنىڭ ئالدىدا توختىدى. بۇ موڭغۇلىيىدە تۇنجى سېلىنغان تىبەتلىكلەرنىڭ ئۈسلۇبىدىكى بۇتخانا بولۇپ، تىبەتلىك بۇددىست ئەردەنە زۇۋۇ[xxiii] تەرىپىدىن ئۇرۇش خارابلىكلىرىنىڭ ئورنىغا 1585ــ يىلى ياسالغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ نامى بىلەن ‘‘ئەردەنە زۇۋۇ’’ دەپ ئاتالغان ئىكەن.[xxiv]

بىز يامغۇرنىڭ يېغىشىغا ئانچە پەرۋا قىلمايلا بۇگۈنكى قاراقۇرۇم شەھرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بولغان ئەردەنە زۇۋۇ بۇتخانىسىنىڭ موزېيخانىسىنى، بۇتخانىنى ۋە بۇ بۇتخانىنىڭ سىرتىدا ئانچە يىراق بولمىغان جايغا ياسالغان تاشپاقا ھەيكەللىرىنى زىيارەت قىلدۇق. قەدىمكى ۋاقىتلاردا تاشپاقا ھەيكەللىرى خان ئوردىلىرىنىڭ ئەتراپىغا ئوردىنى، خەلقنى سۇ ۋە باشقا ئاپەتلەردىن قوغداش ئۈچۈن قويۇلىدىغانلىقى مەلۇم.[xxv]

"يۇرت ئارامگاهى" ئورخۇن بويدا تۇنگەن كېچە

ئەردەنە زۇۋدىكى زىيارىتىمزنى ئاياغلاشتۇرۇپ، قاراقۇرۇم شەھەر خارابىلىرىدىن غەرب تەرەپكە قاراپ 15 چاقىرىم مېڭىپ ئورگوو گەر ئارامگاھىغا كېلىپ ئورۇنلاشتۇق. موڭغۇل تىلىدا ئورگوو دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى ''ئاھاللەر ياشايدىغان يەر، ئۆتەڭ ياكى ئوردا'' دېگەن مەنىنى بىلدۇرسە ''گەر'' سۆزى ''كىگىز، كىگىز ئوي ياكى يۇرت'' دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدىكەن.

شۇڭا بىز بۇ گۈن ئاخشام تۇنەيدىغان ئورخۇن دەريا سىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى بىر گۈزەل بۇلۇق يايلاقلىققا جايلاشقان بۇ ئارامگاھىنىڭ ئىسمىنى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ يۇرت ئارامگاھى دەپ ئاتايلى .

بىز چۈشلۈك تامىقىمزنى يۇرت ئارامگاھىدا كېچىكىپ يېگەندىن كېيىن، بىر سائەت ئارام ئېلىپ، ئالدىنقى كۈنىدىكىگە ئوخشاش يىغىنىمزنى سائەت 5 دە باشلىدۇق. بۇ گۈنكى يىغىنىمز ئىككى سائەت داۋام قىلدى. يىغىندا تۈركىيىدىن كەلگەن سابىق تۈركىيە قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ رەئىسى، بوغازچى

ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تىلشۇناس پروفېسسور دوكتورى سۈئات كارانتاي ئەپەندى "تۈركي تىللىرىنىڭ تارىخى ۋە بۈگۈنكى تەرەققىياتى" دېگەن تېمىدا تەييارلىغان ماقالىسىنى كۆپچىلىككە ئاڭلىتىپ، دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر تىلنىڭ ئېنىق بىر چېگراسى بولمايدىغانلىقى، تىلنىڭ ئۇزلۇكسىز تەرەققي قىلىپ تۇرىدىغانلىقى ۋە بەزى تىلنىڭ مۇئەييەن تارىخي باسقۇچلاردىن كېيىن كۆچلەنسە ۋە يەنە بەزى تىللارنىڭ يوقىلىپ كېتىدىغانلىقىنى، شۇڭا تىلنىڭ قانۇنىيىتى سۈبيېكتىپ ئاڭنىڭ ئوبيېكتىپ ئىنسان ھاياتىدا ئەكس ئېتىشى بولۇپ، شۇ سەۋەبتىن ھەر قانداق دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ تىلى دەۋر ئېھتىياجىغا ئاساسەن تەرتىپكە سېلىنىپ تۇرۇلۇشى ۋە كۆچلەندۇرۇلۇشى كېرەكلىكىنى شەرھلەپ، جۈملىدىن تۈركىيىدە بولسا ئوسمان ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىن يېڭى تۈركىيە جۈمھۇرىيىتى بىر تۇتاش سىياسەت تۈزۈپ تۈرك تىلىدا ئەرەب ۋە پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلۈكلەرنى تازلاپ چىقىرىپ، تۈرك تىلىنى ساپلاشتۇرۇشتەك تارىخي بىر ۋەزىپىنى ئادا قىلغانلىقى ئەمما مۇشۇنداق دۆلەت دەرىجىلىك بىر تىل سىياستى ئۆزبېكستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركي جۈمھۇرىيەتلىرىدە يۈرگۈزەلمىگەنلىكتىن بۇ تۈرك تۈپراقلىرىدا تىل مەسلىسى نېگىزلىك بىر مەسىلە سۈپىتىدە تۇرۇۋاتقانلىقى قاتارلىق بىر تۈرلۈك تىل مەسلىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تۈركي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تىل تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەتراپلىق مەلۇمات بېرىپ ئۆتىدۇ. يۈرت ئارامگاھىدىكى يىغىن يۇقىرى كەيپىياتلار بىلەن ئىككى سائەت داۋام قىلىدۇ.

”كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئەمەس“

چەكسىز كۆك ئاسمان ئاستىدا ھاياتلىق بۇلقىغان بولغان پايانسىز كەتكەن ياپ يېشىل يايلاق كۆز بىلەن غۇۋا كۆرگىلى بولمىدىغان ئۇپۇقنىڭ نامەلۇم بىر نۇقتىسىدا سۆيۈشمەكتە... قىزغۇچ رەڭگە كىرگەن نامازشام ۋاقتىدىكى قۇياش خۇددى ئۆزىنىڭ بىر كۈنلۈك ۋەزىپىسىنى تولۇق ئادا قىلىپ ئۆيىگە ئالدىراپ ماڭغان شەھەر سودىگىرىدەك ئۆيىگە قايتىشقا ئالدىرىماقتا... تەبىئەتنىڭ گۈزەللىكى ھەر جايغىلا نېسىپ بولمىغىنىدەك ئەجدادلىرىمىز ياشىغان بۇ ئورخۇن بويلىرىدىكى قۇياش ئاتا قىلغان كەچ شەپەق گۈزەللىكىنى بۇ مىنۇتلاردا ئاددىي تىللىرىم بىلەن ئىپادە قىلىشقا ئاجىز كەلگەنلىكىمنى ئىختىيارسىز ھېس قىلۋاتىمەن.

يىغىنىنى تۈگىتىپ ھەممىمىز بوش بولغاندىن كېيىن، يىغىنغا كەلگەن چوڭلىرىمىزنىڭ تەلىپى بىلەن بىز يۈرت ئارامگاھىدىكى خىزمەتچى خادىملارنىڭ ياردىمىدە بىز تۇرغان ئارامگاھىدىن ئانچە يىراق بولمىغان يەردە قوي كاللىرىنى بېقىۋاتقان موڭغۇل چارۋىچىلاردىن بىر قوي سېتىپ ئېلىپ، ئۆزىمىزنىڭ ئىسلام دىنىي قائىدىسى بويىچە ھالال قىلىپ بوغۇزلىغاندىن كېيىن قازاندا گۆش ۋاراقلاپ قاينىشقا باشلىدى... يەنە بىر

قانچەيلەن قازاننى چۆربدەپ ئولتۇرۇپ ئالدىراش قىيملىق قىلىپ تەييارلانغان قوي گۆشىنى زىققا ئۆتكۈزمەكتە.

ئەمدى بۇ يەردىكى ئىش بولسا گۆشنىڭ پىشىشنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈشلا قالغان ئىدى. مەن بىز تۇرغان بۇ يۇرت ئارامگاھىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە ناھايىتى يىقىن كۆرۈنگەن تاغ باغرىدا تارىخىنىڭ تىرىك شاھىتى بولۇپ تىمتاس ئېقىۋاتقان ئورخۇن دەريا سىنى كۆرۈپ كېلىش ۋە ئىككى قولۇم بىلەن ئوچۇملاپ تۇرۇپ ئاتا بوۋىلىرىمىز ئىچكەن بۇ ئەزىم دەريانىڭ زەمزەم سۇلىرىدىن يۇرگۈم قانغىچە ئىچىش ئىستىكى تۇغۇلدى دە ئورخۇن دەريا سىنى نىشانلاپ بىر چىغىر يولىنى بويلاپ ئۆزۈم يالغۇز يول ئالدىم.

يۇرت ئارامگاھىدىن ئايرىلىپ تۇرۇشۇمغا سەپىرىمگە دولقۇن ئاكا، ئىنىمىز مولتجان، قەيسەر، رەھىمە ۋە ئىلھاملار قوشۇلدى. بىز يول بويى بىر خىل قەدەملىرىمىز بىلەن چىغىر يوللارنى بويلاپ شەپەق سۆيگەن گۈزەل يايلاقنىڭ ساپ ھاۋالىرىدا راھەتلەنگەچ ئارخېئولوگ، تارىخشۇناس دولقۇن قەمبىرى ئاكىمىزنىڭ ئورخۇن بويلىرىنىڭ تارىخى توغرىسىدا بىزگە ئېيتىپ بەرگەن كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئاجايىپ تارىخ كەچمىشلەرنى ئاڭلىغاچ يولىمىزنى داۋاملاشتۇردۇق.

بىز خېلى ۋاقىت يۇردۇق، قىزغىن پاراڭلار بىلەن قانچىلىك ماڭغىنىمىزغىمۇ دىققەت قىلماپتىمىز. بىر چاغدا سائەتكە قارىساق يەرلىك ۋاقىت 9 دىن 45 مىنۇت ئۆتۈپتۇ ئەمما بىز تېخى يېقىنلا كۆرۈنگەن تاغ باغرىدىكى ئورخۇن دەريا سىنىڭ ئىككى قاسىنقىدا ئۆسكەن دەرەخلەرنىڭ سىيماسىنى غىل پاللا كۆرۈپ تۇرۇپتىمىز. قەدەملىرىمىز ئاستىدىكى بۇ گۈزەل يايلاققا كېچە قاراڭغۇلۇقى ھۆكۈمرانلىق قىلىشنىڭ ئالدىدا تۇرماقتا. ‘‘كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئەمەس’’ دېگەندەك، بىز ئارامگاھتىن

ئايرىلىپ بىر يېرىم سائەتتىن ئارتۇق مېڭىپتۇق ئەمما تېخى سەپىرىمىزنىڭ يېرىمىنمۇ تۇگىتەلمىگەنلىكىمىزنى بايقىدۇق دە ئەگەر يولىمىزنى يەنە داۋاملاشتۇرساق كېچە سائەت 12 دىن بۇرۇن يۇرت ئارامگاھىغا قايتىپ كېلەلمەيدىغىنىمنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قازاندا قاينىۋاتقان گۆشنىمۇ ئىسسىقىدا يېيەلمەيدىغانلىغىمىزنى مۆلچەرلەپ "كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئەمەس" دېگەن سۆزنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى تولۇق چۈشەنگەندەك ھېس قىلدۇق دە قاراڭغۇلۇق ئىچىدە چىغىر يولنىڭ ئىزلىرىنى بىردە كۆرۈپ بىردە كۆرەلمەي دېگەندەك قانداقتۇر بىر كۆز يەتكۈسىز قاراڭغۇلۇق ئىچىدە بىر ككى تال چېكىت چوڭلۇقىدا پىلدىرلاپ كۆرۈنۈۋاتقان يورۇقلۇقلارنى نىشانلاپ قايتىپ ماڭدۇق. خېلى چارچاشلار بىلەن 11 يېرىملاردا يۇرت ئارامگاھىغا ساق سالامەت قايتىپ كەلدۇق. تەلىيىمىزگە بىز قايتىپ ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا قاراڭغۇ ئاسمان تۇيۇقسىز تېشىلگەندەك گۈلدۈرماملىق يامغۇر شىددەتلىك يانغان چاقماقلار بىلەن تەڭلا شارقىراپ قۇيۇلۇشقا باشلىدى. بىز ھەممىمىز ئولاش چولاش قولنى قولغا تۇتۇپ گۆش قاينىۋاتقان قازاننى كىگىز ئوينىڭ ئىچىگە يۆتكەپ كىردۇق ۋە ئۆزىمىزنى خۇددى تارىختىكى ئەجدادلىرىمىز ياشىغان زامانلارغا قايتقاندەك ئانچە

چوڭ بولمغان بىر كىگىز ئوي ئىچىگە بىز 20ــ 30 كىشى بىرلىكتە قىستىلىپ ئولتۇرۇپ كېچىلىك بەزمىمزنى قىزىتىۋەتتۇق. قازاندا گۆش قاينىماقتا، ئاستىدا كاۋاپلار پىژىلداپ كۆيمەكتە، مەززىلىك پۇراقلار بىلەن ئاچچىق ئىس چىقىرىپ ئوي ئىچىنى لىق تولدۇرماقتا...ئورال ئالتاي تىللىق ھەر مىللەتنىڭ ناخشىلىرى... كۈلكە چاقچاقلار بۇ غېرىبانە كىگىز ئوينىڭ كېچىنى ئىچىدە يامغۇردىن پاناھلىنىپ قىسىلىپ ئولتۇرغان بۇ سوغۇق ئاسانلا ئۇنتۇلدۇرماقتا... ھەر بىر قەلبلەرگە ئۆزىگە خاس مېھرى مۇھەببەتلەرنى ئاتا قىلماقتا، ئەجدادلىرىمىز ياشىغان يايلاق ھاياتىنىڭ ھەر بىر قانۇنىيەتلىرىدىن بىزگە دەرس بەرمەكتە ئىدى.

2011 يىلى 5 ئىيۇل

خوشۇ سايدام تۇرك مەڭگۈتاش ئابىدىلىرىنى زىيارەت قىلىش

خوشۇ سايدام ئورخۇن بويلىرىنىڭ كۆك ئاسمىنىنى قارا بۇلۇتلار قاپلىغان، بورانلىق يامغۇر يېغىۋاتقان جۈدۈنلۈق بىر سەھەر. بۈگۈن 5 ئىيۇل بىز ئۇيغۇرلارنىڭ خاتىرىسىدىن مەڭگۈ ئۆچمەيدىغان "ئۇرۇمچى 5 ئىيۇل" قانلىق ۋەقەسى بولۇپ ئۆتكىنىگە ئىككى يىل تولغان خاتىرە كۈنى ۋە بىزنىڭ ئورخۇن بويلىرىغا قىلغان سەپىرىمىزنىڭ بولسا 3 كۈنىدۇر. بىز ئاپتوبۇس بىلەن يۈرت ئارامگاھىدىن سەھەردىلا سەپىرىمىزنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئاتلاندۇق.

بىزنى ئېلىپ ماڭغان ئاپتوبۇس ئارامگاھىدىن ئايرىلىپ يايلاقنىڭ چىغىر يوللىرىنى ئاۋايلاپ خېلى ماڭغاندىن كېيىن قاراقۇرۇم شەھىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ يېڭىدىن ياسالغان بىر تاش يولغا كىردى دە ئالدىغا قاراپ تىز يۈرۈشكە باشلىدى. بۇ تاش يولنىڭ باشقا يول بىلەن ئۇچرىشىدىغان

كىرىش ئېغىزىدا يول ئۈستىگە رەختىن ياسالغان يوغان لوزۇنكا ئېسىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ باشلىنىش تەرىپىگە موڭغۇلىيە بىلەن تۈركىيىنىڭ دۆلەت بايرىقى چۈشۈرۈلگەن، ئوتتۇرىسىغا قىزىل رەڭدە تۈرك ۋە موڭغۇل تىللىرىدا "خوشۇ سايدام تۈرك مەدەنىي يادىكارلىقلار ساھىلىغا خوش كەلدىڭىز" دېگەن خەتلەر يېزىلغان ئىدى.

موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى ئۆز دۆلەت تۈپرىقىدىكى مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قوغداش جۈملىدىن ئورخۇن دەريا ۋادىلىرىدىكى تۈرك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش خىزمىتىنى ئىجرا قىلىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ ئىقتىسادىي قىينچىلىقلىرى تۈپەيلىدىن نۇرغۇن دۆلەت دەرىجىلىك قوغداش تۈرلىرى تولۇق ئەمەلىيلەشمىگەن ئەمما 2004 يىلى موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئورخۇن ۋادىلىرىدىكى تۈرك مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى قوغداش ئىلتىماسى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى پەن مەدەنىيەت مەھكىمىسى تەرىپىدىن "خەلقئارالىق قوغدىلىدىغان تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى" تىزىملىكىگە رەسمىي كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن بىر تۈرلۈك قوغداش ئىش تۈرلىرى تۈركىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چەتئەل مەملىكەتلىرىنىڭ ياردىمىدە قانات يايدۇرۇلغان.

بۇنىڭ دەلىلى شۇكى، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى بۈگۈنكى موڭغۇلىيىنى تارىختىكى تۈرك ئىمپېرىيىلىرىنىڭ تۇغۇلغان بۆشۈك زېمىنى دەپ قارىغانلىقى ئۈچۈن موڭغۇلىيە دۆلىتى بىلەن ئالاھىدە سىياسىي، مەدەنىي ۋە ئىقتىسادىي ھەمكارلىقلارنى تەرەققىي قىلدۇرۇش دۆلەت سىياسىتى تۈزىگەن بولۇپ، بۇ رامكا ئىچىدە ئىككى دۆلەتنىڭ ھەر ساھەلىرىدە ئېلىپ بېرىلغان ئۆز ئارا ھەمكارلىقى كۆرۈنەرلىك كېڭەيگەن. بولۇپمۇ 2005 ــ يىلى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ باش مىنىستىرى رەجەپ تايىپ ئەردوغاننىڭ موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىگە قىلغان رەسمىي دۆلەت زىيارىتىدىن كېيىن تۈرلۈك ئىش بىرلىكى كېلىشىملىرى ئىمزالىنىپ ئىككى دۆلەتنىڭ ھەمكارلىقى كۈچەيتىلگەن. بۇ ھەمكارلىق ساھەلىرىنىڭ ئەڭ ئالدىدا تۇرىدىغىنى ئورخۇن ۋادىلىرىدىكى تۈرۈك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش بولۇپ، تۈركىيىنىڭ "تۈرك خەلقئارالىق ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات ئاجېنسى" (TIKA) بۇ ئىش تۇرلىرىنى ئىجرا قىلىۋاتقان ئورۇندۇر!

بىز ئاپتوبۇستا قاراقۇرۇم شەھىرىدىن كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈتاش ئابىدىلىرى قاتۇرۇلغان جاي بۈگۈنكى خوشۇ سايدام مۇزېيغا بارغىچە بولغان 45 كىلومېتىر ئارىلىقتىكى يول تۈركىيە تىكا ئاجېنسىنىڭ بىۋاسىتە ئىقتىسادى ياردىمىدە ياسىلىپ بۇ يىل 5 ــ ئايدا رەسمىي قاتناش

باشلانغان ئىكەن. بىز ئورخۇن دەريياسىنىڭ شىمالىي بويلىرىنى بويلاپ بۇ يېڭى ياسالغان تاش يولدا بىر سائەت ماڭغاندىن كېيىن خوشۇ سايدام تۇرك مەڭگۈتاش ئابىدىلىرى ئۇچۇن ياسالغان بىر ھەيۋەتلىك مۇزېيىم ــ خوشۇ سايدام مۇزېيىنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدۇق.

بۇ يەرنىڭ رەسمىي ئىسمى موڭغۇلچە "خوشۇ سايدام تۇرك مەدەنىيەت ئىزلىرى مۇزېيى" دەپ ئاتىلىدىكەن يەنى "خوشۇ" سۆزىنىڭ موڭغۇلچە مەنىسى "خاتىرە جاي" دېگەننى بىلدۈرسە "سايدام" سۆزى بولسا "ئويمانلىق" دېگەننى بىلدۈرىدىكەن. خوشۇ سايدام مۇزېيى يەنى كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈتاشلىرى ياسالغان جايلار ئورخۇن دەريياسىنىڭ شىمالىي بويلىرىغا، ئورخۇن دەريا ئېقىنى كېلىدىغان ئۆتۈكەن تاغلىرىنىڭ (بۇگۈنكى خانگاي تاغلىرى) شەرقىي شىمال تەرەپلىرىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ يەر بۇگۈنكى موڭغۇلىيە پايتەختى ئۇلانباتور (قىزىل باتۇر) دىن 400 كىلومېتر يىراقلىقتا.

تۇركىيىنىڭ تىكا يەنە نۇرغۇن مەبلەغ سېلىپ كۆلتېكىن، بىلگە قاغان مەرمەر تاش مەڭگۈ ئابىدىلىرى قاتارلىق بىر تۇرلۇك تۇرك مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنى بۇزۇلۇپ ۋەيران بولۇشتىن قوغداپ قېلىش ئۈچۇن كۆلمى زور بولغان خوشۇ سايدام تۇرك مۇزېيى" نى قۇرۇپ چىققان.

كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈتاشلىرى قويۇلغان جايلارنىڭ ئەسلى ئورنى مۇكەممەل تام سېپىللىرى بىلەن قورشىلىپ مۇداپىئە قىلىنغان بولۇپ، مۇزېيخانا 400 مېتىر شىمال تەرەپكە ياسالغان. مۇزېي ئىچىگە كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغانىنىڭ مەڭگۈتاش ئابىدىلىرى بىلەن بىرگە بۇ يەردىن تېپىلغان 6ــ 7 ئەسىرلەردىكى كۆك تۇرك ئىمپېرىيىسىگە ئائىت باشقا تارىخىي يادىكارلىقلارمۇ قويۇلغان. بۇ مۇزېينىڭ مۇكەممەلكى، ئىچىگە قويۇلغان تارىخىي يادىكارلىقلارنىڭ موللىقى بىلەن سىزنى ھەيرانۇ ھەۋەستە

قالدۇرىدۇ چۈنكى بۇ سىزنىڭ ئەجدادلىرىڭىزنىڭ بۇنىڭدىن 1300 يىللار ئىلگىرىكى بىز تۈرك ئەۋلادلىرىغا قالدۇرغان بىردىن بىر كۆز بىلەن كۆرگىلى، ئوقۇغىلى ۋە قول بىلەن تۇتقىلى بولىدىغان ئاتا مىراسلىرىدۇر. سىز تەقدىر نېسىپ ئەتكەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ مۇزېيغا زىيارەتكە كەلسىڭىز ئۆزىڭىزنى لوندون ياكى پارىژدىكى ھەشەمەتلىك مۇزېيخانىلاردىنمۇ نەچچە ھەسسە ئارتۇق زوق ئالىدىغانلىقىڭىزغا جەزمەن ئىشىنىمەن!

مەنبەلەردە بايان قىلىنىشىچە ئاسىيا ھۇن ئىمپېرىيىسى غەربكە كۆچكەندىن كېيىن مىلادى 552ـ يىلىدىن 744 ـ يىلىغىچە ياۋروئاسىيادا شەرقتە تىنچ ئوكيانىدىن غەربتە كاسپىي دېڭىزى، شىمالدا ئورال تاغلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىپايان كەڭ زېمىندا ئەڭ ئاۋۋال تېلى، ئۇيغۇر ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە تاتار (ئوتتۇز تاتار)، قىرغىز، تۈركەش، قارلۇق قاتارلىق توققۇز ئوغۇز تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئىتتىپاقى ئاساسىدا ئاشنا ئۇرۇقتىن كۆچىپ تۇمەن (مەڭگۈ تاشلاردا بۇمىن دەپ يېزىلغان) قاغانىڭ رەھبەرلىكىدە تۈرك خاقانلىقىنى قۇرىدۇ. تۇمەن ئۆزىگە "ئىلىك قاغان" دەپ نام بېرىدۇ ۋە بۇ خاقانلىق تارىختا "كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسى" دەپ ئاتىلىدۇ.[xxvi]

كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسى مىلادىنىڭ 582 ۋە 583 ـ يىللىرىغا كەلگەندە خاقانلىق ئىچىدە ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرۈشى كەسكىنلىشىپ، تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئىتتىپاقى بۇزۇلۇپ شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك ئىمپېرىيىسى دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسى ئىككىگە پارچىلانغاندىن كېيىن، غەربكە كۈچمەي ئۆتۈكەن تاغلىرىنى مەركەز قىلىپ ئورخۇن دەريا بويلىرىدا داۋاملىق ياشاپ كەلگەن تۈرك قەبىلىلىرى ئۆز ئىچكىدىكى زىددىيەتلىرى تۈپەيلى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ "پارچىلاپ ئاجىزلاشتۇرۇش ۋە يوقىتىش" ھىيلىسىنىڭ تۈرتكىسىدە كۆپ ئاجىزلىشىپ كېتىدۇ... كېيىنكى ۋاقىتتا قۇتلۇق ئىلتىرىش قاغان ۋە تۇيۇنقۇق باشچىلىق قىلىپ تۈرك قەبىلىلىرىنى قايتا ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ تۈرك ئىمپېرىيىسىنى 682 ـ يىلى تولۇق ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ ۋە بۇ ئىمپېرىيە تارىختا شەرقىي تۈرك ئىمپېرىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ. شەرقىي تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرغۇچىسى قۇتلۇق ئىلتىرىش قاغانىنىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ چوڭىنىڭ

ئسمى بىلگە، كىچىكىنىڭ كۆلتېكىن ئىدى. قۇتلۇق ئىلتېرىش قاغان 692 ــ يىل ۋاپا بولدۇ. ئۇ ۋاپات بولغان ۋاقىتتا بىلگە قاغان 8 يېشىدا، كۆلتېكىن 7 ياشتا قالىدۇ. بىلگە قاغان ئاتىسىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ شەرقىي تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانى بولىدۇ. شاھزادە ۋە ھەربىي قوماندان كۆلتېكىن تۈرك قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىقىنى بۇزغان قەبىلىلەرگە ھەربىي يۈرۈش ئېلىپ بېرىپ ئۇلارنى بويسۇندۇرىدۇ. ئۇ 720 ــ يىلى تاڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىدۇ ۋە ئۇرۇشتا تاڭ سۇلالىسىنى يېڭىدۇ. 725 ــ يىلى تۈيۈنقۇق ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ نامىغىمۇ ئىككى تاش ئابىدە قاتۇرۇلىدۇ.[xxvii]

كۆلتېكىن 47 يېشىدا 731 ــ يىلى ۋاپات بولىدۇ. بۇ تاش ئابىدىلەر كۆلتېكىن[xxviii] ۋاپات بولۇپ بىر يىلدىن كېيىن ئۇنىڭ خاتىرىسى ئۇچۇن ياسالغان بولۇپ، بۇ مەرمەر تاش ئابىدىنىڭ ئېگىزلىكى 3،57 سانتىمېتر، كەڭلىگى 1،40 سانتىمېتر، قېلىنلىقى 49 سانتىمېتر كېلىدۇ. بۇ مەرمەر تاشنىڭ ئۇچ تەرىپىگە جەمئىي 68 قۇر قەدىمكى تۈرك (رۇنىك) يېزىقىدا[xxix] خەت ئويۇلغان بولۇپ، بىر تەرىپىگە تاڭ سۇلالىسىنىڭ شۇھنزوڭ خانى ئۆز قولى بىلەن كۆلتېكىننىڭ ئۆلۈمىگە يازغان تەزىيىسى خىتاي يېزىقىدا تاشقا ئويۇلغان.[xxx] كۆلتېكىن مەڭگۈتېشى كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغانىنىڭ جىيەنى يوللۇق تېكىن تەرىپىدىن تىكلەنگەن. مەڭگۈتاشتا كۆلتېكىننىڭ ياراتقان تۆھپىلىرى ۋە باشقا ئەھۋاللار نەپىس شېئىرىي تىل بىلەن بايان قىلىنغان. بۇ تاش ئابىدىلەرگە ئويۇلغان تېكستلەر 20 ــ ئەسىردە تۇنجى قېتىم تۈركولوگ ئالىم رادلوۋ تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىندۇ.

كۆلتېكىن مەڭگۈتېشىغا ئويۇلغان تېكىستلەردىن ئۈزۈندە

قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا كۆلتېكىن ئىسمىنىڭ يېزىلىشى : 𐰀𐰇𐰋𐰃𐰆𐰇𐰏

"مەن شۇنچە كوپ جايلارغا قوشۇن تارتىپ باردىم، (لېكىن) ئۆتۈكەن ... تېغىدىن ياخشى جاي زادى يوق ئىكەن. ئەلنى ئىدارە قىلىدىغان يەر ئۆتۈكەن تېغى ئىكەن. بۇ يەردە ئولتۇرۇپ، تابغاچ (خىتاي) خەلقى بىلەن ياراشتىم.

(ئۇلار) ئالتۇن كۈمۈش، ھاراق شاراب، يىپەك (ماللار) نى ؛ تابغاچ خەلقىنىڭ گېپى چۈچۈك، سوۋغىلىرى غەم قىلمايلا بېرىدۇ ئېسىلكەن، تاتلىق سۆزى، ئېسىل سوۋغىلىرى ئارقىلىق يىراقتىكى خەلقلەرنىمۇ ئۆزلىرىگە شۇنچە يېقىنلاشتۇرىدىكەن. (ئۇلارغا) يېقىنلاشقاندىن كېيىن (ئۆزلىرىنىڭ) يامان ھىيلىلىرىنى چىقىرىدىكەن،

ياخشى، ئەقىللىق كىشىلەرنى ناھايىتى باتۇر كىشىلەرنى ئىلگىرى كەلتۈرمەيدىكەن، بىر كىشى خاتالاشسا (ئۇنىڭ) ئۇرىغى، قوۋمى ۋە بۆشكىدىگىچە روناق تاپقۇزمايدىكەن. (ئۇلارنىڭ) چۈچۈك سۆزىگە، ئېسىل سۆۋغۇللىرىغا ئىشىنىپ نۇرغۇن تۈرك خەلقى ئۆلدۈڭلار...

تۈرك خەلقى ھالاك بولغاندىن كېيىن (قالغانلىرى) جەنۇبتىكى چوغاي تېغىغا توپلىنىپ يايلاقتا ئولتۇراقلىشايلى دېسە، يامان نىيەتلىك كىشىلەر تۈرك خەلقىنى شۇ يەردە ئۆلسۇن دەپ: (ئەگەر خىتايغا) يېراق بولساڭلار، ناچار سۆۋغا بېرىدۇ، يېقىن بولساڭلار ياخشى سۆۋغا بېرىدۇ دەپ قۇتراتقۇلۇق قىلىپتۇ؛ بۇ ھىيلىنى بىلمىگەن كىشىلەر ئۇ سۆزگە ئىشىنىپ، خىتايغا يېقىن بېرىپ (نەتىجىدە) نۇرغۇن كىشى ئۆلدۈڭلار، ئۇ يەرگە بارساڭلار تۈرك خەلقى ئۆلسىلەر، ئۆتۈكەن زېمنىدا تۇرۇپ (ئۇلارغا) كارۋان ۋە ئەلچىلەرنىلا ئەۋەتسەڭلار (ئەلدە) ھېچقانداق غەم قايغۇ بولمايدۇ، ئۆتۈكەن تېغىدا تۇرۇۋەرسەڭلار ئەلنى مەڭگۈ تۇتۇپ تۇرالايسىلەر...تۈرك خەلقى سىلەر قانائەتچانسىلەر، ئاچ توق قالىدىغانلىقىڭلارنى ئويلىمايسىلەر، تويغان ۋاقتىڭلاردا ئاچ قالىدىغانلىقىڭلارنى ئويلىمايسىلەر، شۇنداق قىلغىنىڭلار ئۈچۈن ئۆزۈڭلارنى بېقىۋاتقان خاقانىڭلارنىڭ سۆزىنى ئالماي، ھەر تەرەپكە پىتراپ كەتتىڭلار، (نەتىجىدە) ئۇ يەرلەردە ھالسىزلاندىڭلار، جېنىڭلاردىن ئايرىلدىڭلار، قالغانلىرىڭلار سەرگەردان بولۇپ ئۆلۈم گىردابىغا بېرىپ قالدىڭلار...".[xxxi]

بىلگە قاغان مەڭگۈتېشى

قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا بىلگە قاغان ئىسمىنىڭ (𐰃𐰆𐰇 𐰆𐰇𐰉𐰆𐰀 𐰃𐰆𐰇𐰉𐰆𐰀)
(يېزىلىشى:

بىلگە قاغان مەڭگۈتېشى كۆلتېكىنىنىڭ ئاكىسى شەرقىي تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ خاقانى بىلگە قاغاننىڭ نامىغا ئاتاپ قويۇلغان مەڭگۈتاش ئابىدىسى بولۇپ خوشۇ سايدامدىكى كۆلتېكىن مەڭگۈتېشى تېپىلغان يەرگە يېقىن بىر جايدىن تېپىلغان .

بىلگە خاقان مەڭگۈتېشى كۆلتېكىن مەڭگۈتېشى قۇيۇلۇپ 2 يىلدىن كېيىن يەنى 734 ــ يىلى بىلگە خاقان ۋاپات بولغاندا ياسالغان. بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىغا قەدىمكى تۈرك (رۈنىك) يېزىقىدا 80 قۇر خەت ئويۇلغان بولۇپ مەزمۇنى ئاساسەن دېگۈدەك بىلگە قاغاننىڭ شەرقىي تۈرك ئىمپېرىيىسىگە قوشقان تۆھپىلىرىگە مەدھىيىلەر ئوقۇلغان.

بلگه قاغان مەڭگۈتېشىغا ئويۇلغان تېكستلەردىن ئۈزۈندە:

"تەڭرىدەك تەڭرى ياراتقان تۈرك بلگه خاقان مېنىڭ سۆزۈم. ئاتام ..... تۈرك بلگه خاقان...تى سىر، توققۇز ئوغۇز، ئىككى ئەدىز مەشھۇر بەگلىرى ۋە خەلقى...تۈرك تەڭرىسى...ئۈستىدە مەن خاقان بولۇپ ئۆلتۈردۈم، مەن تەختكه ئولتۇرغىنىمدا، ئۆلگۈدەك ھەسرەتته قالغان تۈرۈك بەگلىرى ۋە خەلقى ئىنتايىن سۆيۈنۈپ ئۇلا رنىڭ جانسىز كۆزلىرىگه جان كىردى. ئۆزۈم تەختكه ئولتۇرۇپ تۆت ئەتراپتىكى خەلقلەر ئۈچۈن نۇرغۇن مۇھىم قانۇن تۈزۈملەرنى ئورنىتىپ بەردىم...

تۆت ئەتراپتىكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسىنى بويسۇندۇردۇم. (ئۇلا رنى) دۈشمەنسىز قىلدىم...ئون يەتته يېشىمدا تاڭغۇتقا قوشۇن ئەۋەتتىم، تاڭغۇت خەلقىنى تارمار قىلدىم. (ئۇلا رنىڭ) ئوغۇل قىزلىرىنى ۋە مال مۈلكىنى قولغا چۈشۈردۈم. ئون سەككىز يېشىمدا ئالتە چۆپ سوغداقنا قوشۇن ئەۋەتتىم، سوغداق خەلقىنى تارمار قىلدىم، تابغاچتىن (خىتايدىن) ۋاڭ تۇتۇق بەش تۈمەن ئەسكەر (باشلاپ) كەلدى، مەن تاماغ ئىدۇق دېگەن بۇلاق بېشىدا سوقۇشتۇم. ئۇ قوشۇننى شۇ يەردە يوقاتتىم. يىگىرمە يېشىمدا، باسمىل ئىدىقۇت ئۆز ئۇرغۇمىزدىكى خەلق ئىدى. ئۇلا ر تارتۇقلا رنى ئەۋەتمىدى دەپ ئۇلا رغا يۈرۈش قىلدىم. (ئۇلا رنى) بويسۇندۇردۇم، نۇرغۇنلىغان (ئولجىلا رنى) ئۆيگه كەلتۈردۈم.

يىگىرمە ئىككى يېشىمدا تابغاچقا (خىتايغا) يۈرۈش قىلدىم. چاچا جاڭجۇننىڭ سەككىز تۈمەن لەشكىرى بىلەن سوقۇشتۇم. قوشۇننى شۇ يەردە ئۆلتۈردۈم. يىگىرمە ئالتە ياش ۋاقتىمدا چىك خەلقى قىرغىزلا ر بىلەن بىرلىكته (بىزگه) دۈشمەن بولدى. كەم دەرياسىدىن ئۆتۈپ چېرىكلەرگه يۈرۈش قىلدىم. ئورپەندە سوقۇشتۇم. قوشۇننى نەيزىلىدىم. ئاز خەلقىنى قولغا چۈشۈردۈم...ئوتتۇز يېشىمدا بەشبالىقتا (بۇگۈنكى جىمسار

ناھىيىسى تەۋەسىدە) يۈرۈش قىلدىم. ئالتە قېتىم ئۇرۇشتۇم...قوشۇننى پۈتۈنلەي ئۆلتۈردۈم. شەھەر ئىچىدىكى ھەممە ئادەملەر يوقىلاتتى (لېكىن) ئۇلار بىزنى تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بەشبالىق (ۋەيرانچىلىقتىن) ساقلىنىپ قالدى...

ئوتتۇز ئىككى يېشىمدا قارلۇق خەلقى (يىغىلىپ بىزگە قارشى .... تۇردى) مەن ئۇلارنى ئۆلتۈردۈم. توققۇز ئوغۇزلار مېنىڭ خەلقىم ئىدى. جاھان قالايمىقانلىشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ۋە ئىچىدە ئاداۋەت ساقلاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن بىزگە دۈشمەن بولدى. بىر يىل ئىچىدە تۆت قېتىم سوقۇشتۇم. دەسلەپتە توغۇ بالىقتا سوقۇشتۇم. (قوشۇنۇم) توغلا دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئۇلارنىڭ قوشۇننى يوقاتتى...

قوشۇننى مەغلۇپ قىلدىم. بوي سۇنغانلىرى بوي سۇندى، (مېنىڭ) ..... خەلقىم بولدى ئۆلگەنلىرى ئۆلدى. سېلىنگا دەرياسىنى بويلاپ تۆۋەنلەپ مېڭىپ، قاراغىن دېگەن قىساڭدا ئۆيۋاقىنى بۇزدۇم... ئۇلار تاققا چىقىۋالدى. ئۇيغۇر ئىلتەبەر يۈزچە ئەر بىلەن شەرققە قېچىپ كەتتى...تۈرك خەلقى ئاچ ئىدى. مەن ئۇلارنىڭ يىلقىلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ تۈرك خەلقىنى باقتىم..." .[xxxii]

مويۇنچېر مەڭگۈتېشىغا ئويۇلغان تېكستلەردىن ئۈزۈندە:

مويۇنچېر مەڭگۈتېشىنى 1909 ــ يىلى فىنلاندىيىلىك ئالىم رامستەد (گ.ج.رامستەدت) موڭغۇلىيىنىڭ سېلىنگا دەرياسى ۋە شىنە ئۈسۈ كۆلى ئەتراپىدىن تاپقان. بۇ مەڭگۈتاش تەخمىنەن مىلادىنىڭ 759 ــ يىلى تىكلەنگەن. مويۇنچېر مەڭگۈتېشىغا[xxxiii] قەدىمكى تۈرك (رۇنىك) يېزىقىدا جەمئىي 49 قۇر خەت ئويۇلغان.

تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە بويۇنچېر قاغان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرغۇچىسى، ئۇيغۇر قەبىللىرى ئىتتىپاقىنىڭ باشلىقى قۇتلۇق بىلگە قاغانىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇ ئاتىسى بىلەن بىللە كۆك تۈرك قاغانلىقىغا قارشى ھەربىي يۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئورخۇن ۋادىسىدا 744 ــ يىلى ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرۇپ ئوردۇ بالىقنى پايتەخت قىلغانلىقى، مىلادى 747ــ يىلىدىن 759 ــ يىلىغىچە مويۇنچېر قاغانىنىڭ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قاغانى ۋە ئۇنىڭغا "ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان"، "ئاي تەڭرىدە قۇت

بولمىش" دېگەن ناملارنىڭ بېرىلگەنلىكى بايان قىلىندۇ.[xxxiv] بۇ مەڭگۈتاش تېكستى ئۆز زامانىسىدا ئورخۇن ۋادىسىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ تارىخى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللىرىنى ئۆگۈنۈش ۋە تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

بۇ يەردە ئوقۇرمەنلەرگە شۇنى ئالدىدىن ۋاقىپلاندۇرۇشنى مۇۋاپىق كۆردۇمكى ئەتىكى پىلانلانغان سەپىرىمىزدە بىز ئورخۇن ۋادىسىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى ئوردۇ باللىق (قارابالاساغۇن) شەھەر خارابىلىرىنى زىيارەت قىلىمىز ۋە شۇ ۋەجىدىن ئۇيغۇر دۆلتىنىڭ ئەينى زامانىدا قۇرۇلۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان تارىخىي جەريانلىرىنى يورۇتۇپ بېرىش ئىستىكىدە (گەرچە تولىمۇ ئەپسۇس بىز بايانچۇر مەڭگۈتېشىنى زىيارەت قىلىشقا مۇيەسسەر بولالمىغان بولساقمۇ) بۇ مەڭگۈتاشقا ئويۇلغان تېكستلەردىن بىر پاراگرافىنى دىققىتىڭىزلارغا سۇنىدۇم:

"تەڭرىدىن بولغان ئەل ئەتمىش بىلگە .....
خاقان.....تولىس.....ئۆتۈكەن ئەتراپىي ئېلى ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرىدىكەن، سۇيى سېلىنگا (دەرياسى) ئىكەن. ئۇ يەردە
ئېلى.....ئەركىن ياشايدىكەن....سۇ.....ئۇ يەردە قالغان خەلق ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز ئۇستىدە يۇز يىل ئولتۇرۇپ.....ئورخۇن دەرياسى
.....تۈرك قىپچاق (خەلقى ئۇستىدە) ئەللىك يىل ئولتۇرغانىكەن.

ئۇ چاغدا بويلا.....يەنە چۈشتى. توققۇز ئوغۇز خەلقىمنى تېرىپ يىغىپ ئالدىم. ئاتام كۆل بىلگە قاغان.....قوشۇن ئەۋەتتى. مېنى مىڭ بېشى قىلىپ ئەۋەتتى، ئالدى (شەرق) تەرەپكە بېرىپ، كەيرە (يەر نامى) نىڭ شەرقىدىن يانغۇچى.....بويسۇندۇرۇپ، يەنە يۇرۇش قىلدىم. كەيرە بېشىدا ۋە ئۈچ بەركۈن دېگەن (يەردە) خان قوشۇنى بىلەن قوشۇلدۇم. ئۇ يەر...قوغلىدىم. قارا قۇمدىن ئۆتۈپ، كوگۈردە، كومۇت تاغدا، يار دەرياسىدا، ئۈچ تۇغلۇق تۈرك خەلقى.....ئۆزمىش تېكىن خان

بويتۇ. قوي يىلى (743 يىل) دا مەن يۇرۇش قىلدىم. ئىككىنچى قېتىمقى ئۇرۇشنى بىرىنچى ئاينىڭ ئالتىنچى (كۈنى) قىلدىم....ئۆزمىش تېكىننى....تۇتتۇم؛ خانىشنى ئۇ يەردە قولغا چۈشۈردۈم. تۈرك خەلقى شۇنداىن ئېتىبارەن يوقالدى..." .[xxxv]

تاكى بۇگۈنگىچە موڭغۇلىيىده تېپىلغان قەدىمكى تۈرك (رۇنىك ئورخۇن) يېزىقىدا يېزىپ قالدۇرۇلغان تاش ئابىدىلەردىن **چورىن مەڭگۈتېشى** (ئۇلانباتورنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى چورىن دېگەن جايدىن 1971 ــ يىلى تېپىلغان، 686ــ 687 ــ يىللىرى ئورنىتىلغان)؛ **تۇيۇنقۇق مەڭگۈتېشى** (ئۇلانباتوردىن 60 كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان بايىن چوقتۇ دېگەن جايدىن 1897 ــ يىلى تېپىلغان،مىلادي 716 ــ يىلى ئورنىتىلغان)؛ **مويۇنچېر مەڭگۈتېشى 1** (موڭغۇلىيىنىڭ سېلىنگا دەرياسى بىلەن شىنە ئوسۇ كۆلى ئارىلىقىدىن تېپىلغان، 759 ــ يىلى ئورنىتىلغان)؛ **مويۇنچېر مەڭگۈتېشى 2** (موڭغۇلىيىنىڭ تالياتتى دېگەن يېرىدىن تېپىلغان)؛ **توققۇز ئۇيغۇر خاقان مەڭگۈتېشى** (ئورخۇن دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە توغرا كېلىدىغان ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى قاراباالساغۇن (ئوردۇ بالىق) دىن 1890 ــ يىلى تېپىلغان)؛ **سۇجى مەڭگۈتاشلىرى** (موڭغۇلىيىنىڭ شىمالىدىكى سۇجى داۋان يېنىدىن بىر نەچچە مەڭگۈتاشلار 1909 ــ يىلى تېپىلغان.)

موڭغۇلىيده تېپىلغان تۈرك مەڭگۈتاشلار ئورنىنڭ تارقاق بولۇشى ۋە بۇ نۆۋەت موڭغۇلىيگە قىلغان سەپىرىمىز پائالىيەتلىرىنڭ زىچ
ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى سەۋەبلىك تولىمۇ ئەپسۇس ئەجدادلىرىمىز بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن ھەممە مەڭگۈتاش ئابىدىلىرىنى تاۋاپ قىلىشقا مۇيەسسەر بولالمىدۇق .

بىز ناھايىتى قىزىقىش ۋە ھاياجانلىق كەيپىياتلار ئىچىدە ئاۋۋال كھۆشۆۋ تسابدام مۇزىيى ئىچىگە قويۇلغان راست كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈتاشلىرىنى ۋە باشقا تارىخىي يادىكارلىقلارنى زىيارەت قىلىپ تۇغەتكەندىن كېيىن بۇ مەڭگۈتاشلارنىڭ ئەسلى ئورنىغا ببرىپ بۇ يەردە بار بولغان تەبئىي تارىخىي كۆرۈنۈشنى ساقلاپ قېلىش مەقسىتىدە يېڭىدىن تەقلىد قىلىنىپ ياسالغان كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈ تاشلىرىنى ۋە تاش پاقا ھەيكەللىرىنى كۆردۇق. بۇ تۈركلەرنىڭ بۆشۈك يېرىدە غۇلىچمىزنى بولۇشغىچە تاشلاپ يېتىپ تۇپراقنى سويدۇق... تۈرك مىللەتلىرىگە بولۇپمۇ ئۇيغۇرغا بولغان تىلەكلىرىمىزنى، سۆيگۈمىزنى ئىزھار قىلدۇق. تارىخىمىزنىڭ يەككە شاھىتى بولغان بۇ تۇپراقلاردىن ئايرىلىشقا كۆزىمىز قىيمىدى ئەمما كۆپىنچىمىز ئەجدادلىرىمىز ياشىغان تۇپراقلارنىڭ تېشى دەپ تۇتىيادىن ئۆزەل كۆرۈپ بىر ئىككى تالدىن يانچۇقلىرىمىزغا سېلىۋالدۇق!

ئەجدادلار قالدۇرغان تارىخىي ئىزلارنى كۆرۈپ غورۇرلىرىمىز ئېپتىخارلانماقتا، يۈرەكلىرىمىز قاتتىق سوقماقتا، قانلىرىمىز قىزىماقتا، نادامەتلىك پىغانلىرىمىز ۋىجدانىمىزنى تىلغىماقتا... بۇ مىنۇتلاردا يايلاقنى بېشىغا كىيىپ توختىماي غۇيۇلداپ كېلىۋاتقان سوغۇق شامالىلىق تەلۈە يامغۇرلار يۇز كۆزلىرىمىزگە شىددەت بىلەن ئۇرۇلۇۋاتقان بولسىمۇ، ئۇ بىزگە ئۆزىنىڭ ھېچ بىر تەسىرىنى ئۆتكۈزەلمەيۋاتاتتى... بۇ يەردە بىر ھەقىقەتنى ئېيتىشقا مەجبۇرمىزكى بۇ مەڭگۈتاشلارغا كېيىنكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئىبرەتى ئۈچۈن تەخمىنەن بۇنىڭدىن 1300 يىللار ئىلگىرى ‘‘تىلى يۇمشاق، تاۋارلىرى ئېسىل، سۈغلىرى ياخشى، ھىيلە مىكىرلىرى رەزىل ختايدىن ھەزەر ئەيلەڭلار، ئۇلارغا ئالدانماڭلار’’ دەپ چاقىرىق قىلىپ تاشلارغا پۈتۈكلەر پۈتۈلگەن بولسىمۇ ۋەھالەنكى بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلار يەنە ئاشۇ ختاي ئاسارىتىدە ئەجدادلارنىڭ ئىبرەتلىرىدىن تولۇق ئىبرەت ئالالمىغانمۇ ۋەياكى ‘‘كەلمىگەن تەلەيدە ئانسىنىڭ ھەققى بارمۇ؟’’ دېگەندەك ئىشقىلىپ تۈرك دۇنياسىنىڭ بىردىن بىر يارىسى قاتاردا 21 ــ ئەسىردە مىللەت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇش ياكى

يوقىلىشتەك تارىختىكى ئەڭ قاباھەتلىك كۈنلەرنى بېشىدىن كەچۈرمەكتە...

بىز ئاخىر 2 سائەت ئەتراپىدا داۋام قىلغان كھوشوو تساىدام مۇزېيىدىكى زىيارىتىمىزنى تاماملاپ، بۇ يەردىن ئانچە ئۇزاقتا بولمىغان بۈگۈن ئاخشام بىز تۈنەيدىغان كىگىز ئۆيلەر ــ خوشۇ سايدام ئارامگاھىنى نىشانلاپ يۈرۈپ كەتتۇق.

خوشۇ سايدام ئارامگاھىدا ئۆتكۈزگەن يامغۇرلۇق كېچە

شېھىتلەر روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلىش

ئارامگاھقا يىتىپ كەلگەندىن كېيىن كەچتە ھەممىمىز ئارامگاھ رېستورانىغا يىغىلىپ "ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرىنىڭ 3 ــ نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى" يىغىنىڭ يىغىن پروگراممىلىرىنى ئىجرا قىلىشىنى داۋاملاشتۇردۇق.

بۈگۈنكى يىغىن باشلىنىشتىن بۇرۇن بۇ قېتىمقى قۇرۇلتاينىڭ يىغىن ئىشتىراكچىلىرىدىن ۋاققاس مەمەدىنوۋ، رابىت ئىسمايىلوۋ، ئابدۇرېشىت كېرىم ھاجى، سۇيۇنگۇل خانىم ۋە دولقۇن قەمبىرى قاتارلىق پېشقەدەملىرىمىزنىڭ مەسلىھەتى بويىچە 2009 ــ يىلى 7 ــ ئاينىڭ 5 ــ كۈنى ئۈرۈمچى شەھىرىدە يۈزبەرگەن "5 ئىيۇل قانلىق ۋەقەسى" گە ئىككى يىل تولغان بۈگۈنكى كۈندە شۇ ۋاقىئەدە شېھىت بولغانلارنىڭ روھىغا ئاتاپ نەزىر قىلىش ۋە ئۇلارنى ياد ئېتىش تەشەببۇسى بىلەن ئارامگاھىمىزغا يېقىن يەردىن بىر قوي سېتىۋېلىپ ئۆز قولىمىز بىلەن بوغۇزلاپ قۇربانلىق قىلدۇق.

"5 ــ ئىۋل ۋەقەسى" نىڭ ئىككى يىللىق خاتىرىسىگە بېغىشلىنىپ باشلانغان بۇ يىغىندا تۇنجى بولۇپ خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ مەسلىھەتچىسى، ئارخېئولوگ، تىلشۇناس دوكتور دولقۇن قەمبىرى ئەپەندى "ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخى تەرەققىياتى" توغرىسىدا تەييارلىغان ئىلمىي ماقالىسىنى كۆپچىلىككە تەقدىم قىلدى .

دوكتور دولقۇن قەمبىرى يىغىن ئەھلىگە ئۇيغۇر تىل يېزىقىنىڭ تارىخىي جەريانلىرىنى تونۇشتۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ :

"گەرچە ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى يوقالغان بولسىمۇ ئەمما ئۇيغۇرلار ياراتقان مەدەنىيەت يوقالمىدى بەلكىم ئىمپېرىيە ۋە خانلىقلار دەۋرلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ بۈگۈنكى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلىدى. تەبىئىكى مۇنداق

بولۇشىدا مەدەنىيەتنىڭ جان تومۇرى بولغان تىل يېزىقىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە ئوينىغان ئاچقۇچلۇق رولىدۇر.

بۇ نۇقتا ئۇيغۇرلا رنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەزقىلىپ ياشىغان ئۇزاق تارىخىي مۇساپىسىدە دۇنيا مەدەنىيىتىگە جۇملىدىن ئاسىيا مەدەنىيىتىگە قوشقان ئالەمشۇمۇل تۆھپىلىرى بىلەن گەۋدىلىنىدۇ. ئاددىيىسى ئۇيغۇرلا رنىڭ تارىختىن تارتىپ بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر ياشاپ كېلىۋاتقان جۇغراپىيىلىك ئورنىغا نەزەر سالساق دۇنيادا ھېچ بىر مىللەت ۋە دۆلەتنىڭ 10 دىن ئارتۇق دۆلەت ۋە رايونلا ر بىلەن چېگرىلىنىدىغان ۋە ھەممە مەدەنىيەتلەر ئۆز ئارا ئۇچرىشىدىغان مۇنداق بىر دۆلەت (رايون) دا ياشىغان خەلقلەرنى تاپالمايمىز. 11 مىليوندىن ئارتۇق ئۇيغۇرلا ر ياشاۋاتقان ۋە بۈگۈنكى كۈندە خىتاي دۆلىتى ئاتالمىش شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون

دەپ نام بېرىپ ئۆزىنىڭ "ئايرىلماس بىر قىسمى" دەپ جار سېلىۋاتقان بۇ زېمىنلاردا ئۇيغۇرلار مىلادى 742ـ يىلىدىن 848ـ يىلغا قەدەر ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنى، مىلادى 1335ـ يىلغا قەدەر مۇستەقىل دۆلەت ھالىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ 5 قىزىنى ئۇيغۇر ئىدىقۇت پادىشاھىغا ھەدىيە قىلغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنى، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن بولۇنۇپ 10ـ ئەسىردىن باشلاپ قەشقەرنى مەركەز قىلىپ پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىدارە قىلغان قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇرغانلىقىنى ۋە 15 ـ ئەسىردە يەنى چاغاتاي دەۋرىدە بولسا ئۇيغۇر تىلىنىڭ يارکەنتنى مەركەز قىلغان چاغاتاي سەئىدىيە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ رەسمىي دۆلەت تىلى قىلىنىپ قوللىنىلغانلىقىنى تارىخىي پاكىتلار دەللىلەپ تۇرۇپتۇ. مانا ئۇيغۇرلارغا تەۋە بۇ زېمىننىڭ تەقدىرى 20 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ئۇيغۇرلارنىڭ قاتتىشسىز ئامېرىكا، ئەنگلىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە خىتاي دۆلەتلىرىنىڭ يالتادا چاقىرغان 2 ـ قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيانىڭ سىياسىي خەرىتىسىنى قايتىدىن سىزىپ چىقىش يىغىندا خىتاي كوممۇنىستلىرىغا مەجبۇرى تەۋە قىلىندى.

ئۇيغۇر تىلى ئورال ئالتاي تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ ئىككى چوڭ تارمىقىدىن بىرى بولغان شەرقىي تۈرك تىللىرى تارمىقىغا تەۋە. ئۇيغۇر تىل ييزىقى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىن باشلاپ ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىگىچە ۋە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن تاكى چاغاتاي سەئىدىيە ئۇيغۇر خانلىقلىرىغىچە دۆلەت تىل ييزىقى سۈپىتىدە كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان بارلىق تۈركىي مىللەتلەر تەرىپىدىن قوللىنىلىپ كەلگەن تىل ۋە ييزىقتۇر.

بۇگۈنكى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ تىل ۋە ييزىقىدا كۆرۈنەرلىك پەرق ياكى دىئالېكتىكلار نىڭ پەيدا بۆلۈشى بولسا تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ياشىغان جۇغراپىيىلىك ئورۇنىنىڭ ناھايىتى كەڭ بۆلۈشى ۋە ئۇزۇن يىللار بىر بىرلىرىدىن ئايرىلىپ ياشاشتەك تەبىئىي يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ مەھسۇلى

بولۇپ، قىسقىسى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك تارىخىي تەرەققىياتى بىر ئۇرۇقتىن كۆپىيىپ كوپ ئۇرۇقلا تارقىلىشتەك جەريانلارنى بېسىپ ئۆتكەنلىكى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ يەنى تۈركىي مىللەتلەر بىر مەنبەلىك ئېتنىك كېلىپ چىقىشتىن تەدرىجىي پارچىلىنىپ ھازىرغا قەدەر بۆلۈنۈپ 23 ئېتنىك تۈركىي مىللەتلىرى بولۇپ شەكىللەندى. ئەمما بىز خىتاي خەن مىللىتىنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش تەرەققىياتىغا دىققەت قىلساق ئۇلار نۇرغۇنلىغان بىر بىرلىرىگە ئوخشىمىغان ئېتنىك قەبىلىلەر ۋە مىللەتلەردىن تەدرىجىي يىمىرىلىپ ياكى ئۆز ئارا ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ بىر خەن ئېتنىك مىللىتىگە ئۇيۇشۇشتەك يۆلىنىشكە قاراپ يۈزلىنىۋاتىدۇ.

دېمەك بىر مىللەتنىڭ تىلى شۇ مىللەت ئۆزىنىڭ مىللىي كىملىكىنى ۋە مەدەنىيىتىنى ساقلاپ قېلىشىنىڭ، كېلەچەك ئەۋلادلىرىغا يەتكۈزۈشنىڭ بىردىن بىر شەرتىدۇر!

قىسقىسى ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئۆز تىل بېيزىقىدا ئەركىن بېيزىشى ۋە ئەركىن پىكىر قىلىشى كاپالەتكە ئىگە قىلىنلىشى ۋە خەلقئارالىق قانۇنلار ئارقىلىق قوغلىنىشى كېرەك چۈنكى بۈگۈنگىچە دۇنيادا بار بولغان ۋە جانلىق قوللىنىۋاتقان تىل ۋە بېيزىق ئۆزئۆزىدىن پۈتۈن دۇنيادىكى ئىنسانلارنىڭ تەڭ بەھرىمەن بولىدىغان مەدەنىيەت مىراسى ۋە ھەققىدۇر. بىز دەۋرىمىزدىكى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ يۇقىرى ھوقۇقلۇق ئورنى بولغان بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىدىن ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئۆز تىل بېيزىقىنى قوللىنىش ھوقۇقىنىڭ قوغدىلىشىنى، بۇ ھوقۇقنىڭ ئىنسان ھەقلىرىنى قوغداش دەرىجىسىدە تەڭ مۇئامىلە قىلىنىپ قوغدىلىشىنى ۋە بۇ ھەقتە مەخسۇس قانۇن لايىھىسىنىڭ ماقۇللىنىشىنى قولغا كەلتۈرۈشىمىز زۆرۈردۇر".

دوكتور دولقۇن قەمبرى ئەپەندىنىڭ يېغىن ئەھلىگە تەقدىم قىلغان ماقالىسى قىزغىن ئالقىش سادالار بىلەن قارشى ئېلىنغاندىن كېيىن بۇ گۇنكى يىغىنىنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى بولغان ئورال ئالتاي قەلەمكەشلەر مەركەزلىرىگە ۋاكالىتەن ھەر قايسى قەلەمكەشلەر مەركەزلىرىدىن كەلگەن يازغۇچى شائىرلارنىڭ مۇشائىرە سورۇنى باشلاندى. يېغىن ئەھلىگە ئۆتكۇر شېئىرى ئىجادىيەتلىرى بىلەن قازاقستاندا يېڭىدىن تونۇلغان ‘‘ئويغان قەلبىم’’، ۋە ‘‘ھاياتقا مۇھەببەت’’ ناملىق شېئىرلار توپلاملىرىنىڭ مۇئەللىپى بولغان 21 ياشلىق مولۇتجان توختاخۇن ئۆز شېئىرلىرىنى ئوقۇپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىندى. ئۇ بۇ گۇنكى ‘‘5 ــ ئىيۇل ۋەقەسى’’ نىڭ ئىككى يىللىق خاتىرىسىگە بېغىشلاپ تۆۋەندىكى شىئىرىنى ئوقۇدى:

ۋەتەن ئۈچۈن

(2009 ــ يىلى 5 ــ ئىيۇل ئۈرۈمچى تىنچلىق نامايىشىدا شېھىت بولغان قېرىنداشلارغا مەرسىيە)

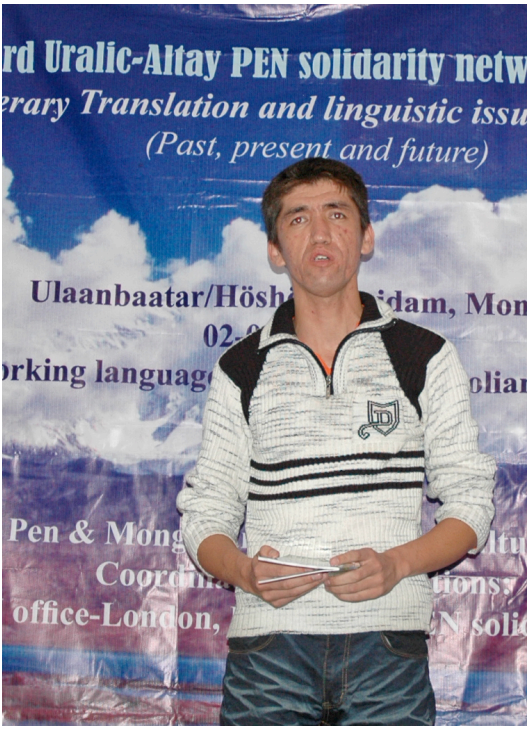

كۆڭلۈڭ تەشنا ئازادلىققا، ئەركىنلىككە،
چىدىمىغاچ ۋىجدان ئەزگەن بۇ چەكلىككە.
جان قېينالغاچ زوراۋانلىق ھەم يەكلىككە،
باش كۆتەردىڭ ئادىمىيلىك ھوقۇق ئۈچۈن!

بۆشۈكتىكى بالامنىڭ جان ئارامى دەپ،
بۇ تەڭسىزلىك ئەزىز جانىنىڭ خارابى دەپ.
ھەسرەتلىك ياش ئازابىمنىڭ داۋاسى دەپ،
جاندىن كەچتىڭ شور پېشانە خەلقىڭ ئۈچۈن!

چارلاپ كەتتى ندا زارىڭ كەڭ ئالەمگە،

چىدالمىدى خەسته كۆڭلۈم دەرد ئەلەمگە.
ھەق بولغاچ ئېيتقان سۆزۈڭ ھەر قەدەمدە،
توۋلاپ چقتىڭ ئەركىن ياشاش ھەققىڭ ئۈچۈن!

كۈلەي دەپ ئۆزگىلەردەك چىن دىلىڭدىن،
ئايرىلماسقا ئەزىز ئۇلۇغ ئۆز تىلىڭدىن.
زور ئومۈت كۈتكەچ سەنمۇ ھور ئېلىڭدىن،
كۈرەش قىلدىڭ ئەركىن ياشاش ھەققىڭ ئۈچۈن!

ئاۋاز قوشتۇم ئازاب ئىچرە خەلقىم ئۈچۈن،
تەۋرەنمەستىن مەڭگۈ ياشاش تەختىم ئۈچۈن.
شۇ ئۇلۇغۋار ئەزىز خەلقىم پەرزىم ئۈچۈن،
كۈرەش پۈتمەس ئەركىن ئازاد ۋەتەن ئۈچۈن!

ياش شائىرىمىز مولۇتجان توختاخۇندىن كېيىن نۆۋەت بىلەن سەھنىگە چىققان، تۇركىيە قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، شائىر ھاللىل ئىبراھىم ئۆزچان، ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىدىن ئەزىز ئىسا، ئوتتۇرا ئاسىيا قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ رەئىسى شائىر، كىنو رېژىسسورى دالمىرە تىلەپبەرگەنوۋا، ئىستونىيە قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ رەئىسى كەتلىن كالدما، كورىيە قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى لەگىل ۋون قاتارلىقلار يىغىن قاتناشقۇچىلارغا ئۆز شېئىرلىرىنى ئوقۇپ بەردى.

شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇرنىڭ يۇرىكىدە زادىلا ئۇنتۇلمايدىغان 5 ــ ئىيۇلدىن ئىبارەت بۇ كۈننى سەھەردىن تارتىپ تاكى كېچىگىچە توختىماي ياغقان خۇددى ئۇيغۇرنىڭ كۆزلىرىدىن ئېقىۋاتقان ئاچچىق ۋە ئازابلىق ياشلىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان موڭغۇل يايلاقلىرىدا ئاز كۆرۈلىدىغان يامغۇرلارغا ھەمراھ بولۇپ ئورخۇن دەريا‌سى بويلىرىنى بويلاپ ئەجدادلىرىمىز ياشىغان ئەزىزانە تۇپراقلارنى زىيارەت قىلىش ئارقىلىق ئاتا بوۋىلىرىمىز يارىتقان سەلتەنەتلىك ئۆتمۈشىمىزنى ياد ئېتىش، بۈگۈنكى ئېچىنىشلىق تەقدىرىمىز

ئۈستىدە قايتىدىن چوڭقۇر ئويلىنىش ۋە بۇ ھەقتە مۇلاھىزىلەر يۈرگۈزۈش قاتارلىق كوپ خىل مەزمۇنلارغا ئىگە پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىشلار بىلەن تاماملىدۇق.

2011 ـ يىلى 6 ـ ئىيۇن

كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسى مازارلىقىغا زىيارەت

بىر كېچەـكۈندۈز داۋام قىلغان توختىماي تۆكۈلگەن جۇدۇنلۇق يامغۇردىن كېيىن ئىيۇل ئېيىدا سالقىنلىققا مايىل موڭغۇل يايلاقلىرىنىڭ كۆك ئاسمىدا كۆتۈرۈلگەن قۇياش ئۆزىنىڭ ئىللىق ئاپتاپلىرىنى زېمىن يۈزىگە قايتىدىن توككەن، جاننى راھەتلەندۈرىدىغان غۇر غۇر شاماللار يۈزلىرىمىزنى سىلاپ ئۆتۈپ تەبىئەتنىڭ گۈزەللىكىنى بىزگە يەنە بىر نۆۋەت ھېس قىلدۇرۇۋاتقان ساپ ھاۋالىق سەھەردە بىز كھۆشۆۆ تساىدام ئارامگاھىدىكى بىزنى كۈتۈۋالغان خىزمەتچىلەرگە مىنەتدارلىغىمىزنى بىلدۈرۈپ سەپىرىمىزنىڭ ئەڭ ئاخىرقى كۈنىدىكى پائالىيەتلەرنى باشلاش ئۈچۈن ئاپتوبۇس بىلەن يۈرۈپ كەتتۇق.

بۈگۈنكى سەپەر پىلانىمىزنىڭ ئاساسلىق مەقسىتى كھۆشۆۆ تساىدام تۈرك مەدەنىيەت ئىزلىرى مۇزېيى يەنى كۆلتېكىن بىلەن بىلگە قاغان مەڭگۈتاشلىرى ئورنىتىلغان جايدىن 19 كىلومېتىر ئۇزاقلىقتىكى غەربىي جەنۇپ تەرەپتە ئۆتۈكەن تاغلىرىدىن ئانچە يىراق بولمىغان تاغ باغرىدىكى ئېگىزلىكتە ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن پايتەخت قىلىپ ياسالغان تۈرك مىللەتلىرىنىڭ تارىخىدىكى تۇنجى شەھرى ئوردۇ بالىق (قارابالاساغۇن) شەھەر خارابىلىرىنى زىيارەت قىلىش بولۇپ، ئوردۇ بالىق شەھرى بىلەن كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈتاشلىرى ئورنىتىلغان يەرلەرنى ئورخۇن دەرياسى ئايرىپ تۇرىدىغانلىقى ۋە بۇ يەردە ئوردۇ بالىلىق شەھەر خارابىسىگە بىۋاسىتە بارىدىغان يول ياكى ئورخۇن دەرياسىدىن

ئۆتىدىغان كۆۋرۈك بولمىغانلىقى ئۈچۈن بىزنىڭ يەنە قاراقۇرۇم شەھىرىگە تۈركىيە ياساپ بەرگەن تاش يول ئارقىلىق قايتا بېرىپ، ئۇ يەردىن ئورخۇن دەرياسىغا سېلىنغان كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ بېرىشىمىزغا توغرا كېلىدىكەن.

ساياھەت يېتەكچىمىزنىڭ بىزگە بىلدۈرۈشىچە بىز ئاۋۋال كھۆشۆۆ تساىدام ئارامگاھىدىن ئانچە يىراقلىقتا بولمىغان شەرقىي شىمال يۆلىنىش تەرەپتىكى تاش ئېدىرلىق ئېگىزلىككە بېرىپ ئۇ يەردىكى كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەربىي ئىنشائاتلىرىنى يەنى يېقىنقى مەزگىللەردە ئارخېئولوگلار تەرىپىدىن بايقالغان يەر ئاستى يوللارنى ۋە باشقا تارىخىي ئىزلارنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن ئورخۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئوردۇ بالىق شەھەر خارابىسىنى زىيارەت قىلىدىكەنمىز.

ئاپتوبۇس بىر ئاز ماڭغاندىن كېيىن ئېگىزلىككە ھالسىراپ ئىلگىرىلىمەكتە. كۆزىمىز ئاپتوبۇسنىڭ دېرىزىسىدىن تەبىئەت ئىلاھى سېخىيلىق بىلەن ئاتا قىلغان ئورخۇن ۋادىسىنىڭ گۈزەللىكىگە ھەۋەس بىلەن تىكىلمەكتە.

كۆز يەتكۈسىز يىراقلىقتا غۇۋالىق ئىچىدە تۇمان قاپلىغان تاغلار، تاغ باغرىلىردا تارقاق ئاق چېكىت چوڭلۇقىدا كۆرۈنۈۋاتقان كىگىز ئۆيلەر، كۆك ئاسماندا تەبىئەتنىڭ مەۋھۇم سىرلىرىنى نامايان قىلىۋاتقان شەيتان بۇلۇتلار، ئەگرى توقاي ئېقىن ئىزلىرىنى قالدۇرۇپ ئاققان ئورخۇن دەرياسى بويلىرىنى بويلاپ ئۆسكەن پاكار پاكار ئورمانلار سىزگە خۇددى دۇنيادا ئەڭ ئۇستا رەسسام سىزغان بىر پارچە رەسىمدەك كۆرۈنىدىغان بىر مەنزىرىنى كۆز ئالدىڭىزدا نامايان قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمىكىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ سۈيى ئۇلۇغ، چۆپلىرى بۇلۇق، تەبىئەت ئۆزىنىڭ ھەممە گۈزەللىك ۋە بايلىقلىرىنى سېخىيلىق بىلەن تۆكۈۋەتكەن بۇ باياشات زېمىندا دۆلەتلەر قۇرۇپ ئەسەرلەر ياشىغانلىقىنى جەزملەشتۈرۈشىمىز ئانچە قىيىن بولمىسا كېرەك.!

بىز ئېگىزلىككە چىقتۇق. غۇر غۇر شامالالار يۈزلىرىمىزنى خۇددى بىزنى قارشى ئېلىۋاتقاندەك سىلىق سۆيۈپ ئۆتمەكتە. بۇ يەر يەرلىك موڭغۇل بۇددىستلار تەرىپىدىن ''ئۇلۇغلار مازارگاھى'' دەپ قارىلىپ، بىر تاش توپىلكىنىڭ ئۈستىگە تاش پارچىلىرى توپلانغان بولۇپ، ھەرخىل ھايۋانلارنىڭ مۇڭگۈزۈ ۋە باش سۆڭەكلىرى ئۇلۇغلارنىڭ روھىغا ئاتاپ ھەدىيە قىلىنغان، ئالا بۇلا لاتىلار چىگىلگەن قاغجىراپ كەتكەن شاخ شۇمبىلار خۇددى ئەينى دەۋردىكى تۇغلاردەك ھەيۋەت بىلەن لەپىلدىمەكتە.

سايادەت بېتەكچىمىز بىزگە چۈشەندۈرۈپ، ئارخېئولوگلارنىڭ بايقىشچە كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈتاشلىرى قويۇلغان جايدىن بۇ يەرگىچە بولغان ئارىلىققا يەر ئاستى يولى ياسالغانلىقى، بۇ بىز تۇرغان ئېگىزلىك دەل يەر ئاستى يولىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نۇقتىسى بولۇپ، كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغاننىڭ جەسىتى بۇ يەرگە خۇپيانە ھالدا نەچچە يۈزلىگەن ئەسكەرلەر بىلەن بىللە دەپنە قىلىنغانلىقىنى، 2008 ــ يىلى قازاقستان دۆلەت رەئىسى نۇرسۇلتان نەزەربايېۋنىڭ ئالايىتەن بۇ يەرلەرنى زىيارەت

قىلغانلىقىنى ۋە بۇ جايلاردىكى تارىخىي ئىزلارنى قوغداش ئۈچۈن قازاقىستان دۆلىتى ياردەم قىلغانلىقىنى بايان قىلدى.

ئورخۇن دەرياسىنىڭ سۇينى ئىچىش

بىز كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغانلار دەپىنە قىلىنغان دەپ قارالغان كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ تاغ ئۇستىدىكى تارىخىي ئىزنالىرىنى كۆرۈپ بولغاندىن كېيىن يېرىم سائەتتەك يول يۈرۈپ قاراقۇرۇم شەھىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ بىز تەشنالىق بىلەن كۈتكەن ئورخۇن دەرياسى كۆۋرۈكىگە يىتىپ كەلدۇق.

ئورخۇن دەرياسى موڭغۇلىيىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئۆۋۈركھاڭا ئايمىقى (ئۆلكىسى) گە تەۋە بولغان خاڭاى تاغلىرى (تارىختىكى ئۆتۈكەن تاغلىرى) دىن باشلىنىپ شىمالغا قاراپ ئېقىپ تۇۇل دەرياسىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغاندىن كېيىن سېلىنگا دەرياسىغا قوشۇلىدۇ يەنە داۋاملىق شىمالغا قاراپ ئېقىپ ئەڭ ئاخىرىدا بايقال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ ۋە بايقال كۆلىدىن يەنە داۋاملىق شىمالغا قاراپ ئېقىپ رۇسىيە تەۋەسىدە ئاڭارا دەرياسىغا ئايلىنىپ ئەڭ ئاخىرى شىمالىي مۇز ئوكيانغا قۇيۇلىدۇ[xxxvi].

بىز ئورخۇن دەرياسىنىڭ دەريا قېتىدا تۇرۇپ باغرىمىزنى بۇ ئانا دەرياغا يېقىپ تۇرۇپ چاڭقىغان يۈكىمىز قانغۇدەك سۇ ئىچتۇق ياق زەمزەم ئىچتۇق. قولىمىزدا ئۇچلاپ سۇلارنى ئېلىپ يۈزىمىزگە سۇرۈتتۇق.

دەريا باغرىنى قۇچاقلاپ يېتىپ يۇزلىرىمزنى دەريا سۇيىگە يېقىپ ئەجدادلىرىمزنىڭ روھلىرى بىلەن دىدارلاشتۇق... ببباھا دەريا قاشلىرىدىكى تاشلارنى ئالقانلىرىمز بىلەن سىلىدۇق، سۆيىدۇق... چۈنكى بۇ دەريا ئوغۇزخان رىۋايەتلىرىدىن باشلاپ مىللىتىمىز مىللەت بولۇپ، خەلقىمىز ئۈيغۇر ئېلىنى قۇرۇپ سەلتەنەت سۈرگەن زامانلاردىن تارتىپ ۋەياكى بالايىئاپەتلەرگە مۇپتىلا بولۇپ ياۋلارنىڭ پاراكەندىلىككە دۇچار بولغان ئاھۇ زارلىق زامانلاردا بولسۇن ئۇزاق تارىخىي ئۆتمۈشلەردىن بۇيان ئۈيغۇرنىڭ ھايات تومۇرىدا قان بولۇپ ئاققان، تەقدىر تىلەك ۋە ئىستەكلىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان، تارىخنىڭ ئۆچمەس ئىزلىرىنى قالدۇرغان ئاسمان تەڭرى ۋە زېمىن ئانا تەقدىم قىلغان ئەزىم دەريادۇر!

ئۈيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى ئوردۇ بالىق (قارابالاساغۇن) شەھەر خارابىسىنى زىيارەت قىلىش

بىزنى ئېلىپ ماڭغان ئاپتوبۇس ئورخۇن دەريىاسى كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈپ غەربىي جەنۇب يۆلىنىشكە قاراپ بىر سائەتكە يېقىن ماڭغاندىن كېيىن

ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى ئوردۇ بالىق شەھەر خارابىسىدىن ئانچە يىراقتا بولمىغان بىر دادىلىق تاغ باغرىغا كېلىپ توختىدى. بۇ يەردە يېڭىدىن ئىككى ئۇچ كىگىز ئوي ياسالغان ۋە بىر يۇك ئاپتوموبىلى توختىتىلىپ قويۇلغان بولۇپ، بىرقانچە موڭغۇللاردىن تەشكىللەنگەن بىر گۇرۇپپا ئارخېئولوگلار دۆڭلۈك ئۈستىدىن ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى دەۋرىگە ئائىت بولغان بىر قەبرىستانلىقنى قىدىرىپ تەكشۈرۈۋاتقان ئىكەن[xxxvii].

بىز ئۇلارنىڭ چاسلاپ، مېتىرلاپ، سانتىمېتىرلاپ يەر قەۋەتلىرىنى ئۇلچەپ، يەر يۈزىدىن چىققان ھەر بىر نەرسىلەرنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن سۈپۈرۈپ ئېلىۋاتقىنىنى كۆرۈپ تۇرغاندىن كېيىن بۇ قىدىرىپ تەكشۈرۈش خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇپ ئىشلەۋاتقان موڭغۇلىيە دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتى ئارخېئولوگىيە فاكۇلتېتىنىڭ ئارخېئولوگى، دوكتور زاگد باتسايخان ئەپەندى بىزگە ئۆزىنىڭ بۇ يەرلەردە ئېلىپ بېرىۋاتقان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلىرىنى چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ:

"بۇ قارابالاساغۇن شەھىرىنىڭ ئەتراپلىرىدا نۇرغۇنلىغان قەبرىلەرنى تارىخىي جايلار بار. بىز ھازىر قىزىۋاتقان بۇ يەردىن بىر قانچە بالىلارنىڭ سۆڭەكلىرىنى ۋە قەبرە ئىچىگە قويۇلغان بۇيۇملارنى تاپتۇق...".

كېيىن سايادەت يېتەكچىمىز بىزگە بىز تۇرۇۋاتقان يەردىن قارابالاساغۇن شەھەر خارابىسىگە 2ــ3 كىلومېتىرچە كېلىدىغانلىقىنى ئەگەر خالىغانلار پىيادە ماڭسىمۇ بولىدىغانلىقىنى ئېيتقاندىن كېيىن بىز بىرقانچە ياشلار چەبدەس قەدەملىرىمىزنى يورغىلىتىپ قارابالاساغۇن (ئوردۇ بالىق) شەھەر خارابىسى تەرەپكە يۈرۈپ كەتتۇق.

كۆز ئالدىمىزدا ئاز دېگەندە يەر يۈزىدىن 10 نەچچە مېتىر ئېگىزلىكتە چوقچىيىپ تۇرغان قارابالاساغۇن شەھەر قەلئەسىنىڭ ئىزنالىرىدىن بىرى بولغان ئەينى ۋاقىتتا ئەڭ ئاز بولغاندا 3ــ4 قەۋەتلىك قىلىپ ياسالغان بۇتخانا مۇنارىنىڭ بۇگۈنكى كۈندە پەقەت بىر تۆپلۇق ئېگىزلىككە ئايلىنىپ

قالغان خارابسى يىراقتىن قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. بىز خارابلىككە يېقىنلاشقاندىن كېيىن شەھەرنىڭ تۆت چاسا شەكىلدە ياسالغان تاملىرىنىڭ ئىزلىرىنى (بەلكىم ئىمپېرىيە ئوردىسى بولۇشى مۇمكىن)، شىمال ۋە شەرقى تەرىپىدىكى ئۈپراپ ئۆزەنسلىدىن تامامەن تونۇغۇسىز بولۇپ كەتكەن ئوردىغا كىرىش ئېغىزىنىڭ قاراۋۇللۇق مۇنارلىرىنى كۆردۇق.

مۇڭغۇلىيلىك ساياھەت يېتەكچىمىزنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە ئەينى ۋاقىتتىكى قارابالاساغۇن شەھەر خارابىسى سۇننىي ھەمراھ ئارقىلىق تەكشۈرۈلۈپ سۈرەتكە ئېلىنغاندىن كېيىن ئانالىز قىلىنىپ، شەھەر ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 25 كۋادرات كىلومېتر كېلىدىغانلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن.

"پايتەخت ئوردۇ بالىق شەھىرىنىڭ 25 كۋادرات كىلومېتر كېلىدىغان شەھەر دائىرىسى ئىچىگە پادىشاھلىق سارايلارنى، منىستىرلىكلەر بىنالىرى، ئىبادەتخانىلار، باغچىلار، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا رايونلىرى بەرپا قىلىنغان". [xxxviii]

ئوردۇ بالىق (قارابالاساغۇن) شەھرى ئورخۇن دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى تالالىخانىن يايلىقىغا جايلاشقان بولۇپ، موڭغۇلىيىنىڭ ئارخاڭاي ئۆلكىسىگە تەۋە بولغان بۇگۇنكى قاراقۇرۇم شەھرىنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

مىلادى 742 ــ يىللىرى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ سەركەردىسى قۇتلۇق بىلگە قاغان رەھبەرلىكىدە ئۇيغۇر قارلۇق قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلىپ كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسىگە قارشى ھەربىي يۈرۈش قىلدۇ ۋە كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانى ئۆزمىش قاغاننى ئەسىرگە ئالغان باسمىل قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلىپ ئورخۇن دەرياسى بويىدا 744 ــ يىلى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنى قۇرىدۇ. 747 ــ يىلى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانى قۇتلۇق بىلگە قاغان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەڭ كىچىك ئوغلى مويۇنچۇر قاغانغا "قاغان ئەل ئەتمىش بىلگە" نامى بېرىلىپ ئاتا تەختىگە ۋارىسلىق قىلدۇ. ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى ئوردۇ بالىق[xxxix] (ئوردا شەھەر)[xl] نى دۆلەت پايتەختى قىلدۇ ۋە مويۇنچۇر قاغان ئوردۇ بالىق شەھرىنى قۇرۇپ 7 يىلدىن كېيىن سېلىنگا دەرياسى بويىدا بايبالىق (باي شەھەر) نى قۇرۇدى. ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن ۋاقتلىرىدا زېمىنى 5

مليون 500 مىڭ كۆادرات كىلومېتىردىن ئاشقان بولۇپ، شەرقتە تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرىغچە، جەنۇبتا خىتاينىڭ سېرىق دەريالىرىغچە، شىمالدا بايقال كۆلىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ زېمىنلارغچە، غەربتە بۇگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئارال دېڭىزىغچە بولغان زېمىنلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدۇ.

ئەينى ۋاقىتتا ئاسىيادا پەقەت تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىدىن ئىبارەت ئىككى دۆلەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان كۆچلۈك بىر ئىمپېرىيىگە ئايلىنىدۇ.[xli] تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان سىياسىي ۋە سودا ئالاقىلىرىنى كۆچەيتىپ، ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بېرىپ ئۆز تەسىر كۆچىنى كۆرسىتىشكە باشلايدۇ بۇنىڭ دەللىلى شۇكى مىلادى 755 ــ يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى سۇزۇڭ خانغا قارشى ئانلۇشان قوزغىلىڭى قوزغىلىدۇ.

756 ــ يىلى تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىدىن بۇ قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا ياردەم قىلىشنى تەلەپ قىلدۇ ۋە خىتاي دۆلىتىنىڭ ئىچكى سىياسىتىگە ئارىلىشىپ ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ تەسىر كۆچىنى

كېڭەيتىشنىڭ پۈرستى دەپ بىلگەن ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى قاغانى تاڭ سۇلالىسىگە ھەربىي يۈرۈش قىلىپ ئانلۇشان قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇپ بېرىدۇ ۋە جەنۇب تەرەپتە خىتاي زېمىنىنى بېسىۋالغان تىبەتلەرنىمۇ مەغلۇپ قىلىدۇ. بۇنىڭ بەدىلىگە تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىگە ئۇزۇن يىللار يېپەك ۋە باشقا مالىلارنى تارتۇق قىلىدۇ. تاڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ مەلىكىسى نىڭۇونى بايانچۇر قاغانغا خوتۇنلۇققا ھەدىيە قىلىدۇ....759 ــ يىلى بايانچۇر قاغان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى تەڭرىقۇت بۆگۈ تەختكە ۋارىسلىق قىلىدۇ.

تەڭرىقۇت بۆگۈ 762 ــ يىلى خىتاي تاڭ سۇلالىسىنىڭ دائىۋاڭ ۋە لويانڭ قاتارلىق شەھەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ نۇرغۇن زېمىنلارنى ئىگىلەيدۇ. 763ــ يىلى تاڭ سۇلالىسى بىلەن تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالايدۇ ۋە بۇنىڭ بەدىلىگە تاڭ سۇلالىسى ھەر يىلى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىگە 20،000 تۇرگە يېپەك بېجى تۆلەيدۇ...

839ــ يىللىرىدىن باشلاپ ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدە تەبىئىي ئاپەت ۋە كېسەل تارقىلىپ نۇرغۇنلىغان مال چاۋىلار ئۆلۈپ كېتىدۇ ۋە بۇ سەۋەبتىن ئاچارچىلىق يۈزبېرىدۇ. 840ــ يىلىغا كەلگەندە ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچىدە ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرۈشى كەسكىنلىشىدۇ. ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچىدىكى 9 مىنىستىرنىڭ بىرى ئۆتۈكۈچى كۈرەبىر قەبىلىسىدىن بولغان كۆل بۇقا دېگەن سەركەردە ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ ئوردا ئىچىدىكى ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىدە قاغانلىق ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىتىدە يېنىسەي بويىدىكى قىرغىزلاردىن 100 مىڭغا يېقىن ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ كېلىپ ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، قارابالاساغۇن شەھىرىنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىدۇ. ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى شۇنداق باشلاپ زاۋاللىققا يۈزلىنىدۇ...

بىز شەھەر خارابلىكلىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ خارابلىكلەر ئىچىدە ئەڭ ئېگىز كۆرۈنگەن بۇتخانا مۇنارىنىڭ ئۈستىگە يامىشىپ چىقتۇق ۋە پۈتۈن شەھەر خارابىسىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشىنى ئېنىق كۆردۇق.

بۇ دەقىقىلەردە تۈيۈقسىز كۆك ئاسمانىنى قارا بۇلۇتلار قاپلىدى... تەلۈە شامالالار غۇيۇلداپ كېلىپ قارابالاساغۇن شەھرىنىڭ قان رەڭلىك توپا تاشلىرىنى شەپقەتسىزلىك بىلەن يۈز كۆزلىرىمىزگە تېقىشقا باشلىدى. بىلمىدۇق، بۈگۈن ئۈيغۇرنىڭ 1300 يىلدىن كېيىن ئاتا بوۋىلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن بۇ شەھەرپىلىك شەھەرگە تۇنجى قېتىم ئايىغى باسسا ئانا تەبىئەت نېمە ئۈچۈن يۈز كۆزلىرىمىزگە بۇنچىۋالا توپا چاچىلارنى تېگىدۇ؟ بىز بۈگۈنكى كۈندە شۇ قەدەر كەچۈرگۈسىز گۇناھقا پاتقانلىغىمىز سەۋەبتىنمۇ ئاتا بوۋىلىرىمىزنىڭ روھلىرى بىزنى ئۆز تۈپراقلىرى بېشىدا كۆرۈشنى خالىمىدىمۇ؟ ئاھ نادامەتلىك ئۈيغۇر، ئارمانغا، ئاتا بوۋىلارنىڭ قەرزىگە قەرز بولۇپ مۇكچەيگەن بۇ ئەۋلاد؟!

تارىخىي ئەسلىمىلەر ۋە بۈگۈنكى قىسمەتلىرىمىز سەۋەبىدىن كاللامغا يامغۇر مىسالى قۇيۇلۇۋاتقان جاۋابسىز سوئال سوراقلار نەپسىمنى بوغماقتا، يۈرىكىمنى ھالسىراتماقتا... قەدەملىرىم ئاستىدا دەسسىلىپ تۇرغان قان رەڭلىك تۈپراقنىڭ نىمجان ناله قىلىۋاتقان نىدالىرى يۈرىكىمگە ئوقىيا تىغدەك سانجىلماقتا... بۇ بەلكىم ئەجدادلار روھىنىڭ مەنده ۋىجدانىمدا ئەكس ئېتىۋاتقان سۈكۈتتىكى سوئال سوراقلىق دەقىقىللىرىدۇر، بەلكىم!

بىز بۇ سەپىرىمىز داۋامىدا بىر موڭغۇل زىيالىيسى چىڭگىزخاننىڭ ناھايىتى ئىقتىدارلىق رەھبەر، سىياسەتچى، پەلسەپىچى بىر بۈيۈك شەخس ئىكەنلىكىنى تەرىپلەپ ئېيتقان مۇنداق بىر سۆزىنى تۈيۈقسىز ئېسىمگە كېلىپ قالدى: "چىڭگىزخان بارلىق موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈش ھەربىي يورۇشىنى باشلايدۇ، كۈچى يەتكەن قەبىلىلەرنى كۈچ بىلەن كۈچى يەتمىگەن قەبىلىلەرنى قايىل قىلارلىق سۆزى بىلەن قايىل قىلىپ

باش ئەگدۇرىدۇ. ئۇ بىر قېتىم چىڭگىزخانغا قارشى چىققان ئۆكتىچى موڭغۇل قەبىلىسىنىڭ باشلىقىغا بىر تال ئوقيانى بېرىپ ئۇنى سۇندۇرۇشنى سورايدۇ. ئۇ بۇ بىر تال ئوقيانى ھېچ بىر كۈچمەستىنلا سۇندۇرىدۇ. ئارقىدىنلا چىڭگىزخان ئۇنىڭغا بىر توپ ئوقيانى بېرىپ، ئۇلارنىمۇ بىراقلا سۇندۇرۇشنى سورايدۇ ئەمما ئۇ قەبىلە باشلىقى ھەرقانچە كۈچەپمۇ بۇ ئوقيالارنى سۇندۇرالمايدۇ... كېيىن چىڭگىزخان قەبىلىلىرىگە مۇراجىئەت قىلىپ تۇرۇپ ‘بىز ئىتتىپاقلاشماي خۇددى بىر تال ئوقيادەك ياشىساق دۈشمەن بىزنى ئاسانلا يوق قىلىدۇ ئەگەر بىز ئوم بولۇپ بىر توپ ئوقيادەك ياشىساق دۈشمەن بىزنى يوق قىلالمايدۇ. بىزنىڭ كۈچىمىز ئۆملۈكتىن كېلىدۇ".

بىز كۈچلۈك بورانلىق شامالارغا قارشى ئۆمىلەپ يۈرۈپ دېگەندەك مىڭ تەستە بۇتاخانا مۇنارى ئۇستىگە يامىشىپ چىقتۇق ئەمما بىر بىرلىرىمىزگە يېقىن تۇرمىغانلىقىمىز ئۈچۈن ئارلىقىمىزدىن شامالار ئۆتۈشۈپ، بىزنى ئىككى يانغا ئىرغىتىشقا باشلىدى ھەتتا بىر قانچىمىزنى بورانلىق شامالار ئۈچۈرتۈپ كېتىشكە تاسلا قالدى ئەمما بىز ئۇلارنى ئۆز سېپىمىزگە تارتۇق. بىز شۇ زامان بۇ ئىشتىن ساۋاق ئېلىپ ھەممىمىز دەرھال بىر يەرگە مەركەز بولۇپ توپلاندۇق، بىر بىرلىرىمىزنىڭ قوللىرىنى مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇپ ئاۋازىمىزنى بولۇشغىچە قويۇۋېتىپ كۆك ئاسمانغا ياق قارا بۇلۇت قاپلىغان، كۆك تەڭرىنىڭ غەزىپى تۆكۈلگەن ئەپتى يامان ئاسمان ئىلاھىغا قاراپ بىر نېمىلەرنىدۇر دەپ توۋلىدۇق... ۋارقىرىدۇق ....ئۆتۈندۇق... بۇ نىدالىرىمىزدىن پەرۋاسىز شىددەتلىك چىقىۋاتقان بورانلىق شامال بىزنى ئۈچۈرتۈپ ئېلىپ كېتىشكە، قايىقلارغىدۇر ئۈچۈرۈپ بېرىپ ئىنسان كۆزىدىن غايىب قىلىۋېتىشكە، ئاخىردا جىن ئالۋاستىلار ئالىممۇ بۇرۇن ئېگىلەپ ئۆزىنىڭ ماكانى قىلغان بۇ سەلتەنەتلىك ئۈيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى قارابالاساغۇن شەھرىنى مەڭگۈ ئۆزىنىڭ چاڭگىلىدا تۇتۇپ تۇرۇۋشقا ئۇرۇنۇۋاتقانلىقىنى ئاشكارىلاپ قويۇۋاتقاندەك ۋەياكى بىز بۇ قارا نىيەتلىك تەبىئەتنىڭ مۇدھىشىنى بايقاپ قالغان چېغىمىزمۇ ئەيتاۋۇر، خۇددى ئاخىرقى مىنۇتلاردا ئاتىدىغان ئوقى تۇگەپ چارسىز ھالدا دۈشمەن

ئالدىدىكى ئىستېھكامغا بەدىننى تۆتۈپ تۆرۈپ ۋەتەن ئازادلىقى ئۇچۈن شېھىت بولۇشقا ھازىر بولغان قەھرىمانلاردەك قارابالاساغۇن شەھەر خارابىلىكى ئوستىدىكى بوران چاپقۇنلۇق شامالىلارغا كۆكرىكىمىزنى كېرىپ تۆرۈپ مۇراجىئەت قىلدۇق "ئەي كۆك تەڭرى، بۇگۈن ئۇيغۇرغا يا ئۆلۈم يا كۆرۈم... ئۇيغۇرغا بىر مەرتەم نەزىرىڭنى سال، نۇسرەت بەر! ئەي يەتتە ئىقلىمغا مۇساپىر بولغان ۋەتەنسىز ئۇيغۇرۇم، بۇگۈن سەن نەدە؟؟؟ نەدە سەن..... ئۇيغۇرۇم!" بورانلىق شامالىلار يۈز كۆزلىرىمىزگە ئۇرغان تويا چاڭلار سەۋەبىدىنمۇ ياكى يۈرەكلىرىمىز قاتتىق ئازابلاندىمۇ ياكى ھەر ئىككىلا سەۋەبتىنمۇ كۆزلىرىمىزدىن نادامەتلىك ئىسسىق ياشلار توختىماي تۆكۈلمەكتە... قارابالاساغۇن شەھەر خارابىلىكىدىكى قان رەڭلىك تۈپراقتا قوشۇلۇپ تىزدىن كۆزدىن غايىب بولماقتا...

ناۋادا ماڭا بۇ خارابىلىكلەردىن ئەينى دەۋرگە ئائىت بىرەر نەرسە ئۇچراپ قالسا، ئۇنى ھاياتىمدىكى ئەڭ قىممەتلىك تەۋەررۈكۈم ۋە بايىلىقىم سۈپىتىدە ئۆيۈمدە ئەينەك شېشىگە ئېلىپ ساقلىسام، كۈندە ئورنۇمدىن تۇرۇپ ئۇنىڭغا بىر قارىسام... دېگەندەك شېرىن خىياللارنى كۆڭلۈمگە پۈكۈپ قارابالاساغۇن شەھىرىنىڭ شەھەر بۇ خارابىلىقلىرىدە كۆزلىرىمگە كىرىۋاتقان توپ چاڭلارنى سۈرتۈپ ئۇ يەر بۇ يەرلەرنى تىمتقىلاشقا باشلىدىم. ھازىرمۇ يەر يۈزىدىن 2ــ3 مېتىر كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان ۋە ئەينى زامانىدىكى شەھەرنىڭ سېپىلى ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلگىلى بولىدىغان توپا دۆڭلەرنى كەزدىم. بىر چاغدا قانداقتۇر بىر قاتتىق نەرسىنىڭ پۈتۈمغا ئۇرۇلغانلىقىنى تۇيدۇم دە پۈتۈم ئاستىدىكى بەلكىم قىرلىق تاش بولسا كېرەك دەپ ئويلاپ ئېرەنلىك بىلەن قارىدىم. ئۇ تاش ئەمەس ئىككى تال تۆمۇرنىڭ پارچىلىرى بولۇپ چىقتى. بۇ تۆمۇر پارچىلىرى ئەسلى سۇنغان بىر داش قازاننىڭ قىرغاقلىرى بولۇپ قېلىنلىقى 1.20 سانتىمېتىر، كەڭلىگى 10 سانتىمېتىر، خىيالى ئايلانما شەكلىدە ئىكەنلىكىنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. دېمەك بۇنىڭدىن شۇنى مۇقەررەرلەشتۈرۈش تەس ئەمەسكى ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلاردا تۆمۇر سانائىتىنى ئۆز ئىچىگە ھەر

خىل ئىشلەپچىقىرىش سانائەتلىرىمۇ خېلى مۇكەممەل دەرىجىدە راۋاجلانغان.

(مانا ئاخىر بىر ئارزۇيۇم بولسىمۇ ئەمەلگە ئاشتى. ئەجدادلىرىمدىن ھېچ بولمىسىمۇ ماڭا قازاقنىڭ بىر پۈچۈقى تەگدى ئەمما ئۇنى ئۆزۈم ئىزدەپ تاپتىم. بۇ ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىن قالغان قازاقنىڭ پۈچۈقىنى مۇڭغۇلىيىدىن تاموژىلاردا يوشۇرۇپ دېگەندەك ئۆتكۈزۈپ ئۆزۈم بىلەن بىللە ئېلىپ كەتتىم، مەن ھازىر بۇ تۆمۈر پۈچۈقنى ئەينەك شېشىدە تەۋەررۈكۈم قاتارىدا ئۆيۈمدە ساقلاۋاتىمەن. مۇڭغۇلىيە سەپىرىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قانچە قېتىملاپ قولۇمغا ئېلىپ ئۇنىڭغا قارىغىنىمنى سانىاپ بولالمايمەن. ــ ئاپتوردىن)

تولىمۇ ئەپسۇس گەرچە 2004 ــ يىلى مۇڭغۇلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قارابالاساغۇن (ئوردۇ بالىق) شەھەر خارابىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئورخۇن ۋادىلىرىدىكى تۈرك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قوغداش ئىلتىماسى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى پەن مەدەنىيەت مەھكىمىسى تەرىپىدىن تەستىقلىنىپ ‘‘خەلقئارالىق قوغدىلىدىغان تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى’’ تىزىملىكىگە رەسمىي كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ بۇ ھەشەمەتلىك دۇنياۋى تەشكىلاتنىڭ ياكى مۇڭغۇلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قارابالاساغۇن شەھەر خارابىلىكلىرىنى قوغداش شەپقىتى تېخى يېتىپ

كەلمىگەن ئىدى.

قارابالاساغۇن شەھەر خارابلىكلىرى شۇ قەدەر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانكى خارابلىكنى كېسىپ ئوتكەن چىغىر يوللار ياكى موڭغۇل چارۋىچىلارنىڭ شەھەر خارابلىكلىرى ئىچىدە قوي كالا بېقىپ قالدۇرغان ۋەيرانچىلىقلىرى ۋەياكى كەلگۈندى تەۋەككۈلچى ئېكسپېدىيەچىلەرنىڭ ئاساره ئەتىقلەر ئىزدەپ قالايمىقان كولاپ قالدۇرغان ئازگاللار قەدەمده دېگەندەك ئۇچراپ تۇراتتى. ھەتتا بۇ يەرنىڭ نام نىشانىمۇ رەسمىي شەكىلده بىرەر يەرگە يېزىلمىغان بولۇپ، موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى شەھەر خارابلىكىگە كىرىدىغان بىر يەرگە بۇ يەرنىڭ ''ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى قارابالاساغۇن شەھەر خارابىسى'' ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان بىر تاختاي ياساپ بېكىتىشكىمۇ قۇرۇبى يەتمىگەن. بۇگۈنكى كۈنده ئۇيغۇرغا ۋەتەنسىزلىك ھەر بىر قەدەملەردە شۇنداق روشەن بىلىنىدىكى ھەتتا 1300 يىللار ئىلگىرى قۇرۇلغان دۆلىتىمىز پايتەختىنىڭ جىسمانىي ئورنىنى رەسمىي بىر شەكىلده ئاتىلىشقا ۋە قوغدىلىنىشقا ئىگە بولالماپتۇ.

گەرچە بىز ئۇيغۇرلار بىلەن قېرىنداش بولغان تۈركىيە خەلقىنىڭ دۆلىتى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قارابالاساغۇن شەھەر خارابىلىكىدىن 19 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈتاشلىرى ئورنىتىلغان يەرلەرگە بۇ تارىخىي ئىزلارنى قوغداش ئۈچۈن مىللىيۇنلىغان دوللار خەجلەپ مەخسۇس "كھۆشۆۆ تسايدام (خوشۇ سايدام) تۈرك مەدەنىيەت ئىزلىرى مۇزېيى" قۇرۇپ ۋە بۇ يەرگە باربدىغان 45 كىلومېتىر تاش يول ياساپ ئۆز مەدەنىيەت ئىزلىرىگە ساھىب چىقىپتىكى بۇ شەپقەتلەر ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى قارابالاساغۇنغا مەنسۇپ بولماپتۇ. بىز ئاپتوبۇس بىلەن قايتىش يولىمىزدا يىغىن سەپىردە بىرگە بولغان بىر قانچە ئۇيغۇر پېشقەدەم يازارلىرىمىز ۋە زىيالىيلىرىمىز بىلەن ئوردۇ باللىق (قارابالاساغۇن) شەھەر خارابىلىكلىرىنى قانداق قوغداپ قېلىش توغرىسىدا قىزغىن مۇنازىرىلەر قىلىشتۇق ۋە ئاخىردا تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە نۇقتىدا ئورتاق بىر تونۇشقا كەلدۇق:

1 ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى قارابالاساغۇن (ئوردۇ بالىق) شەھەر خارابىلىكلىرى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى پەن مەدەنىيەت مەھكىمىسى تەرىپىدىن "خەلقئارالىق قوغدىلىدىغان تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى" تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلگەنلىكى ئۈچۈن بىرىنچىدىن مۇڭغۇلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ رەسمىي شەكىلدە قارابالاساغۇن شەھەر خارابىلىرىنى قوغداش مەجبۇرىيىتى بار.

2 قارابالاساغۇن شەھەر خارابىلىكلىرى ئۇيغۇرلارغىلا مەنسۇپ بولماستىن تۈرك دۇنياسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن دۇنيا مەدەنىيىتى ۋە تارىخىغا تەۋە تارىخىي جاي ۋە بۇ نۇقتىدىن شەھەر خارابىلىكىنىڭ قوغدىلىنىشى تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلىنىشى كېرەك.

3 بولۇپمۇ غەرب ئەللىرىدە پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ئۇيغۇر تەشكىلاتلىرىمىز بۇ مەسىلىگە جىددىي قاراپ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى پەن مەدەنىيەت مەھكىمىسىگە ۋە باشقا خەلقئارالىق مەدەنىي ئاساره ئەتىقلەرنى قوغداش جەمئىيەتلىرىگە ئىلتىماس قىلىش ۋە مۇڭغۇلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تەدبىر قوللىنىشىغا كۆڭۈلۈك بولۇشى زۆرۈر.

4 دۇنيا مىقياسىدا ئۇيغۇر تەشكىلاتلىرى بىر ئاۋىغا كېلىپ ئۆزلىرى تەشكىل قىلغان بىر كومىتېت قۇرۇپ چىقىش ۋە بۇ كومىتېت مەخسۇس قارابالاساغۇن شەھەر خارابىلىرىنى قوغداشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق ئۇيغۇر مەدەنىي ئاساره ئەتىقللىرىنى قوغداش خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇش ۋە تەدبىر كۆرۈش.

5 قارابالاساغۇن شەھەر خارابىسىنى ئۇيغۇرنىڭ ئىككىنچى مەككىسىگە ئايلاندۇرۇش تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىش، ئۇيغۇرلارنى مۇڭغۇلىيىنىڭ ئورخۇن ۋادىلىرىغا جۇملىدىن قارابالاساغۇن شەھەر خارابىلىرىنى زىيارەت قىلىشقا رىغبەتلەندۈرۈش ۋە بۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر ياشلىرى ئارىسىدا ئۆز تارىخىمىزنى بىلىش قىزغىنلىقى قوزغاش.

6 *قارابالاساغۇن (ئوردۇ بالىق) شەھەر خارابلىكلىرى ئارقىلىق پۈتۈن دۇنيادىكى ئۇيغۇرلارغا ئۆز كىملىكىمىزنى تونۇش ۋە تارىخىمىزغا ئىگە بولۇش تەربىيىسىنى قانات يايدۇرۇش ۋە بۇ تەربىيىلەرنى بۈگۈن ئۇيغۇرنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش.*

7 *ئۇيغۇر ۋەكىللىرى رەسمىي شەكىلدە موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى بىلەن قارابالاساغۇن (ئوردۇ بالىق) شەھەر خارابلىرىنى ۋە موڭغۇلىيىدىكى باشقا ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي جايلارنى قوغداش توغرىسىدا دىپلوماتىك قانۇنلار ئېچىپ قەرەللىك سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ تۇرۇش.*

8 *بۇ مەقسەتلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى سودا سانائەتچىلەر، ئىقتىسادى بارلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ھەر ساھەلەرنى تەشكىللەپ مەبلەغ يىغىش ۋە يىغىلغان مەبلەغلەرنى قارابالاساغۇن (ئوردۇ بالىق) شەھەر خارابلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان موڭغۇلىيىدىكى ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك ئاساسىي ئەتىلەرنى، تارىخىي جايلارنى قوغداشقا سەرپ قىلىش.*

3" يۇقىرىقى يەكۈنلەر بۇ قېتىم موڭغۇلىيىنىڭ ئورخۇن بويلىرىدا ئېچىلغان ــ نۆۋەتلىك ئۇرال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" غا ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرىگە ۋاكالىتەن يىغىنغا قاتناشقان مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇر يازغۇچى، رەسسام، تارىخچى، سەنئەتكارلارنىڭ ئورتاق تونۇشى ئاساسىدا يەكۈنلەنگەن ئاممىۋى كۆچكە ئىگە مۇراجىئىتى بولۇپ، بۇ مۇراجىئەتنىڭ ھەرقانداق بىر ئۇيغۇرنى سۆيگەن، ئۇيغۇرنىڭ ئۆتمۈشىنى ئۇنتۇمغان، ئەجدادلىرى بېسىپ ئۆتكەن ئۆتمۈشلەرنى كېلەچەك ئەۋلادلارغا بىلدۈرۈشنى ئارزۇ قىلىدىغان، ئۇيغۇرنىڭ تارىختىكى دۆلەتچىلىك مەيدانىدا تۇرۇپ بۈگۈنكى مىللىي مەنپەئەت ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش ئىستەكلىرىدە بولۇۋاتقان بارلىق ئۇيغۇر ۋەتەن سۆيەر ۋە مىللەت

سۆيەرلىرىنىڭ جددىي ئويلىنىشىغا ۋە قوللىشىغا ئېرىشىدىغانلىقىغا تولۇق ئىشەنچىدىمىز.

"ئىككى بوز ئات" ئارامگاھىدا قايتا تۈنەش

بۇ قېتىمقى سەپىرىمىزنىڭ تۈنجى ۋە ئەڭ ئاخىرقى كۈندىكى بېكىتى "ئىككى بوز ئات" (ھويور زاگال) ئارامگاھىغا بىر قانچە سائەت ئاپتوبۇستا سەپەر قىلغاندىن كېيىن يېتىپ كەلدۇق. بۇ بىزنىڭ ئەتە ئۇلانباتورغا قايتىش يولىمىزدىكى موڭغۇل يايلاقلىرىدا تۈنەيدىغان ئەڭ ئاخىرقى بىر كېچىمىز ئىدى.

بۈگۈن كەچ سائەت 8 دە بىز يەنە ھەر كۈنلۈكى داۋام قىلىۋاتقان "3 ــ قېتىملىق ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" يىغىنىنى ئېچىشنى داۋاملاشتۇردۇق. بۈگۈنكى يىغىندا ئاساسلىق تۆۋەندىكى ئۇچ تۈرلۈك ئىشلارنى مۇزاكىرە قىلىش بېكىتىلگەن:

1 ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكىگە ئەزا بارلىق قەلەمكەشلەر مەركەزلىرى تەرىپىدىن "ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" نىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزالىرىنى سايلاپ چىقىش.

2 " ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" تارمىقىدا خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ 5 تۈرلۈك خىزمەت كومىتېتىنىڭ بىرى بولغان تىل ۋە تەرجىمە كومىتېتىنى قۇرۇش ۋە ئۇنىڭ مەسئۇلىنى سايلاپ چىقىش.

3 " ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" نىڭ لوگو رەسمىي بەلگىسىنى بېكىتىش.

ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ رەئىسى قەيسەر ئۆزھۇن ئەپەندىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئومۇمىي يىغىن ئېچىلىشتىن بۇرۇن يېرىم سائەت بالدۇر يىغىن ئېچىلىدىغان كىگىز ئۆيگە يانداش جايلاشقان بىر كىچىكرەك خانىگە يىغىلغان ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرىنىڭ بارلىق ئەزالىرىغا ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرى مەركىزىنىڭ خىزمەتلىرى، قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلەر ۋە مەۋجۇت بولۇۋاتقان مەسىلىلەر توغرىسىدا خىزمەت دوكلاتى بېرىلدى. ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ باش مەسلىھەتچىسى دوكتور دولقۇن قەمبىرى ئەپەندى ئۆزىنىڭ قىممەتلىك پىكر ۋە تەكلىپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

كەچ سائەت 8:30 دا باشلانغان ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى ئومۇمىي يىغىنى ناھايىتى جۇشقۇن كەيپىياتلار ئىچىدە داۋام قىلىپ، ئاخىردا ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيىغا ئەزا 12 ئورال ــ ئالتاي تىللىق قەلەمكەشلەر مەركەزلىرىدىن يىغىنغا قاتناشقان بارلىق قەلەمكەشلەر مەركەزلىرىنىڭ بىردەك قوشۇلۇشى بىلەن ئېستونىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا (قىرغىزستان)، ئۇيغۇر، تۈركىيە، ياپونىيە، ۋېنگىرىيە قاتارلىق 6 قەلەمكەشلەر مەركەزلىرى ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىغا سايلاندى ۋە بۇ مەركەزلەر بۇ قېتىمقى يىغىندىن قايتىپ ئۆز دۆلەتلىرىگە بارغاندىن كىيىن ئۆز قەلەمكەشلەر مەركەزلىرىدە سايلام ئېلىپ بېرىپ، بىردىن دائىمىي ھەيئەت ئەزاسىنى سايلاپ چىقىپ بۇ يىل سېنتەبىردە سېرىبىيىنىڭ پايتەختى بېلگراد شەھىرىدە ئېچىلىدىغان خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ 77 ــ نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىغا نامزاتلارنىڭ تىزىملىكىنى تاپشۇرۇش قارارلاندى. بۇگۈنكى يىغىن 2 سائەتلەرچە داۋام قىلغاندىن كىيىن يىغىن ئاخىردا ئەسلى بۇگۈنكى يىغىندا ھەل قىلىشقا بېكىتىلگەن قالغان ئىككى تۈرلۈك ئىشنى ۋاقىت مۇناسىۋىتى بىلەن ئەتە ئۇلانباتورغا بارغاندا داۋاملىق يىغىن ئىشتىراكچىلىرى بىلەن مۇزاكىرىلىشىشكە كېلىشىلىپ يىغىنىنىڭ ئاياغلاشقانلىقى بىلدۈرۈلدى.

2011 ـ يلى 7 ـ ئيۇل:

ئۇلانباتور شەھرىگە قايتىپ كېلىش

موڭغۇل يايلاقلىرىنىڭ شەرقىي ئۇپۇقىدىن يايلاقنى سۆيۈپ كۆتۈرۈلگەن قۇياش ئۆزىنىڭ ھارارىتىنى ناھايىتى ئېھتىيات بىلەن بۇ گۈزەل زېمىنغا چېچىۋاتقان سالقىن سەھەر. بىز سەھەردىلا ئەتىگەنلىك ناشتىنى تۈگەتكەندىن كېيىن بىزنى ئىككى نۆۋەت رازى قىلغۇدەك كۆتۈۋالغان "ئىككى بوز ئات" ئارامگاھىدىكى خىزمەتچىلەرگە مىنەتدارلىغىمىزنى بىلدۈرۈپ ئۇلانباتور شەھرىگە يۈرۈپ كەتتۇق. ئاپتوبۇستا 6 سائەتتىن ئارتۇق سەپەر قىلغاندىن كېيىن چۈشتىن كېيىن يەرلىك ۋاقىت سائەت 2 لەردە ئۇلانباتور شەھرىگە يېتىپ كېلىپ، بىز 2 ـ ئىيۇل بىر ئاخشام تۇنىگەن يولتۇزلۇق مېھمانخانىغا قايتىدىن ئورۇنلاشتۇق.

ئارىمىزدا يېغىنغا كەلگەنلەرنىڭ ئىچىدە پېشقەدەملىرىمىزمۇ خېلى ساندا بولۇپ، بۇ بىر ھەپتە موڭغۇل يايلاقلىرىدا ئۇدا داۋام قىلغان سەپەرلەر، يەنە كېلىپ دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان ناچار ھاۋا رايى ــ پېئىرغىن ئىسسىقتىن تارتىپ بوران چاپقۇنلۇق ياكى يامغۇرلۇق ھۆل كېچىلەردە كىگىز ئۆيلەردە مەشكە كالا تېزىكىنى قالاپ ئىسسىنىپ تۇنەشلەر بولسۇن، ۋەياكى تاغ ئېدىرلارنى بويلاپ تاش دەسسەپ ماڭغان تەۋەككۇلچىلىك سەپەرلەر بولسۇن، ياشانغان چوڭلىرىمىزنى خېلىلا چارچىتىپ قويغان ئىدى.

ھازىرقى زامانىنىڭ ھەممە ئېھتىياجلىرىدىن تولۇق چىقالايدىغان ۋە مەدەنىيەتنىڭ نامايەندىسى بولغان يۇلتۇزلۇق مېھمانخانىدا بىز 2 سائەت ئارام ئالغاندىن كېيىن ساياھەت پېتەكچىمىزنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئۇلانباتور شەھەر مەركىزىنى زىيارەت قىلىشقا ھازىرلاندۇق.

قىزىل باتۇر شەھىرىگە زىيارەت

بىر قانچە كۈن توختىماي ياغقان يامغۇردىن كېيىن پارلاپ چىققان ئوتلۇق قۇياش ئۇلانباتور ئاسمىنىدىمۇ ئۆزنىڭ ئىيۇل ئېيىدىكى پىژىرغىن ئاپتاپلىرىنى سەپمەكتە. كۆپ كۆك شەھەر ئاسمىنىدا بۇلۇتلار خۇددى يەر يۈزىدىكى ئادەملەردەك گاھى گاھىدا ئۆزلىرىنىڭ سايىسىنى تاشلاپ قويۇپلا قاياقلارغىدۇر ئالدىراشلىق بىلەن يۈرمەكتە. بىز موڭغۇل يايلاقلىرىدىن قايتىپ كەلگەچكىمۇ بۇ شەھەر ئۆزنىڭ كىچىكلىكىگە قارىماي كۆزلىرىمىز كۆنۈپ كەتكەن شەھەر مەدەنىيىتىنى ئېسىمىزگە قايتىدىن سالماقتا. بىز سەپەر ھارغىنلىقىغا قارىماي بىز ئۈچۈن بېرىلگەن بۈگۈن چۈشتىن كېيىنكى 2 سائەتلىك ئۇلانباتور شەھەر مەركىزىنى زىيارەت قىلىش پۇرسىتىنى غەنىيمەت تۇتتۇق.

بىز ئاپتوبۇستا ئولتۇرۇپ شەھەر مەركىزىگە يېتىپ كەلدۇق. ئۇلانباتور ئانچە چوڭ شەھەر بولمىسىمۇ ئەمما ئۆزىنىڭ يايلاق مەدەنىيىتىگە خاس بىر مەركىزى شەھەرلىك ئوبرازىنى تولۇق نامايان قىلغان بولۇپ، شەھەردىن ئانچە يىراق كۆرۈنمەيدىغان كۆپ كۆك ئېدىرلىق تاغلار باغرىدا دوپپىنىڭ چوڭلۇقىدا كۆرۈنىدىغان ئاق چېدىر ئۆيلەر كۆزىڭىزگە خۇددى تاغلارنىڭ ئاق تاجىسىدەك جىۋىرلاپ كۆرۈنمەكتە ...

موڭغۇل سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تارىخ ۋە تىلشۇناسلار يەنىلا موڭغۇل تىلىدىن ئىزدەيدۇ. "موڭغۇل" دېگەن ئاتالغۇ ئەسلى موڭغۇل تىلىدىكى شامانلار قوللىنىدىغان "مۇنكھ گال" (مۇنخگال) دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇپ "چەكسىز ئوت ئاتەش" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ دەپ قارايدىكەن.[xlii] موڭغۇلىيىنىڭ پايتەختى ئۇلانباتور شەھىرى تۇۇل دەريا ۋادىسىغا جايلاشقان. پايتەختىنىڭ ئىسمى تاكى 1924 ــ يىلىغا قەدەر ئورگوو ياكى كھووراي (قوراي ــ ئادەم ياشايدىغان قورۇ جاي) دەپ ئاتىلىپ كەلگەن بولۇپ 1921 ــ يىلى موڭغۇل ئىنقىلابىنى قوزغاپ موڭغۇلىيىنى خىتاي تەۋەلىكىدىن ئايرىپ مۇستەقىل موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇپ چىققان موڭغۇل باتۇرى دامدىن سۈكھابااتار (سۈخا باتۇر)[xliii] نىڭ نامىغا ئاتاپ ئۇلانباتور دەپ ئۆزگەرتكەن.

ئۇلانباتور (Улаанбаатар) ، ئۇلاانبااتار سۆزى موڭغۇل تىلىدا ‘‘قىزىل باتۇر’’ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ ئۇيغۇر تىلىدىكى ‘‘باتۇر’’ سۆزى موڭغۇل تىلىدىمۇ ئەينەن قوللىنىلىدىكەن. ئەگەر سىز ئۇلانباتورغا كىرىش يولىڭىزدا دىققەت قىلسىڭىز نەچچە كىلومېتىرلاپ يېڭىدىن قۇرۇلۇۋاتقان چېدىر ۋە خىش كېسەك ئۆيلەر بىلەن تولغان تار كوچىلارنى، تىز سۈرەتتە كېڭىيۋاتقان شەھەر ئەتراپى رايونلىرىنى كۆرىسىز. يېقىنقى ستاتىستىكىدا بىلدۈرۈلۈشىچە پۈتۈن موڭغۇلىيە دۆلىتىنىڭ نوپۇسى 3 مىليونغا يېقىن بولۇپ بۇ نوپۇسنىڭ 95% دىن ئارتۇقراقى ئۇلانباتور شەھىرىدە ياشايدىكەن.

بۇگۈنكى دۇنيانىڭ بىر قۇتۇپلىشىش شاملى ئۇلانباتورنىمۇ سىرتتا قالدۇرمىغان بولۇپ، ھەشەمەتلىك بىنالارنىڭ ئانچە يىراق بولمىغان كۆلەڭگىسىدە ئاق كىگىز ئۆيلەر ئارىلىشىپ كەتكەن ئارقا كوچىلار ۋەياكى شەھەرنىڭ ئاۋات كوچىلىرىدا كۆركەم ۋۇجۇدسىكىلارنى ئېسىپ خېرىدار جەلپ قىلىۋاتقان مچدونالدس رېستورانىدىن تارتىپ ياپونىيىنىڭ ۋاگاماما تىز تاماقخانىسىغىچە، ئىشقىلىپ سىز بۇ شەھەردە غەرب ۋە شەرقنىڭ ھەممە مەدەنىيەت ئىزنالىرىنى كۆزىڭىزگە سىغدۇرالايسىز ئەمما بۇ ‘‘قىزىل باتۇر’’ شەھىرىدە سىز پەقەت كۆرمىگەن موڭغۇلىيەگىلا خاس شەھەر ئابدىلىرىمۇ بار. بۇ خاسلىقنىڭ تۈپ مسالى شەھەر مەركىزىدىكى ھەشەمەتلىك سۈكھاباتار مەيدانىدۇر.

سۈكھاباتار مەيدانى 1921 ــ يىلىدىكى موڭغۇلىيە مۇستەقىللىق ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى، موڭغۇل يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر شەخس سۈكھاباتارنىڭ نام شەرىپىگە ياسالغان بولۇپ، سىز بۇ يەردە پۈتۈن شەھەردىكى ئەڭ ھەشەمەتلىك بىنانى كۆرىسىز. سۈكھاباتار مەيدانىغا ياسالغان ئۇچ قەۋەتلىك ھەشەمەتلىك موڭغۇل پارلامېنت بىناسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قاتۇرۇلغان موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ ئىمپېراتورى چىڭگىزخاننىڭ ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى ئىزباسارلىرىنىڭ ھەيكەللىرى سىزگە دۇنيانى تىترەتكەن موڭغۇل ئىستېلاسىنى ئەسلىتىدۇ. بۇ بىنانىڭ قارشى

تەرىپىدە سۈنئىي تاغ ئۈستىگە ئورنىتىلغان موڭغۇل قەھرىمانى سۈكھاباتارنىڭ ئات ئۈستىدىكى ھەيكىلى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. بۇ ھەيكەل سىزگە نېمە ئۈچۈن موڭغۇلىيىنىڭ پايتەختى بولغان ئۇلانباتورنىڭ سۆزىنىڭ موڭغۇل تىلىدا ‘‘قىزىل باتۇر’’ دەپ ئاتالمىشىدىكى سىرلىرىنى بىتەرلىك چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

"3 ـ نۆۋەتلىك ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى" نىڭ يىغىنى ئۇلانباتوردا نەتىجىلىك ئايالاشتى

بىز قىزىل باتۇر شەھەر مەركىزىنى 2 سائەت ئەتراپىدا زىيارەت قىلغاندىن كېيىن يىغىنىنىڭ يېپىلىش مۇراسىمىنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن شەھەر مەركىزىگە يېقىن بىر جايدىكى بايانگول مېھمانخانىسىغا يىغىلدۇق. يىغىن بايانگول مېھمانخانىسىنىڭ يىغىن زالىدا باشلاندى.

خەلقئارا قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ رەئىسى قەيسەر ئۆزھۇن ئەپەندى بۇگۈنكى يىغىنىڭ تەرتىپلىرىنى ئورۇنلاشتۇرغاندىن كېيىن تۇنجى بولۇپ سەھنىگە تەكلىپ قىلىنغان قازاقستاندىن كەلگەن ئۇيغۇر تارىخچىسى قاسىم مەسۇمى ئەپەندى 20 مىنۇت ئۇيغۇر تارىخى توغرىسىدا ئۆزىنىڭ تەييارلىغان ماقالىسىنى ئوقۇپ ئۆتتى.

ئارقىدىن يىغىن يەنە ئۆز تەرتىپى بويىچە ئالدىنقى كۈندىكى يىغىندا ۋاقىت يېتىشمىگەنلىكى تۈپەيلى بۇگۈنگە قالدۇرۇلغان "ئۇرال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" تارمىقىدا تىل ۋە تەرجىمە كومىتېتى قۇرۇپ چىقىش، ئۇنىڭ مەسئۇلىنى ئاۋاز بېرىپ سايلاپ چىقىش مۇزاكىرە قىلىندى. ئەڭ ئاخىرىدا ھەممە قەلەمكەشلەر مەركەزلىرىنىڭ تولۇق قوشۇلۇپ ئاۋاز بېرىشى بىلەن ئېستونىيە قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ رەئىسى كەتلىن كالدما "ئۇرال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" تىل ۋە تەرجىمە كومىتېتىنىڭ مەسئۇللۇقىغا سايلاندى.

ئىككىنچى مەسىلە "ئۇرال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" نىڭ لوگو رەسمىي بەلگىسىنى بېكىتىش مۇزاكىرىگە قويۇلغاندىن كېيىن "ئۇرال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" گە ئەزا قەلەمكەشلەر مەركەزلىرىدىكى بارلىق ئەزالارنىڭ بۇ يىغىنغا قاتنىشىش مۇمكىنچىلىكى بولمايدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، مەزكۇر بىرلىكنىڭ لوگو بەلگىسىنى لايىھەلەپ چىقىشنى ئاۋۇال پۈتۈن قەلەمكەشلەرگە خەۋەرلەندۇرۇش ۋە كوپ تۈرلۈك لايىھەلەرنى قوبۇل قىلىپ ئاخىردا دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى تەرىپىدىن ئۇرال ئالتاي خەلقىلىرىگە سىمۋوللۇق بەلگە بولالايدىغان لوگو بەلگىسىنى تاللاپ چىقىش بېكىتىلدى. يىغىن ئاخىرىدا قەيسەر ئۆزھۇن ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىگە يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان ئەزالارغا خەلقئارا قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ ئەزالىق گۇۋاھنامىسىنى تەقدىم قىلدى.

ئالقىشلار بىلەن قىزغىن كەيپىياتتا داۋاملىشۋاتقان يىغىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يېپىلىش سۆزىنى قىلغان قەيسەر ئۆزھۇن ئەپەندى "بۇ قېتىمقى يىغىن

بىزگە ناھايىتى ئەھمىيەتلىك دەرسلەرنى ئۆگەتتى. بىز بۇ يەرگە ئارقىلىق قېرىنداش موڭغۇل خەلقىمىزنى جۇملىدىن ھەممىمىز تەڭ ئىگە بولىدىغان، پەخىرلىنىدىغان ئۇرال ئالتاي خەلقلىرىنىڭ تىلى، تارىخى ۋە مەدەنىيىتى باغلىنىشلىرىنى ئۆگەنىدۇق. ئەجدادلىرىمىز ياشىغان بۇ تارىخىي تۇپراقلاردا خۇددى شۇلار ياشىغاندەك ياشىدۇق. موڭغۇلىيە ئەڭ ئاخىرى ئۆزىنىڭ دېموكراتىك، ئەركىن دۆلتىنى قۇرۇپ چىقتى ۋە بۇ پۇرسەتتىن مانا بىز بۇ يەردە ئۇرال ئالتاي خەلقلىرى يازغۇچىلىرى، تارىخچىلىرى ۋە سەنئەتكارلىرىنىڭ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان يېغىننى غەلىبىلىك ئاچتۇق. مەن بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئاۋۋال خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ باش پرېنسىپلىرى بولغان ھەرقانداق بىر ئىنسانىنىڭ ئەركىن ييزىش ۋە نەشر قىلدۇرۇش ھوقۇقلىرى كاپالەتكە ئىگە بولۇۋاتقان دېموكراتىك موڭغۇلىيە دۆلتىگە، ئاندىن بىزنى قىزغىن كۈتۈۋالغان ساھىبخانىمىز موڭغۇلىيە دۆلەتلىك مەدەنىيەت ئاكادېمىيىسى ۋە ئۇنىڭ مەسئۇلى گ مەنە ئووىيو ئەپەندىگە، گ مەنە ئووىيو ئەپەندىنىڭ يارەمچىسى مۇنكھناران خانىمغا، ئىنگلىز تىلى تەرجىمان سويولبولد ئەپەندىگە چوڭقۇر مىننەدارلىغىمنى بىلدۇرىمەن. شۇنى ئېيتىشىم زۆرۈركى موڭغۇلىيىلىك دوستلارنىڭ ياردىمىسىز بۇ نۆۋەتلىك يېغىننىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆتكۈزۈلۈشى مۇمكىن ئەمەستى. ئەلۋەتتە مېنىڭ ئەڭ ئاخىردا ئېيتىدىغان مىننەدارلىغىم بۇ يېغىنغا يولنى يېراق كۆرمەي كەلگەن بارلىق قەلەمكەشلەرگە مەنسۇپ! ئىشىنىمەنكى بۇ يېغىننىڭ روھى ئۇرال ئالتاي قەلەمكەشلىرى ئارىسىدا ئۇزۇن يىللارغىچە داۋام قىلىدۇ! ئاخىردا ھەممىگىلارنىڭ قايتىش سەپىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشىنى تىلەيمەن!"

يېغىننىڭ يېپىلىش مۇراسىمى ئۈچۈن سۆزگە چىققان خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ باش كاتىپى ھورى تاكەاكى يېغىن ئىشتىراكچىلىرىغا سۆز قىلىپ: "*مەن بۇ سەپەر جەريانىدا موڭغۇل يايلاقلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى گوبى چۆللۈكلىرىدىن بىر تال گۈل ئىزدەپ تېپىشنى كۆڭلۈمگە پۈتكەن بولساممۇ ئافرىقىدىكىگە ئوخشاش يەنىلا ئۆزۈم ئىزدىگەن گۈلنى تاپالمىدىم ئەمما ئۇ گۈلدىنمۇ ئارتۇق بىر نەرسە*

تاپتىم ئۇ بولسىمۇ ئورال ئالتاي بىرلىكىنىڭ چىن دوستلۇقى. بىز سەپەر داۋامىدا يامغۇردا بولسۇن ياكى پۈتۈرگەن ئىسسىقتا بولسۇن دائىم دېگەندەك كېيىملىرىمىزنى ئالماشتۇرۇپ يۈرۈپ، ئىسسىق سوغۇققا چىداپ، يايلاقمۇ يايلاق، ئۇ تاغدىن بۇ تاغقا، بۇ تاغدىن ئۇ تاغقا توختىماي سەپەر قىلدۇق... بىز سەپەر داۋامىدا ئۆزىمىزنى قاتتىق چىنىقتۇردۇق ۋە بۇ سەپەر ئارقىلىق بىز ھېچقىسى ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكىنىڭ ھۆلىنى سالدۇق. مەن بىزنىڭ پارلاق كېلەچىكىمىزنىڭ بارلىقىغا ۋە قىلماقچى بولغان ئىشلىرىمىزنىڭ چوقۇم نەتىجىلىك بولىدىغانلىقىغا تولۇق ئىشەنچىدىمەن".

ئەڭ ئاخىردا موڭغۇلىيە دۆلەتلىك مەدەنىيەت ئاكادېمىيەسىنىڭ مەسئۇلى ساھىپخان گ مەند ئوۋيو ئەپەندى يىغىن ئەھلىگە خوشلىشىش سۆزى قىلغاندىن كېيىن **موڭغۇلىيەدىكى ئۇيغۇرلار "3** ــ نۆۋەتلىك ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" نىڭ يىغىنى رەسمىي ئىياغلاشقانلىقى ئېلان قىلىندى ۋە يىغىن ئەھلى بىر بىرلىرى بىلەن خوشلىشىپ، ئۆز ئارا ياخشى تىلەكلىرىنى بىلدۈرۈشۈپ يىغىن زالىدىن ئايرىلدى.

مىلادى 843 ــ يىلى ئوردا بالىقىنى پايتەخت قىلغان ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى زاۋاللىققا يۈزلەنگەندىن كېيىن ئۇيغۇرلار شەرق، جەنۇب ۋە غەربىي جەنۇب ئۇچ يۆلىنىشكە بولۇنۇپ كۆچۈپ، شەرقىي يۆلىنىشى خىتاينىڭ سېرىق دەرياسىنىڭ جۇنۇبلىرىغچە، جەنۇبىي يۆلىنىشى كەشسۇ ۋە كۆكنۇر (ھازىرقى خىتاينىڭ گەنسۇ قىنغاي ئۆلكىلىرى) گىچە، غەربىي يۆلىنىشى ھۇن ۋە تۈرك ئىمپېرىيىلىرى دەۋرلىرىدىن تارتىپ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىماللىرىدا تۇرىان، تارىم ۋادىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ زېمىنلاردا ياشاپ كەلگەن يەرلىك توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر) قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلتىنى ۋە قاراخانىيلار دۆلەتلىرىنىنى قۇرۇپ ئۇيغۇرنىڭ دۆلەتچىلىك تارىخىنىڭ يېڭى سەھىپىلىرىنى ئاچىدۇ...

هازىر بۇگۈنكى موڭغۇلىيده ئەڭ ئاز بولغاندا تەخمىنەن 5 مىڭ ئەتراپىدا ئۇيغۇرلار ياشايدۇ. ئۇلار ئاساسلىق موڭغۇلىيىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رۇسىيە ۋە خىتاي بىلەن 40 كىلومېتر چېگرىداش بولغان ئالتاي تاغلىرىنىڭ شەرقى بۆلگىگە جايلاشقان بايان ئۆلگەي (ئۆلگى) ئايمىغى ۋە خوبدا، زاپخۇن قاتارلىق شەھەرلەرنى مەركەز قىلىپ قازاقلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، يەنە ئاز بىر قىسىم ئۇيغۇرلار ئۇلانباتور شەھىرىدە ياشايدىغان بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئەۋلادلىرى 19ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا مانجۇ خىتاي زۇلۇمىدىن قېچىپ، تىرىكچىلىك قىلىش يوللىرىنى ئىزدەپ ئاتۇش، قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق يۇرتلاردىن كۆچۈپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلار ئەينى زامانىدا موڭغۇلىيىگە ئۇيغۇرنىڭ تاماقلىرى، يېزا ئىگىلىك ۋە قۇرۇلۇش قاتارلىق ھەر خىل ھۈنەر كەسىپلىرىنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە موڭغۇلىيىگە ئېلىپ كېلىپ چارۋىچى موڭغۇل خەلقى ۋە ھۆكۈمىتىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا سازاۋەر بولغانلىقىنى موڭغۇلىيىدە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان، 1957 ــ يىلى موڭغۇلىيىدىن ۋەتەنگە قايتقان ئابدۇراخمان ئەبەي ئەپەندى ئۆزىنىڭ ۋە بارلىق موڭغۇلىيىدە ياشىغان ئۇيغۇر جامائىتىنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىللىرىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن كەچۈرمىشلىرىگە بىرلەشتۇرۇپ يازغان ‘‘موڭغۇلىيىدىن ۋەتىنگە قايتقان ئۇيغۇرلار’’ ناملىق ماقالىسىدە شەرھلەيدۇ [xliv].

ئەڭ ئاخىرقى سۆز

بۇ يىغىن ئاياغلاشتى. بۇ يىغىن موڭغۇل يايلاقلىرىدا ئۇيغۇرنىڭ ئاتا تۇپرىقى ئورخۇن بويلىرىدا بىر ھەپتە داۋام قىلىپ، يىغىنغا قاتناشقان ئوردا ئالتاي قەلەمكەشلىرىنىڭ قەلبىگە جۇملىدىن ئۇيغۇرنىڭ يۇرىكىگە چوڭقۇر ھاياجانلارنى، تولۇپ تاشقان ئارزۇ ئارمانلارنى، ئۇنتۇلغۇسىز ئەسلىمىلەرنى قالدۇرۇپ ئاياغلاشتى...

بۇ يىغىن بىزگە بىر قىممەتلىك دەرسخانا، ئۇيغۇرنىڭ كېلەچىكىگە ئارزۇ ئۇمىدلەرنى، قۇتۇلۇش يولىمىزدا يېڭى نىشانلارنى ئاتا قىلغان بىر تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە يىغىن بولدى. خۇددى بىز بۇ يىل فېۋرالدا ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرى مەركىزىنىڭ تارىختىكى ھۇن بوۋىلىرىمىزنىڭ ھازىرقى دۆلتى ۋېنگرىيىنىڭ پايتەختى بۇداپېشتتا ئۆتكۈزگەن يىغىنغا ئوخشاش بىزگە بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرنىڭ يالغۇز ئەمەسلىكىنى، تارىختىكى كۈشەندە دۈشمىنىمىزگە قارشى تۇرالايدىغان بىر كۈچلۈك بىرلىكسەپكە ئىگە تارىخىي قان قېرىنداشلىرىمىزنىڭ بۇ دۇنيادا مەۋجۇتلۇقىنى، بىز بىلەن ھەر ۋاقىت بىر سەپتە تۇرىدىغانلىقىنى قايتىدىن ئەسلەتكىنىگە ئوخشاش بۇ نۆۋەتلىك يىغىنىمۇ ئەينەن تەكرارلاندى...

مەيلى بىز قىزىل باتۇر شەھىرىدىكى ھەشەمەتلىك يۇلتۇزلۇق مېھمانخانىلاردا بولايلى ياكى كۆلتېكىن، بىلگە قاغان مەڭگۈتاش ئابىدىلىرىنى زىيارەت قىلايلى ياكى خانۇەيرانچىلىقتا ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى مۇكچەيگەن دۆڭلۈكلەر ئارقىلىقلا بىلدۇرۇپ تۇرىدىغان ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى ئوردۇ بالىق (قارابالاساغۇن) شەھەر خارابىلىرىنى زىيارەت قىلايلى ياكى بولمىسا گۈزەل موڭغۇل يايلاقلىرىنىڭ ئۇ يەر بۇ يەرلىرىدە پەيدا بولۇپ قالغان ئېزىتقۇ چىغىر يوللارنى بويلاپ خىيال دەريياسىغا غەرق بولۇپ سۇكۈتتە ماڭايلى، ھەر كاللىدا ھەر بىر دەقىقىدە بىرلا سوئال ۋۇجدانىمىزنى تىلغىدى... ئۇ بولسىمۇ "ئەي ئۇيغۇر، سېنىڭ كەلگۈسى تەقدىرى قىسمىتىڭ قانداق بولار؟ ياكى مىلادى 843 ــ

يىلدىكىدەك ئۇيغۇر سەركەردىسى كۆل بۇقىنىڭ ۋەتىنىگە ئاسىيلىق قىلىپ قىرغىزلارنى باشلاپ كېلىپ ئۆز ۋەتىنىنى گۈمران قىلغىنىدەك ياكى 1678 ــ يىلى ئىسلام تونىنى كىيگەن ئىشان ئاپاق غوجا جۇڭغارلارنى (ئۇرىيات موڭغۇللىرى) باشلاپ كېلىپ سەئىدىيە ئۇيغۇر خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغىنىدەك ۋەياكى 1877 ــ يىلى 5 ــ ئاينىڭ 30 ــ كۈنى ئەڭ ئاخىرقى بىر نۆۋەت مانجۇ ختاي ئىشغالىيەتچى كۈچلىرىنى شەرقىي تۈركىستان تۈپرىقىدىن قوغلاپ چىقارغان ۋە 10 ــ يىل مۇستەقىل دۆلەت سوربغان قەشقەرىيىنىڭ ئەمىر بەدۆلەت ياقۇپ بەگنى كورلىدا خوتەنلىك نىياز بەگنىڭ زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرگىنىدەك ۋە بۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇر ۋەتىنىنىڭ تۈنجى نۆۋەت ئۇزۇل كېسىل مۇستەملىكىگە چۈشۈشىگە ئېلىپ بارغان تىراگېدىيىلەردەك ئۇيغۇرنىڭ پۈشتىدىن تۆرەلگەن مەلئۇنلار سېنى يەنە قايسى ئوتلارغا تاشلاپ كۆيدۈرەر؟!
سەن بۇگۈنكى ھالىتىڭدە قانچە ئۇزاق زۇلۇمغا مەھكۇم بولۇپ ياشارسەن؟

شۇ قۇتلۇق كۈننى ــ ئۆز دۆلتىڭنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ دۇنيادا بىر مىللەت ۋە دۆلەت سۈپىتىدە بۈگۈن ئۆزۈڭ ياشاۋاتقان ئانا ۋەتىنىڭدە ئۆز زېمىنىڭغا، تىلىڭغا، باشلىقلىرىڭغا ئۆزۈڭ خوجايىن بولۇپ ياشايدىغان ئۇيغۇرنىڭ مۇستەقىل دۆلەتكە ئېرىشىدىغان كۈنلىرى قاچان كېلەر؟!
يەنە.....يەنە..." تەبىئىيكى بۇ جاۋابسىز قالغان سوراقلارغا جاۋاب تېپىش ئارمانلىرى بىلەن يېقىنقى يۈز يىلدىن بۇيان ئۇيغۇر ۋەتىنىنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن هاياتلىرىنى تەقدىم قىلىش بەدىلىگە كۈرەش قىلغان كۈرەشچان ئەجدادلار روهىنىڭ بۈگۈن بىز تاۋاپ قىلۋاتقان ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى ئوردۇ بالىق خارابىلىقلىرىدە، هەر بىر ئۇيغۇرنىڭ قەلبىلىرىدە ۋىجدان سوراقلىرى بولۇپ قايتىدىن نامايان بولماقتا...

"بۇ دۇنيادا ئۆلمەيدىغان ئۇلۇغ هۆكۈمدارلار يوق، ئەڭ كۈچلۈك ئىمپېرىيىلەرمۇ هامان گۈمران بولۇپ كېينكى ئەۋلادلارنىڭ خاتىرىسىدىن غايىب بولىدۇ ئەمما ئىنسانىيەتنىڭ تارىخى ئىنسانلارغا تەۋە بولۇپ هاياتلىق داۋاملىشىدىكەن، ئىنسان ئەجدادلىرىنىڭ تارىخ مۇساپىسىدە ياراتقان ئەقىل پاراسەت جەۋھەرلىرى، مەدەنىيەت ئالڭ قۇرۇلمىلىرى، مەدەنىي ۋە تارىخىي مىراسلىرى بۈگۈنكى ئىنسانلارنىڭ هاياتىدا ئۆز رولىنى داۋاملىق ئەكس ئەتتۈرۈپ تۇرىدۇ . "بىر مىللەتنىڭ تارىخى ئۇ ئۆز ئۆتمۈشىنىڭ ئەينىكىدۇر. ئۇ ئەينەككە قاراپ ئۆز تارىخنى ياخشى ئۆگەنمىگەن، تارىخدا ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ساۋاقلىرىدىن ئىبرەت ئالمىغان مىللەت كەلگۈسى ئۈچۈن ئۆز تارىخنى يارىتالمايدۇ .

بۇ يازمامنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سۆزى سۈپىتىدە بۇ نۆۋەتلىك ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرى مەركىزىنىڭ ساھىپخانلىغى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن "3 نۆۋەتلىك ئورال ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" نىڭ غەلىبىلىك ئاياغلاشقانلىقىنى چىن يۈرىكىمدىن قۇتلۇقلايمەن! ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىدە خالىس پىداكارلىق قىلىۋاتقان قەيسەر ئۆزھۇن ئەپەندى قاتارلىق دوستلارغا، سەپداشلىرىمغا مىننەدارلىغىمنى بىلدۈرىمەن ۋە بۇ مۇناسىۋەت بىلەن تېخىمۇ كوپ ئۇيغۇر يازارلىرىنىڭ بۇ سەپىمىزگە قوشۇلۇشىنى، مىللەت بىز بۇ بىر ئەۋلادقا يۈكلىگەن ۋىجدانىي بۇرۇچلارنى بىرلىكتە ئادا قىلىش يولىدا قولىنى قولغا تۇتۇشۇپ ئۇيغۇرنىڭ پارلاق ئەتىسى ئۈچۈن ىپكى سەپەرگە ئاتلىنىشىنى سەمىمىيەتلىك مۇراجىئەت قىلىمەن.

2011 ــ يىلى، ئاۋغۇست
ئۇلانباتور، ئالمۇتا، لوندون

ئۇيغۇر توربەتچىلىكىگە ئومۇمىي نەزەر

ئۇيغۇرلاردا ئىنتېرنېتنىڭ قوللىنىلىشى ئەركىن پىكىر بايان قىلىشنىڭ ۋاستىسى

كىرىش سۆز[xlv]

ئۇزاق مەزگىللەرنى بېسىپ ئوتكەن كومپيۇتېر تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى ئوتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا كومپيۇتېرنى ئومۇميۈزلۈك قوللىنىش ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى جۈملىدىن ئۇيغۇرلارمۇ بۇ تېخنىكا ئىنقىلابىدىن ئۆز ئورنىنى تېپىشقا هەر هالدا ئۇلگۈرەلدى. كومپيۇتېر ئۇچۇر تېخنىكىسى ئىنسان هاياتىنىڭ هەر ساهەلىرىدە كەڭ قوللىنىشىغا ئەگىشىپ ئوڭ تاناسىپ هالدا ئىنتېرنېت ــ تور ئۇچۇر ئالاقىسىنىڭ كەشىپ قىلىنىپ تىز سۈرئەتتە راۋاجلىنىشى ئىنسانلارنىڭ ئۇچۇر ئالماشتۇرۇشىدىكى زامان ۋە ماكان چەكلىمىسىگە ئۇچراشتەك كونا قېلىپنى بۆزۈپ تاشلاپ يېڭى بىر ئۇچۇر دەۋرنى باشلىدى .

ئۇنداقتا ئۇيغۇر جەمئىيتى ئەڭ ئاچچىق قىسمەت ۋە تراگېدىيىلەرنى بېسىپ ئوتكەن ئۆتكەنكى ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 10ـ يىلى بۇ ئەسىرنىڭ بىرىنچى 10 ـ يىلىدا يېڭى ئۇچۇر ئالاقە تېخنىكىسى ئىنتېرنېت توري ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە قانداق ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى؟ 1949 ـ يىلى خىتاي دۆلەت تەركىبىگە قوشۇۋالغان ۋە 1955 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنى دەپ نام بېرىلگەن ئۇيغۇر ۋەتىنى شەرقىي تۈركىستان (ئۇيغۇرستان) ۋە بۇ ئەلنىڭ يەرلىك ئېتنىك مىللىتى بولغان ئۇيغۇرلار ئۇزۇنارازىلىقلىرىنى خىتاي ھۆكۈمىتىگە بىلدۈرۈشتە، پىكرى ئەركىنلىكى ھوقۇقىنى قوللىنىشتا زۆرۈر ۋاستە بولغان ئىنتېرنېت تور ئالاقىسىنىڭ رولى قانداق بولدى؟ خىتاي دۆلىتىنىڭ ئىنتېرنېت توري ئەركىن ئۇچۇر ئالاقىلەرنى قاتتىق كونترول قىلىش ھەرىكىتى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنتېرنېت تور ئۇچۇر ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ ئۆز جەمئىيىتىدىكى سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ چىقىشى ۋە ھەل قىلىشنىڭ يوللىرىنى ئىزدىشى ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەش جەريانلىرى قانداق راۋاجلاندى ۋە قانداق ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كەلدى؟ ئۇيغۇرلار دۇنيا ئىنتېرنېت توربىدا مەۋجۇتمۇ؟ ئەگەردە مەۋجۇت بولسا كۆلىمى ۋە ئورنى قانچىلىك؟ بۇ ماقالە دەل يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن مەسىلىلەرنى ئاساس قىلغان ھالدا ئۇيغۇرلاردا ئىنتېرنېت تورىنىڭ قوللىنىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئەركىن پىكىر بايان قىلىشتىكى ئەھمىيەتلىرى ماھىيەتلىك تەھلىل قىلىندۇ .

مەزكۇر ماقالىنىڭ مەركەزلىك ئوبيېكتى[xlvi] ئۇيغۇرلارنىڭ (شەرقىي تۈركىستاندىكى) بۇ دۇنياۋى ئۇچۇر ئالاقىلىشىش تېخنىكىسى ئىنتېرنېت تورنى قانداق ئۆزلىرىگە ئۆزلەشتۈرگەنلىگىدىن تارتىپ بۈگۈنكى ئەھۋاللىرى 2009 ـ يىلى يۇز بەرگەن "5 ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" نىڭ ئالدى ـكەينىدە بولۇپ ئوتكەن ئۇيغۇر ۋە خەن (خىتاي) مىللىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئېتنىك توقۇنۇشلارغا بىرلەشتۈرۈلۈپ، ۋەقەدىن كېيىن خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ رايوندىكى ئىنتېرنېت ۋە ئۇچۇر ئالاقىلىرىنى بىر يىلغا قەدەر ئۈزۈۋەتكەنلىكى، تاكى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر كوپ ساندىكى ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ تاقاقلىق ھالەتتە تۇرۇۋاتقانلىقى، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئوز

ئالدىغا راۋاجلاندۇرغان ئىنتېرنېت تور ئالاقە ئۇچۇر ۋاستىللىرىغا قارىتا ئىجرا قىلىۋاتقان تەقىبلەش سىياسىتىنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرلىرى ۋە خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ خىلدىكى سىياسىتىگە خەلقئارانىڭ قانداق ئىنكاسىتا بولغانلىقى، شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىچىدىكى ئىنتېرنېت تور ئالاقە ۋاستىلىرىنىڭ مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان چەكلىك باغلىنىشلىرى قاتارلىق بىر تۈرلۈك ئامىللار ئۇيغۇر ۋەتىنىدە ۋە دۇنيادا بولۇپ ئوتكەن ۋەقەلىكلەرگە بىرلەشتۈرۈلۈپ مۇلاھىزە ئېلىپ بارىدۇ.

ئۇيغۇر ئىنتېرنېت ــ توربەتچىلىك تەرەققىياتىغا بىر نەزەر

ئىنسانىيەت پەن مەدەنىيىتىنىڭ يېڭى بىر ئۇچۇر ئالاقە دەۋرى ــ ئىنتېرنېت (world wide web = www) تور ئارقىلىق ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش 1991ــ يىلى 8 ــ ئاينىڭ 6 ــ كۈنى ئەنگلىيىلىك كومپيۇتېر مۇتەخەسسىسى Tim Berners-lee[xlvii] تەرىپىدىن ئېلان قىلغان تۇنجى تور بەتتىن باشلانغان بولۇپ بۇ قىسقىغىنە 20 يىللىق دۇنيا ئىنتېرنېت تەرەققىياتىنىڭ مۇساپىسى ئىنسانلارنىڭ ئۇچۇر ــ ئالاقە ئىشلىرىنى پەۋقۇلئاددە ئاسانلاشتۇردى ۋە بۇ يېڭى ئالاقلىشىش تېخنىكىسى تىز سۈرئەت بىلەن دۇنيانىڭ بۇلۇڭ ــ پۇچقاقلىرىغىچە تارقالدى .

جۈملىدىن ئۇيغۇرلارمۇ بۇ يېڭى ئۇچۇر تېخنىكىسىنى قوللىنىشتىن سىرتتا قالمىدى ئەلۋەتتە. ئۇيغۇر ئېلىدە كومپيۇتېر ۋە ئىنتېرنېت پروگراممىلىرىغا قىزىقىش ۋە دەسلەپكى تۈردە ئۇيغۇر تىلىدىكى يۇمشاق دېتاللىرىنى ئىشلەش ئۇيغۇر ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا 1990ــ يىللىرىنىڭ باشلىرىدىن باشلانغان بولۇپ، ئالىي مەكتەپلەردە مەخسۇس كومپيۇتېر دەرسلىكلىرى تۈزۈلۈپ چىقىلغان ئىدى. ئىنتېرنېتنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئەگىشىپ ئىنتېرنېت مۇلازىمەتلىرى تەمىنلەيدىغان ئۇچۇر ــ ئالاقە شىركەتلىرىمۇ قۇرۇلۇشقا باشلىدى ۋە بۇنىڭغا ئۇلىنىپلا نۇرغۇنلىغان يېڭى تېخنىكىلارغا ھەۋەسمەن ئىقتىدارلىق ئۇيغۇر ياشلىرى بۇ ساھەدە ئىزدىنىشنى باشلىۋەتتى .

گەرچە ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر يېزىقى كونا يېزىقىنى (ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى) ئىنتېرنېت تور بەتلىرىدە ئەينەن كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان ئۇيغۇر يۇمشاق دېتاللىرى تېخى تولۇق ياسىلىپ چىقىلمىغان شارائىتتا بۇ يېڭى تېخنىكا ئىنقىلابىنىڭ ئارقىدا قېلىشنى راۋا كۆرمىگەن مېھنەتچان ئۇيغۇر زىيالىيلىرىمىز زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ تۇنجى ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنى ياسىپ چىقتى. بۇنىڭ مىسالى سۈپىتىدە ئۇيغۇر ئىنتېرنېت تور تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى ھۆلنى سالغان تۆھپىكار ياشلىرىمىزدىن نىجات، دىلمۇرات، تۇرسۇن ئەپەندىلەرنى ھۆرمەت بىلەن ئېسىمىزگە ئالىمىز[xlviii].

ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر جەمئىيىتى تېخى كومپيۇتېر ۋە ئىنتېرنېتنىڭ نېمىلىكىنى چۈشىنىشكە ئۇلگۈرۈپ يېتەلمىگەن بىر ۋاقىتتا ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ رويابقا چىقىشى ۋە يېڭىلىقنى ئۆگىنىشكە تەشنا ياشلىرىمىز بىلەن ئۇچرىشىشى ئۇيغۇر ھاياتىغا ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى. بۇنىڭ تىپىك ۋەكىلى سۈپىتىدە 1999ـ يىلى ياسالغان ۋە ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە ۋە مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇرلارغا كەڭ تونۇشلۇق بولغان ماكانىم، ئۇيغۇرسوفت ۋە ئالماسسوفت قاتارلىق توربەتلىرىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتەلەيمىز. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ تۇنجى ئاساسىنى سالغان ماكانىم توربېكىتىنىڭ تۆھپىلىرى ئالاھىدە گەۋدىلىنىدۇ .

دۇنيا توربەتلەر ئارخىپى (Internet Archive)[xlix] نىڭ ستاتىستىكا قىلىشىچە 1996 ـ يىلىدىن ھازىرغىچە پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا 150 مىليارددىن ئارتۇق توربېكەتلەر ئارخىپىغا ئېلىنغان بولۇپ "makanim.com"[l]، "uyghursoft.com"[li] قاتارلىق ئەڭ بالدۇر ياسالغان بىر قانچە ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ ئارخىپلىرى تەپسىلىي كۆرسىتىلگەن .

گەرچە ئۇيغۇرسوفت ۋە ئالماسسوفت قاتارلىق بىرقانچە ئۇيغۇر يۇمشاق دېتاللارنى تەرەققىي قىلدۇرغان كەسىپىي توربېكەتلەر ماكانىم توربېكىتىدىن

بۇرۇن خەلقىمىز بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ ئۇيغۇر تورىەتچىلىكىنىڭ دەسلەپكى ئاساسىنى سالغان بولسىمۇ ئەمما بۇ تورىپكەتلەرنىڭ كومپيۇتېر يۇمشاق دېتاللارنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە سېتىشتىن ئىبارەت كاسپىي تىجارەتنى ئاساس قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئاساسىي قاتلاملىرىغىچە كېڭىيەلمىگەن ياكى ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ تەشنا بولۇۋاتقان ھەر ساھەدىكى يېڭىلىقلا تەلىپۈنۈش ئېھتىياجىنى قامدىيالمىغان .

مانا بۇ بوشلۇقلارنى 1999 ــ يىلى نىجات ئەپەندى تەرىپىدىن ئېچىلغان تۇنجى ئۇيغۇر ئاممۇۋى تورىپكىتى <makanim.com> ـ چەكلىك دەرىجىدە تولدۇردى دەپ جەزم قىلالايمىز.

ماكانىم تورىپكىتى ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ياشلارنىڭ ئالاھىدە قىزىقىشىنى قوزغىغان ۋە شۆھرىتى زور بولغان تورىپكەت بولۇپلا قالماستىن ۋەتەن سىرتىدىمۇ ئالقىشقا سازاۋەر بولغان تورىپكەتلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇيغۇر تورىەتچىلىكىدە ماكانىم تورىپكىتى ئەينى ۋاقىتتا تۇنجى بولۇپ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىغا ۋە مەدەنىيىتىگە ئائىت ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلىگەن، ناخشا مۇزىكىلارىنى تورغا ئېلىپ چىققان تور بېكەتدۇر. ماكانىم تورىپكىتىنىڭ شۇ قەدەر مەشھۇر بولۇپ كېتىشىگ يەنە بىر ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايدىغان ئارتۇقچىلىقى ئۇنىڭ ‘‘ماكانىم چايخانىسى’’ دۇر. بۇ يەردە تارىخقا ئايلانغان ماكانىم تورىپكىتىنى تېخىمۇ ياخشىراق بىلىش ئۈچۈن قىسقىغىنە قىلىپ ئۆزۈمنىڭ ياۋروپاغا مۇساپىر بولۇپ كەلگەن تۇنجى يىلىدا ‘‘ماكانىم چايخانىسى’’ دا ئۆتكۈزگەن كۆنلىرىمدىن ئوقۇرمەنلەرنى خەۋەردار قىلىشنى مۇۋاپىق كۆردۇم. شۇنى شەرھلەپ ئۆتۈش كېرەككى ئەينى ۋاقىتتا خىتاي دۆلىتىنىڭ ئىنتېرنېت تورىغا بولغان كونتروللۇقى تېخى مۇكەممەل بىر سىستېمىلىق شەكىلدە تەشكىل قىلىنمىغان ياكى ئىجرا قىلىنمىغان بولۇپ ماكانىم تورىپكىتىنىڭ ‘‘چايخانىسى’’ ئەينى ۋاقىتتا ۋەتەن سىرتىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن ۋەتەن ئىچىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇچرىشىدىغان ئورتاق ماكانى ئىدى ۋە بۇ تورىپكىتىدە كۆپىنچە ۋاقىتلاردا خىتاي ‘‘سەزگۈر’’ دەپ قارايدىغان مەسىلىلەر ئۈستىدە پىكىرلەر بولاتتى.

ئېسىمدە قېلىشچە بىر كۈنلۈك ئىشمنى تاماملىغاندىن كېيىن قىلىدىغان تۇنجى ئىشىم ئىنتېرنېت كافىسى تېپىپ ماكانىم تورېكىتىگە كىرىش ۋە "ماكانىم چايخانىسى" دا چاي ئىچكەچ ۋەتەندىكى ياشلار بىلەن پاراڭلىشىش بولاتتى ...

رەسىم 01: 2000 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىكى <makanim.com>تورېكىتىنىڭ كۆرۈنۈشى.

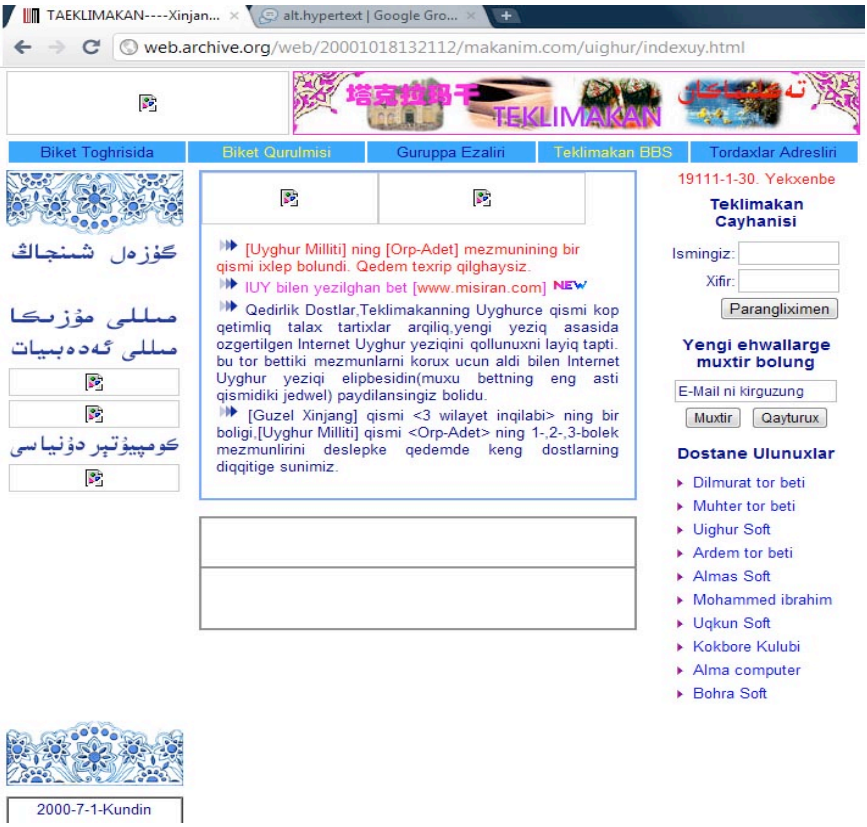

مەنبە <web.archive.org> دىن ئېلىندى.

بۇ دەل 2000 ــ يىلى بولۇپ ياۋروپادا مەن تۇرغان شەھەردىكى ياشلارنىڭ كۆپىنچىسى بۇ ماكانىم چايخانىسىدا پاراڭلىشاتتى.

بۇ چايخانىنىڭ ئارتۇقچىلىقى بىر سۆھبەت گۇرۇپپىسىدا ئاساسەن دېگەندەك قانداق پاراڭلارنىڭ بولۇنۇۋاتقانلىقى ئېكراندىن ئۆتۈپ تۇراتتى ۋە بۇ گۇرۇپپىغا كىرگەن ھەممە كىشىلەر ىيزىلىپ ئۆتۈۋاتقان خەتلەرنى ئوز ئارا ئوقۇيالايتتى. چايخانىدىكى سۆھبەتلەر بەزىدە تىنچ، سىلىق بولسا بەزىدە كەسكىن بولاتتى. ‘‘سەزگۈر’’ تېمىلار ئۈستىدە سۆھبەت دائىم بولۇپ تۇراتتى ھەتتا بەزىدە ‘‘ياشسۇن شەرقىي تۈركستان! ’’، ‘‘خىتايلار يوقالسۇن!’’ دېگەندەك شوئارلارمۇ ىيزىلىپ تۇراتتى. ئەمما ئۇزاققا بارمايلا بۇ ماكانىم تورېكىتىنىڭ ئېچىلماس بولۇپ قالغانلىقىدىن خەۋەر تاپتۇق. ئاخىرى ماكانىم تورېكىتى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىن ئۈن تىنسىزلا غايىب بولدى.

ماكانىم تورېكىتىنىڭ تاقىلىشى ئەينى ۋاقىتتا ھېچ بىر ئۇيغۇر ياشلىرى كۆرۈشنى خالىمايدىغان بىر رېئاللىق ئىدى. ئەسلىمىلىرىمنىڭ ئاخىرىدا ماكانى تورېكىتى توغرىسىدىكى بۇ بايانلارنى ماكانىم تورېكىتىنىڭ قۇرغۇچىسى نىجات ئەپەندىنىڭ بىر دوستىغا ئېيتقان بۇ سۆزلىرى بىلەن ئاياغلاشتۇرىمەن: ‘‘پىچاق تۇرمۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان نەرسە ئەمما ئۇ كۆزىگە قان تولغان ئادەمنىڭ قولىغا چۈشسە قاتىللىق قورالىغا ئايلىنىدۇ’’ [lii].

ئىنتېرنېت ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدىغان پىكىر ئەركىنلىكىنى ئىپادىلەشنىڭ ۋاستىسىغا ئايلانغان دەۋر

- **ئۇيغۇر توربەتچىلىكىنىڭ ئومۇمىي راۋاجلىنىشى**

21 ـ نەسىرنىڭ كېرىشى بىلەن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تۇرلۇك ساھەلىرىدە كومپيۇتېر ۋە ئىنتېرنېتنىڭ قوللىنىش سالمىقىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر ياشلىرى ۋە ئوتتۇرا ياشتىكىلەرنىڭ ئىنتېرنېتقا بولغان قىزىقىشىنىڭ كېڭىيىشى نەتىجىسىدە ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ سانى ۋە كۆلىمى كۆنسايىن زورىيىشقا قاراپ يۈزلەندى .

دەسلەپتە ئۇيغۇر توربېكەتلىرى ئومۇمىي يۈزلۈك دېگەندەك مەزمۇن جەھەتتىن ئاساسەن بىر خىل ئۇسۇلۇپتا راۋاجلىنىپ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى تونۇشتۇرۇش، ئۇيغۇر تارىخىنى بايان قىلىش، ئەدەبىي ئەسەرلەر بەتلىرىنى ئېچىش، زور سالماقتا ناخشا ئۇسۇل، ئاۋازلىق ئەسەرلەر، سىن فىلىملىرى (كىنو قانالىرى ۋە MTV ۋىدېئولار) قاتارلىق كويخىل ۋاستىلەرنى قويۇش ، چايخانا ۋە BBS يەنى مۇنبەر پىكىر قىلىش سەھىپىلىرىنى ئېچىش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئوز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئوخشاش قېلىپتا راۋاجلىنىش ۋە يېڭى مەزمۇنلارنى تەكرار ئوز ئارا كۆچۈپ بېرىش، تېخنىكىلىق جەھەتتىن ئوخشاش مودېللارنى قوللىنىشتەك يۈزلىنىش بىلەن راۋاجلانغان بولسا بولۇپمۇ ئۇيغۇر كومپيۇتېر مۇتەخەسسىسى غەيرەت كەنجى ئەپەندىنىڭ زور تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە ئۇيغۇرچە خەت تەھرىرلىگۈچى يۇمشاق دېتالنى ئىجاد قىلىشى يەنى ئۇيغۇر كونا يېزىق ئېلىپبەسىنى توربەتلەردە بۇاستە كۆرسىتىش ۋە ئۇيغۇر كومپيۇتېر يېزىقى (UKY) يەنى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ رومان (لاتىن) ئېلىپبەسىدە يېزىلىشى (ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى) بىلەن ئۇيغۇر كونا يېزىقى (ئۇيغۇر ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىق) ئوز ئارا بىر بىرىگە ئۇيغۇر خەت تەھرىرلىگۈچى (ئۇيغۇر ئېدىت) ئارقىلىق ياكى ئەڭ يېقىنقى ئۇيغۇر كونا يېزىقىنى بۇاستەWindows office> سىستېمىسىدا تەھرىرلەش

قاتارلىق ئەڭ قۇلايلىق يۇمشاق دېتال تېخنىكىلىرىنىڭ مەيدانغا كەلتۈرۈلۈشى بىلەن ئۇيغۇر تور دۇنياسىدا ئۇيغۇر كونا يېزىقى ئېلىپبەسى بويىچە ئىشلەنگەن توربەتلەر ناھايىتى تىز سۈرەتتە كۆپىيىشكە باشلىدى .

خۇددى پۈتۈن دۇنيادا ئىنتېرنېت توربېكەتلىرى تۇنجى نەشر قىلىنغاندىن بۇيان ھازىرغا قەدەر قانچە مىليارد توربېكەتنىڭ بارلىقىنى ئېنىق ستاتىستىكا قىلىش تەس بولغاندەك ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ سانىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى ھېسابلاپ چىقىشمۇ قىيىن بىر مەسىلە ئەمما ئوغلان ئەھمەت ئىسمىلىك بىر ئۇيغۇر تەرىپىدىن 2003 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى Yahoo ‘‘ئۇيغۇرلار خەت ئالاقە گۇرۇپپىسى’’ غا ئېلىخەت ئارقىلىق يوللانغان ‘‘ئۇيغۇرلار ۋە ئىنتېرنېت’’ ناملىق ماقالىدا بۇ ھەقتە بىر يۈزەكى يېپ ئۇچى ئوتتۇرىغا قويۇلغان[liii] .

بۇ ماقالىدا كۆرسىتىلىشچە 2005ـ يىلىغا قەدەر ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ سانى 4200 گە يەتكەن. ‘‘كومپيۈتېر ۋە تورمۇش’’ ژۇرنىلىنىڭ 2005 ـ يىللىق 1 سانىدا خەۋەر قىلىشچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مقياسىدا پېكىندىن 1777 توربېكەتنىڭ ئېچىلغانلىقى، بۇلارنىڭ ئىچىدە 800 دىن ئارتۇق توربېكەتلەرنىڭ رايوندىكى ئۇيغۇر قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ يېزىقىدىكى توربېكەتلەر ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن .

ئۇيغۇر توربەتچىلىكىنىڭ تىز تەرەققي قىلىشى توربېكەتلەرنىڭ كەسىپلىشىشى يەنى مەخسۇس تۈرلەرگە مەركەزلىشىشتەك يېڭى بىر تەرەققىيات يۈزلۈنۇشىنى مەيدانغا كەلتۈردى. 2002 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدىن ئۇيغۇرلار ئوز ئالدىغا ئاچقان توربېكەتلەر مائارىپ، تارىخ، پەن ـ مەدەنىيەت، ئىلمى تەتقىقات، ئەدەبىيات، تېببىي ئىلىم، كارخانىلار، مالىيە ـ تىجارى كەسىپلەر قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ساھەلەردە كەسىپلەشكەن ئۇيغۇر توربېكەتلىرى مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. بۇ توربېكەتلەرنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي مەسىلىلەرنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ۋە خىتاي ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ دىققىتىنى ئالاھىدە تارتقان

ئۇيغۇرىىز، دىيارىم، شەبنەم، سالقىن قاتارلىق بىر قانچە ئۇنۋېرسال تورىبېكەتلەرنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

- **ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنتېرنېت تورى ئارقىلىق ئوز جەمئىيىتىنى ئۆزگەرتىش ئىستەكلىرى:**

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئاجىز، يېتىم – يېسىرلارغا تور ئارقىلىق ياردەم قىلىش سەپەرۋەرلىكلىرى

ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ھايات پائالىيىتىدە جۈملىدىن ئۆزلىرى پەيدا قىلغان مۆجىزىلىرىدە مۇقەررەر ھالدا يوقلۇقتىن بارلىققا، كىچىكلىكتىن چوڭلۇققا، ئاجىزلىقتىن كۈچلۈكلۈككە يۈزلىنىدۇ يەنە ئوز نۆۋىتىدە بۇ تەرەققىياتلارنىڭ قارشىسىغا مېڭىپ زاۋاللىقمۇ يۈزلىنىدۇ. بۇ ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولۇپ كەلگەن ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەبىئىي تەرەققىيات جەريانىدۇر. ئۇيغۇرلارمۇ بىر مىللەت سۈپىتىدە بۇ ئىنسانلار تەبىئىي قانۇندىن مۇستەسنا ئەمەس.
ئۇيغۇرلار تارىختىن بۇيان ئۆزلىرى ياشاۋاتقان دۆلەتتە، تار جەھەتتىن ئالغاندا ئۆزلىرى ياشاۋاتقان چەكلىك جەمئىيەتتە ئۆزنى ئۆزى دۆلەت قۇرۇپ ئىدارە قىلغان دەۋرلەردە بولسۇن ياكى باشقا مىللەت (دۆلەت) نىڭ باشقۇرۇشىدا ياشىغان دەۋرلەردە بولسۇن ئوز قوۋمىغا ئىگە چىقىشنى، بىر بىرلىرىگە مېھىر – شەپقەت، مۇھەببەت يەتكۈزۈشنى ھەر ۋاقىت مىللەت ۋە ئەخلاقىي بۇرچى دەپ بىلىپ كەلگەن مىللەتتۇر. شۇڭا بۇ ھەقتە خەلقىمىز "ئىش بىرلىكتە، كۈچ ئۆملۈكتە" دېگەن ئاتا سۆزىنى پۈتۈپ بىزگە مىراس قالدۇرغان .

دېمەك يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمدەك يېڭى ئەسىردىكى يېڭى تېخنىكا ئۇيغۇر توربەتچىلىكىنىڭ تىز سۈرەتتە تەرەققىي قىلىشى مۇئەييەن باسقۇچتا ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە ئوز تەسىرىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. خەلقىمىز ئوز ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ئوز جەمئىيىتىدىكى ناھايىتى چەكلىك ئىمكانىيەت ئىنتېرنېت تورى ئۇيغۇر توربېكەتلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشىنىڭ چارە –

تەدبرلرى ئۇستىدە ئىزدىنىشنى باشلىۋەتتى. بۇ نەزەريە جەھەتتىن ئېيتقاندا بىر جەمئىيەتتىكى نارازىلىقنىڭ ياكى پىكىر ئەركىنلىكىنىڭ ئىنتېرنېت توربېكەتلىرىدە ئىپادە قىلىنىشىدەك يېڭى بىر شەكىلدۇر .

ئۇيغۇر توربېكەتلىرىدە ئوز خاھىشىنى ئەكس ئەتتۇرگەن بۇ ئىزدىنىشلەر تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تېمىلارغا مەركەزلەشكەن بولۇپ ئاساسلىقى ئۇيغۇر ياشلارنى نىشان قىلغان ھالدا ئۇيغۇر مىللىي كىملىك، ئەدەپ ئەخلاق ۋە ئىسلامى دىنىي تەربىيىلەرنى بېرىشنى مەقسەت قىلغان تېمىلارنى كۆپلەپ بېرىش، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇيغۇر رايونىدا خىتاي دۆلىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى بويىچە ھۆكۈمەت ۋە مائارىپتا رەسمىي شەكىلدە ياكى خىتاي تىلى بىلەن تەڭ دەرىجىدە قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلىش، ئىنسان ھەقلىرى بىلىملىرى بىلەن تەمىنلەش، مۇنبەر سەھىپىلىرىدە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يۇزبېرىۋاتقان يامان ئىش، يامان ھەرىكەتلەرگە ئوز ۋاتىدا تەنقىدىي پىكىر بېرىش، ئاساسىي قاتلاملاردىكى دېھقانلارنىڭ دەر ئەلەملىرىنى ئاڭلىتىش ۋە پارىخور ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ جىنايەتلىرى ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ يېزىلغان خەتلەرنى ئوچۇق ئېلان قىلىش، خىتايچە توربېكەتلەردە ئېلان قىلىنغان خەلقئارا ۋە خىتاي دۆلىتىنىڭ ئىچىدە بولۇۋاتقان پۇقرا ۋە ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدىكى ھەرخىل سەزگۈر بولغان سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي خەۋەرلەرنى ئۇيغۇر تىلىغا ئوز ۋاقتىدا تەرجىمە قىلىپ توربېتلەرگە قويۇش قاتارلىق پائالىيەتلەرنى ئاكتىپلىق بىلەن قانات يايدۇرغان بولۇپ بۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە مەۋجۇت بولۇۋاتقان سىياسىي ــ ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ چارىسىنى ئىزدەش، خەلقىمىزنىڭ قانۇن ئېڭىنى ئۆستۈرۈشكە كۆڭۈلۈك بولۇش، نامراتلىقتىن ئوقۇشسىز قالغان ئۇيغۇر ئۆسمۈرلەرگە، ئېغىر كېسەللەرگە گىرىپتار بولۇپ داۋالىنىشقا قۇربى يەتمىگەن ئاجىز بىمارلارغا ۋە يېتىم يېسىرلارغا خالىس ياردەم قىلىش دولقۇنلىرىنى قوزغاش قاتارلىق تۈرلۈك مەزمۇنلارغا مۇجەسسەملەشتۈرۈشىمىز مۇمكىن .

بۇنىڭ مسالى سۈپتىدە دۇنيا توربېكەتلەر ئارخىپى (internet archive) ئارقىلىق تېپىپ چىقىلغان "سەبىلەر (sabilar.org) " توربېكىتىنىڭ باش بېتىگە بېرىلگەن بىر پارچە خەۋەرنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ دىققىتىگە سۇنماقچىمەن :[liv]

رەسىم 02: سەبىلەر توربېكىتى 2002 يىلى_ 4 _ئاينىڭ 10_ كۈنىدىكى كۆرۈنۈشى: مەنبە <web.archive.org> دىن ئېلىندى.

بۇ خەۋەر سابىلار تورىكىتىنىڭ باشبېتىگە 2002 ـيىلى 4 ـئاينىڭ 10 ـ كۈنى قويۇلغان بىر مۇراجىئەت خاراكتېرىدىكى بايانات بولۇپ، ئۇنىڭدا بېرىلگەن مەلۇمات 2001 ـ يىلى شىنجاڭ مەدەنىيىتى ژۇرنىلىنىڭ 5 ـ سانىغا بېسىلغان "شائىرغا كېسەل تەككەن كۈنلەردە" ناملىق ئەسەردىن ئېلىنغانلىقى قەيت قىلىنغان .

رەسىم 02 دە مۇنداق يېزىلغان: (رەسىم 02 گە قارالسۇن)

[ئاكا سىڭىل ئىككىسى 20 يۇەندىن جەمئىي 40 يۇەن ئوقۇشلۇق پۇلى تولۇشى كېرەك ئىكەن. 360 كۈن، تاڭدىن شامغىچە ئىشلىگەن جاپاكەش ئاتا ئانا تۇڭمەس سېلىق ۋە جەريمانىلەردىن ئاشۇرۇپ ئاران 20 يۇەن بېرەلەپتۇ. بۇ 20 يۇەننى 13 ياشلىق ئاكا 10 ياشلىق سىڭلىسىغا ئۆتۈنۈپتۇ: "بۇ پۇلنى سىز تۆلەپ كتاب ئېلىڭ، ياخشى ئوقۇڭ" دەپتۇ سىڭلىسىغا. مەسئۇم ئوغۇل سىڭلىسىنى مەكتەپكە ئۇزىتىپ، ئۆزى مەھەللىنىڭ سىرتىغا كېتىپتۇ. كەچتە ئۇنىڭ جەسىتىنى دوڭغاق جىگدىگە ئېسىلىۋالغان يېرىدىن تېپىشىپتۇ...

"ـشائىرغا كېسەل تەككەن كۈنلەردە". شىنجاڭ مەدەنىيىتى" 2001 ـ يىلى 5 ـ سانى

بۇ پاجىئە خوتەن ۋىلايىتى كېرىيە ناھىيىسىدە يۈز بەرگەن يەنە قانچىلىغان سەبىلىرىمىزنى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش پاجىئەلەر كۈتۈۋاتىدۇ؟ بۇ تور بېكىتىمىزدە شىنجاڭدىكى ئىقتىسادى قېينچىلىق تۈپەيلى ئوقۇشتىن قېلىش خەۋپىگە دۇچ كېلىۋاتقان سەبىلەر توغرىسىدىكى ئۇچۇرلارنى كۆرەلەيسىز. ئۇلارنى مەكتەپ قوينىغا قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىۋاتقان خالىسلار سەپىگە قوشۇلۇشىڭىزنى چىن دىلىمىزدىن ئۈمىد قىلىمىز.]

- **دىيارىم توربېكتىنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيتىگە يەتكۈزگەن خەيرى ساخاۋەتلىك ئىشلىرى**

ئۇيغۇر جەمئىيتىدە ئۆسمۈرلەرگە، يېتىم ــ يېسىرلارغا، دوختۇرخانىلاردا داۋالىنىشقا قۇربى يەتمىگەن بىمارلارغا ياردەم قىلىش ئۈچۈن توربېكەتلەردە ئىئانە توپلاش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىپ نۇرغۇن كىشىلەرگە بولۇپمۇ ئۆسمۈرلەرگە مېھىر ــ شەپقەت يەتكۈزگەن ۋەكىل خاراكتېردىكى ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ بىرى دىيارىم توربېكتىدۇر .

مەن دىيارىم توربېكتى ۋە ئۇنىڭ قۇرغۇچىسى دىلشات پەرھات[lv] ئەپەندىنى 2005 ــ يىلى تونۇشقا باشلىغان. شەخسەن مەن ئۆزۈم ئۇيغۇر توربەتچىلىكىگە ئالاھىدە قىزىققانلىقىم ۋە ۋەتەن ئىچىدە بۇ ساھەدىكى ياشلار بىلەن پىكىر ئالماشتۇرۇش ئىستىكىدە بولغانلىقىم ئۈچۈن بىر قانچە قېتىم دىلشات پەرھات ئەپەندى بىلەن ئۇيغۇر توربەتچىلىك تېخنىكىلىرى ئۈستىدە تېلېفون ئارقىلىق پاراڭلاشقان ئىدىم .

بولۇپمۇ 2009 ــ يىلى يۈز بەرگەن "5 ــ ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" دىن كېيىن دىيارىم، سالقىن، شەبنەم[lvi] قاتارلىق ئاساسلىق ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ قۇرغۇچىلىرى، توربېكەت باشقۇرغۇچىلىرى ۋە تور يازارلىرىنى خىتاينىڭ ئۈرۈمچى دائىرىلىرى قولغا ئالغاندىن كېيىن مەندە خىتاي ھۆكۈمىتىنى شۇ قەدەر چۆچۈتكەن ۋە نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ تۇرمىگە قامىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بۇ ئۇيغۇر توربەتچىلىكى ئۈستىدە بىر تەتقىقات ئېلىپ بېرىشنى بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئىنتېرنېت ــ توربېكەتلەر ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئارزۇ ئارمانلىرىنى قانداق ئەكس ئەتتۈردى ۋەياكى ئۇزنۆۋەتتىدە ئۇيغۇر توربېكەتلىرى ئۇز جەمئىيتىگە قانداق پايدىلىق ئىشلارنى قىلغانلىقىنى بىلىش ئىستەكلىرى پەيدە بولغان ئىدى. مانا ئەينەن شۇ مەقسەتتە ئەينى ۋاقىتتا دىيارىم توربېكتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا تەڭ شېرىك بولغان چەتئەلدىكى تور باشقۇرغۇچىسى دىلشاد پەرھاتنىڭ ئاكىسى دىلمۇرات پەرھات ئەپەندى بىلەن بۇ ھەقتە تەپسىلىي سۆھبەتلىشىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدۇم .

دىلمۇرات پەرھات ئەپەندىنىڭ ماڭا ئېيتىشچە دىيارىم تورېكىتى 2005 ــ يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر ئېلىدىكى نامرات، كېسەل ۋە ئوقۇشسىز قالغان ئۆسمۈرلەرگە ياردەم قىلىش، ئاجىز، ياشانغان ۋە داۋالىنىشقا قۇربى يەتمىگەن بىمارلارغا مېھرى شەپقەت يەتكۈزۈش پائالىيەتلىرىنى ئۇزۇلدۇرمەي ئېلىپ بارغان. دىلمۇرات ئەپەندى ماڭا ئېسىدە ئېنىق بولغان 2007 ــ يىلىدىن بۇيانقى دىيارىم تورېكىتىدە ئېلىپ بېرىلغان بىر قىسىم خەير ساخاۋەت پائالىيەتلىرىنى تونۇشتۇردى: "2007 ــ يىلى ئاپرېلغىچە دىيارىم تورېكىتىدە قانات يايدۇرۇلغان ئۇرۇمچى يېتىم بالىلار مەكتېپىگە ئىانە قىلىش سەپەرۋەرلىك ھەرىكىتىگە جەمئىيەتتىن000. 75 يۈەن پۇل يىغدى ۋە دىيارىم تور بېكىتى شەخسەن ئۆز نامىدىن بۇ مەكتەپكە 5.000 پۇل ئىانە قىلدى. ۋە بۇ يىلى 5 ــ ئايدىن 12 ــ ياغىچە بولغان ئارىلىقتا دىيارىم تورېكىتىدە سەپەرۋەرلىك قىلىنغان خوتەنلىك كېسىل قىز رىزۋانگۈل ئابدۇراخمانىنىڭ داۋالىنىش خراجىتى ئۈچۈن 45.000 يۈەن ئىانە يىغىلغان".

دىلمۇرات ئەپەندى يەنە تونۇشتۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ: "2008 ــ يىلى 3 ــ ئايدا دىيارىم تورېكىتىدە يەكەنلىك بىر ئۇيغۇر ئۆسمۈرنىڭ بۆرەك ئالماشتۇرۇشقا موھتاج بولغانلىقى ۋە كېيىن بىر خىتاي قىزنىڭ ئوز بۆرىكىنى بۇ ئۇيغۇر بالىغا تەقدىم قىلغانلىق ئىش ــ ئىزلىرىنى تونۇشتۇرۇپ جەمئىيەتتە كۆچلۈك ئىنكاس پەيدا قىلغان" .

"دىيارىم تورېكىتى 2008 ــ يىلى 8 ــ ئايدىن 2009 ــ يىلى 2 ــ ئايغىچە تۇغما يۈرەك كېسىلگە گىرىپتار بولغان غۇلجىلىق بىر ئۇيغۇر ئۆسمۈرنىڭ داۋالىنىشغا ئىانە توپلاش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرغان ۋە 85،000 يۈەن ئىانە يىغقان بىراق بۇ بالا داۋالاش ئۇنۇم بەرمەي بەختىگە قارشى ئۆلۈپ كەتكەن...."

دىيارىم تورېكىتى[lvii] 2003 ــ يىلى دىلشات پەرھات ئەپەندى[lviii] (ھازىر تۇرمىدە 5 يىللىق جازا مۇددىتىنى ئۆتەۋاتىدۇ) شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ

ئاخبارات كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ۋاقتىدا ئاممۋى تورخانىلاردا كېچىكلىرى ئۇخلىماي جاپالىق تەر ئاقتۇرۇشى بەدىلگە قۇرۇپ چىققان ئۇنىۋېرسال ئۇيغۇر توربېكتى بولۇپ بۇ توربېكەت تاكى 2009 ــ يىلى يۇزبەرگەن "5 ــ ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" باھانىسىدە خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تاقۇۋېتىلگەنگە قەدەر ئۇيغۇر غۇربىتچىلىكىدە ئەڭ كوپ نەتىجە قازانغان ماكانىم توربېكتىدىن كېيىنكى مەيدانغا كەلگەن تەسىرى زور بولغان ئۇيغۇر توربېكتىدۇر .

رەسىم 03: دىيارىم توربېكتىنىڭ دۇنيا تور ئارخىپى (web archive) دا ساقلانغان 2003 ــ يىلى 10 ــ ئاينىڭ 13ــ كۈندىكى كۆرۈنۈشى: مەنبە <web.archive.org> دىن ئېلىندى.

▪ ئۇيغۇر توربېكەتلىرىدە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يۈز بېرىلمۇاتقان ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي مەسىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى

خىتايدا ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەركىن پىكىر قىلىش ھوقۇقىنى چەكلەش، نارازىلىق پىكىرلەرگە يول قويماسلىق ئومۇمىي مەسىلە بولسا بولۇپمۇ 1990 ــ يىللاردىن باشلاپ ئۇزۇلدۇرمەي ئېلىپ بېرىلمۇاتقان تۇرلۇك ناملاردىكى ‘‘قاتتىق زەربە بېرىش’’ سىياسىي ھەرىكەتلىرىنىڭ نەتىجىسىدە بۇ خىل ۋەزىيەت تېخىمۇ يامانلاشتى. شەرقىي تۈركىستاندا يېقىنقىنى 20 يىل ئىچىدىكى يۇز بەرگەن بىرقانچە قېتىملىق زور نارازىلىق بىلدۈرۈش ھەرىكەتلىرىگە قارىساق ھەممىسى دېگەندەك ئوخشاشلا خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ھەققانىي تەلەپلىرىنى ئاڭلىماسلىقى ۋە بىر ئاممىلار بىلەن تىنچلىق بىلەن باشلانغان نارازىلىق نامايىش ھەرىكەتلىرىنى سۈنئىي ھالدا ‘‘قالايمىقانچىلىق’’ ئايلاندۇرۇشى، نەتىجىدە خىتاي ھۆكۈمىتى بۇ ھەرىكەتلەرنى ئۇيغۇرلارنى تېخىمۇ قاتتىق جازالاشنىڭ سەۋەبى قىلىشىدەك ئوخشاش تراگېدىيە بىلەن ئاياغلاشقان بولۇپ ئەڭ ئاخىرىدا يۈز بەرگەن، ئاقتۇتى ئەڭ ئېچىنىشلىق بولغان 2009 ــ يىلىدىكى ‘‘5 ــ ئىيۇل ئۇرۇمچى ۋەقەسى’’ دۇر.

دېمەك ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسىتىگە نارازىلىق بىلدۈرۈش يوللىرى ئادەتتە خىتاي ھۆكۈمەت دائىرىلىرىگە نارازىلىق خەتلىرىنى سۈنۇش ياكى توپلىنىپ نارازىلىق بىلدۈرۈشتەك ناھايىتى چەكلىك ئۇسۇللار ئارقىلىق بىلدۈرۈلۈپ كەلگەن بولسا ئۇيغۇرلار دۇنياۋى يېڭى ئۇچۇر تېخنىكىسى ئىنتېرنېت تور ئۇچۇر ئالاقىلىرىنى قوللانغاندىن كېيىن بۇ تار دائىرىلىك نارازىلىق بىلدۈرۈش ئۇسۇلىدىن تور ئالاقىسىنى قوللانغان ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىنىڭ ۋە خىتاي ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا ئومۇمىي دىققىتىنى تارتىدىغان تور ئارقىلىق نارازىلىق بىلدۈرۈشتەك ئۇنۇمى تىز، تارقىلىشى كەڭ يۈلنىشكە قاراپ يۈزلەندى .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر توربېكەتلىرىدە ئوز جەمئىيىتىدە يۈزبېرىلىۋاتقان ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي مەسىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىنى ئىككى تۈرگە ئايرىش مۇمكىن:

1. ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ خىتاينىڭ قانۇن رامكىسى ئىچىدە تۈرۈپ خىتاي ھۆكۈمىتىنى ئوز قانۇنىنى تولۇق ئىجرا قىلىشقا دەۋەت قىلىش ھەرىكەتلىرى

خىتاي ھازىرقى بارلىق مەمۇرى ئۆلكە ۋە ئاتالمىش ئاپتونوم رايونلارنى 1949 ــ يىلى خىتاي كوممۇنىستلىرى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇپ چىققاندىن باشلاپ سۇنئىي ھالدا شەكىللەندۈرگەن ۋە شۇنىڭدىن كېيىن ھوقۇقنى چاڭگىلىغا مەركەزلەشتۈرگەن "مەركەزلىك باشقۇرۇش"

مېخانىزمى بويىچە دۆلەت باشقۇرۇلۇپ كەلگەن ۋە كېلىۋاتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن گەرچە خىتايدا پۇقرالارنىڭ پۇقرالىق ھوقۇق مەنپەئەتىنى قوغداشتىن تارتىپ "مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى" غىچە ھەرتۈرلۈك قانۇنلارنىڭ ھەممىسى تەستىقلىنىپ، قانۇنىي جەھەتتىن ئىجرا قىلىش كۈچىگە ئىگە بولسىمۇ ئەمما ئىجرا قىلىنىش نىسبىتى ناھايىتى تۆۋەن بولۇپمۇ بۇ خىل ئەھۋاللار ئۇيغۇر ۋە تىبەت ئاپتونوم رايونلىرىدا ئالاھىدە ئېغىر.

رەسىم 04: ئۇيغۇر بىز تورېكىتى 2009 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىكى كۆرۈنۈشى. بۇ رەسىم ئۇيغۇر بىز تورېكىتىدىن كۆچۈرۈپ ئېلىندى.

مانا بۇ مەسىلىلەرنى ئاساسىي نىشان قىلىپ 2006 ـ يىلىدىن باشلاپ تاكى خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تاقۇتېتلىگەنگە قەدەر بېيجىڭدا تۇرۇپ ئۇيغۇرنىڭ قانۇنىي ھوقۇق مەنپەئەتىنى قوغداشتا ئاكتىپ پائالىيەت كۆرسەتكەن ئۇيغۇر تورېكەتلىرىدىن بىرى ئۇيغۇربىز (uyghuronline we uyghur net) تورېكەتلىرىدۇر.

ئۇيغۇربىز (uyghuronline we uyghur net) تورېكەتلىرىنىڭ قۇرغۇچىسى بېيجىڭ مەركىزى مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دوتسېنتى، مۇستەقىل تەتقىقاتچى، ئۇيغۇر قانۇن ۋە ئىقتىساد مۇتەخەسسىسى ئىلھام توختى ئەپەندىدۇر.[lix] uyghurbiz، uyghur online ۋە uyghur net تورېكەتلىرى خىتايدا ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئېچىلغان تەسىر دائىرىسى چەتئەل ھۆكۈمەت ۋە ھۆكۈمەتسىز تەشكىلاتلارغىچە كېڭەيگەن ئاساسلىقى خىتاي تىلىدا، قوشۇمچە ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلىنىدىغان تورېكەت بولۇپ "5 ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" دىن كېيىن خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەخمىنەن 200 دىن ئارتۇق تاقۇتېتلىگەن ئۇيغۇر تورېكەتلىرى قاتارىدا تاقۇتېتلىدى.

2 ئۇيغۇر دېھقانلىرى خىتاينىڭ قانۇنىنى يېڭىدىن بايقىشى ۋە بۇ قانۇنلار ئارقىلىق ئوز مەنپەئىتىنى قوغداشقا ئۇرۇنۇشى

ئىنتېرنېت ۋە ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ يېزا قىشلاقلارغىچە يېتىپ بېرىشى دېھقانلارنىڭ خىتاي ھۆكۈمىتىگە بولغان نارازىلىقىنى ئۇيغۇر توربېكەتلىرى ۋە You Tube[lx] ۋىدېئو قانىللىرى ئارقىلىق دۇنياغا ئاڭلىتىشىدەك يېڭى بىر سەھىپىنى ئاچقان ئىدى. يەنى 2007 ــ يىلى يېڭىسار ناھىيىسىدە دېھقانلار ئۇزۇن پۇرچاق (جاڭدۇ) تېرىشقا مەجبۇرلانغان بولۇپ، بۇ ئىش ئاقىۋىتىدە ناھىيىدىكى دېھقانلارنىڭ 50 مىليون يۇەن زىيان تارتىشى بىلەن ئاياغلاشقان. بۇ ناھەقچىلىكلەرگە چىداپ تۇرۇلمىغان دېھقانلاردىن ھېكىم سېيىت باشچىلىقىدىكى دېھقانلار ناھىيىلىك پارتكوم سېكرېتارى يى شياۋلياڭ ئۇستىدىن 2 يىلدىن بۇيان ئەرز قىلىپ قەشقەر، ئۇرۇمچى ۋە بېيجىڭغا نەچچە نۆۋەت بارغان ئەمما ئەرزىنى ئاڭلىتالمىغاندىن كېيىن مەرھۇم ئۇيغۇر شائىرى روزى سايىت يازغان ‘‘دېھقان بولماق تەس’’ ناملىق ساتىرىك شېئىر ئاساسىدا 62 منۇتلۇق ‘‘يېڭىساردا دېھقان بولماق تەس’’ دېگەن نامدىكى ۋىدېئو فىلىمى ئىشلەپ You Tube ۋىدېئو توربېكىتىدە ئېلان قىلغان[lxi] .

زامان ۋە ماكاننىڭ چەكلىمىسىز ئالاقە: ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ توربېكەتلەر ئارقىلىق باغلىنىشى

گەرچە خىتاي ئىنتېرنېت[lxii] ۋە تور ئالاقىلىرىگە ئەزەلدىن چەكلىمىلەر قويۇپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ مەركەزلىك ھالدا غەرب دۆلەتلىرىدە ياشاۋاتقان مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي تۈركىستانىدىكى (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى) ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان تور ئالاقىلىرى 2000 ــ يىللاردىن باشلاپ بىر بىرقەدەر قويۇقلاشقان .

خىتاينىڭ ئىنتېرنېتقا بولغان قاماللىغى 2008 ــ يىلىدىكى بېيجىڭ ئولىمپىك مۇسابىقىسىنىڭ ھارپىسىدىن باشلاپ ھەسسىلەپ كۈچەيدى ئەمما ئىنتېرنېت تېخنىكىسىنىڭ ئۆلۈكسىز راۋاجلىنىشى نەتىجىسىدە كىشىلەرنىڭ ئىنتېرنېت

ئارقىلىق ئالاقىلىشىش كونا ئۇسۇلدىكى پەقەت توربېكەتلەرگە ياكى ئېلخەتلەرگە تاينىپ ئالاقىلىشىشتىن كۆپ ۋاستىلىك ئالاقىلىشىشكە قاراپ يۈزلەندى. يەنى skype, msn, youtube, facebook, twiter, mysaspace قاتارلىق كۆپ خىل ئىقتىدارغا ئىگە ئىجتىمائىي ئالاقە كەسپىي توربېكەتلىرىنىڭ، مىكرو بلوگلارنىڭ ۋە يانفون ئارقىلىق كۆرگىلى بولىدىغان توربېكەتلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشى ھەم ئىقتىدىن بۇيان ئىنتېرنېت مونوپولى Google نىڭ تېلېفون ئارقىلىق سۆزلەشكەن ئاۋازنى تېكىستكە ئايلاندۇرۇپ توردا نەشر قىلغىلى بولىدىغان يېڭى بىر تېخنىكىنى بارلىققا كەلتۈرۈشى پىكىر ئەركىنلىكىگە يول قويمايدىغان خىتايدەك ھۆكۈمەتلەرنىڭ ئىنتېرنېت ئالاقىلىرىنى توسۇپ ئۇلگۈرەلمەسلىكىدەك كاتتاستروپىك بىر ۋەزىيەت شەكىللەندۈردى. خىتاي دۇنيا بويىچە ئىنتېرنېت ئەڭ كوپ قوللىنىلىدىغان دۆلەت بولۇپ، دۇنيا ئىنتېرنېت ستاتىستىكىسى توربېكىتىنىڭ 2010 ــ يىلى 6 ــ ئاينىڭ 30 ــ كۈنى ئېلان قىلغان بىر ستاتىستىكا جەدۋىلىدە كۆرسىتىلىشىچە خىتايدا ئىنتېرنېت قوللانغۇچىلارنىڭ سان 420 مىليون دەپ كۆرسىتىلگەن .[lxiii]

رەسىم 05: دۇنيا ئىنتېرنېت قوللانغۇچىلار ستاتىستىكىسى 30 ئىيۇن 2010. بۇ مەنبە http://www.internetworldstats.com ئېلىندى .

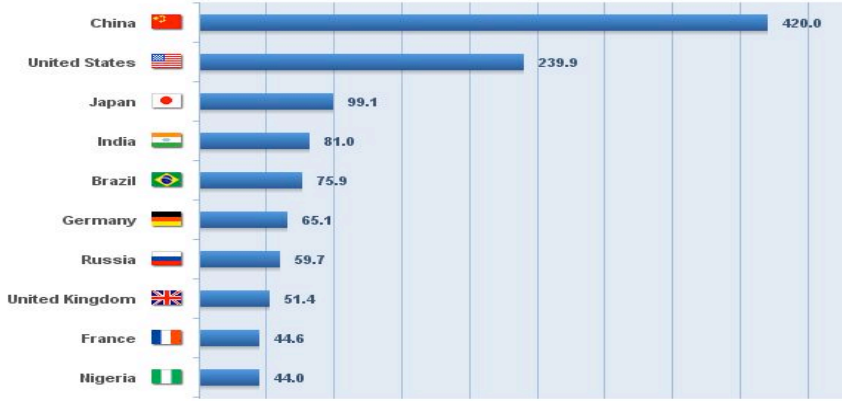

دۇنيا بويىچە ئىنتېرنېتنى ئەڭ كوپ قوللىنىدىغان 10 دۆلەت (2010 ــ يىلى)

ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇزلۇكسىز تۇردە يېڭىلىنىپ تۇرىدىغان دۆلەتلەرنىڭ ئىنتېرنېت توسقۇنلۇقلىرىنى بۇزۇپ ئۆتەلەيدىغان proxy[lxiv] بېكەتلەر تور ئالاقە قىلغۇچىلارغا ئاز بولمىغان ئاسانلىقلارنى يارىتتى. خىتاي يەنە دۇنيا بويىچە ئىنتېرنېتقا ئەڭ قاتتىق چەكلىمە قويىدىغان 10 دۆلەتنىڭ ئىچىدە 1 ــ ئورۇندا تۇرىدۇ. يېقىندا Fox خەۋەر ئاگېنتلىقىنىڭ ئاشكارىلىشىچە ئامېرىكا قوشما شتاتى ھۆكۈمىتى ئوتكەن يىلدىن بۇيان خىتايغا ئوخشاش دۆلەتلەرنىڭ ئىنتېرنېت قاماللىغىنى بۇزۇپ ئۆتۈپ پۇقرالارنىڭ ئەركىن ئۇچۇر ئالاقىلىرىگە كاپالەتلىك قىلىش مەقسىتىدە يېڭى بىر تېخنىكا ياساپ چىققانلىقىنى خەۋەر قىلدى. خەۋەردە ئېيتىلىشىچە خىتاي دائىرىلىرى تەرىپىدىن چەكلىنىپ ئۆتكۈزمەيدىغان ئۇچۇرلار ئىنتېرنېت توسۇقلىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ كىشىلەرنىڭ ئېلخەت ۋە باشقا ئۇچۇر ساقلاش بوشلۇقلىرىدا بۇاستە پەيدا بولىدىكەن[lxv] .

دېمەك مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇيغۇر ئېلىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنتېرنېت ۋە تورلار ئارقىلىق ئالاقىلىشىشى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن دۇنيا ئىنتېرنېت ئالاقىلىرىدىكى يېڭى تېخنىكا ۋە پروگراممىلارنى ئۇزلۇكسىز قوللىنىپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە بۇگۈنگە قەدەر داۋام قىلىپ كەلدى .

تۆۋەندە ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تور ئالاقىلىرىدە كۆرۈرۈكلۈك رول ئوينىغان بىرقانچە توربېكەتلەرنى مىسال قىلىپ ئوتىمەن:

- **Yahoo ئۇيغۇر خەت ئالاقە گۇرۇپپىسى**

بۇ Yahoo ئۇيغۇر خەت ئالاقە گۇرۇپپىسى[lxvi] 2000 يىلى مەمەتتۇرسۇن زۇنۇن (ئوقيا) تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئېلخەت ئىجتىمائىي ئالاقە گۇرۇپپىسى بولۇپ، yahoo ئېلخەت مۇلازىمىتىنىڭ تەمىنلىگەن بوشلۇقى

ئاساسدا قۇرۇلغان ۋەتەن ئىچى ۋە سرتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئالاقلىشىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان ئىنتېرنېت سەھىپىلەرنىڭ بىرىدۇر .

رەسىم 06: yahoo ئۇيغۇر خەت ئالاقە گۇرۇپپىسىغا 2009 ــ يىلى 7 ــ ئاينىڭ 5 ــ كۈنى يوللانغان "5 ــ ئىيۇل ئۇرۇمچى ۋەقەسى" گە مۇناسىۋەتلىك رەسىم. مەنبە ئۇيغۇر خەت ئالاقە گۇرۇپپىسىدىن ئېلىندى .

▪ دىيارىم توربېكتى

ئەينى ۋاقىتتا دىيارىم توربېكتىنىڭ (بۇ ماقالىنىڭ ئالدىنقى قىسمىدا بايان قىلىپ ئۆتكەندەك) ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ھەر ساھەلەردە ئوز ئىپادىسىنى تاپقان ئىدى. مەسىلەن بۇ ئاساسلىقى خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قاتتىق توسقۇنلۇق قىلىپ كېلىنىۋاتقان ئەركىن ئاسىيا رادىئوسىنىڭ بەزى خەۋەرلىرىنى دادىللىق بىلەن دىيارىم توربېكتىنىڭ مۇنبەر سەھىپىلىرىدە بېرىلىشى ۋە مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇر ھاياتىنى ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە بىلدۈرۈشى قاتارلىق پائالىيەتلىرىدە گەۋدىلىنىدۇ .

بۇنىڭ تەپسىلىي مىسالىنىڭ بىرى شۇكى 2007 ــ يىلى ئەركىن ئاسىيا رادىئوسى تەرىپىدىن بېرىلگەن لوندون ئۇيغۇر ئانسامبلى توغرىسىدىكى خەۋەر تۇنجى بولۇپ دىيارىم توربېكتىدە بېرىلگەن كېيىن باشقا ئۇيغۇر توربېكەتلىرىگە كۆچۈرۈپ تەكرار بېرىلىپ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇرلارنى بىلىش قىزغىنلىقىنى قوزغىغان .

بولۇپمۇ دىيارىم توربېكتىنىڭ قۇرغۇچىسى دىلشاد پەرھات ئەپەندىنىڭ ئەنگلىيەدە ئوقۇۋاتقان ئاكىسى دىلمۇرات پەرھات ئەپەندى تەرىپىدىن يېزىلغان ‘‘ئۇيغۇر كۆيى لوندوندا ياڭرىدى’’ ناملىق لوندون ئۇيغۇر ئانسامبلىنىڭ لوندوندا كۆرسەتكەن نەق مەيدان كونسېرتى ئېلىنغان ۋىدىيو خەۋىرى دىيارىم توربېكتىدە ئېلان قىلىنغان. مەزكۇر خەۋەر دىيارىم توربېكتىدە 2009 ــ يىلى 2 ــ ئاينىڭ 27 ــ كۈنى بېرىلگەن ۋە خەۋەر بېرىلىپ بىر ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە 40،000 قېتىمدىن ئارتۇق كۆرۈلگەن بولۇپ كېيىن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە كۆچلۈك تەسىر قوزغىغان[lxvii]. بۇ ھەقتە دىلمۇرات ئەپەندى ماڭا مۇنداق دەيدۇ: ‘‘مەن بۇگۈن ئىنمىغا تېلېفون قىلسام ئۇ ئۇرۇمچىنىڭ ھەممە يېرىدە لوندون ئۇيغۇر ئانسامبلى توغرىسىدا[lxviii] پاراڭ بولۇۋاتىدۇ دەيدۇ. ئۇيغۇر چوڭلىرىدىن بىرى ئىنمىغا مۇنداق دەپتۇ ‘بىز ئۇلارنىڭ مۇقامىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ سەھنىلەردە ئورۇنلىشىنى تەلەپ قىلمايمىز ئەمما بىزنىڭ بىر

ئارزۇيمىز شۇكى ئۇلار ئاشۇنداق دۇنيادىكى لوندوندەك چوڭ شەھەرلەردە ئۇيغۇرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرۈپ تۇرسىلا بىزگە يېتەرلىك...”

رەسىم 07: “ئۇيغۇر كۆيى لوندوندا ياڭرىدى” ناملىق خەۋەر دىيارىم توربېكىتىدە 2009 يىلى 2 ئاينىڭ 27 كۈنى بېرىلگەن. تۆۋەندىكى رەسىم دىيارىم توربېكىتىدىن 2009 يىلى 3 ئاينىڭ 9 كۈنى كۆچۈرۈپ ئېلىنغان .

ئۇيغۇر توربەتچىلىكىدىكى دەۋر بۆلگۈچ تراگېدىيە: "5 ــ ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" ۋە ئۇنىڭدىن دىن كېيىنكى ئۇيغۇر توربەتلىرىنىڭ تاقىلىش، پىكىر ئەركىنلىكىنىڭ تېخىمۇ قاتتىق بوغۇلۇشى

2009 ــ يىلى 6 ــ ئاينىڭ 26 ــ كۈنى خىتاينىڭ جەنۇبىدىكى گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ شاۋگۇەندىكى شۇرى ئويۇنچۇق زاۋۇتىدا ئۇيغۇر كۆچمەن ئىشچىلارنى ئۈرۈش ۋەقەسى[lxix] يۈز بېرىپ خىتاي تەرەپنىڭ رەسمىي مەلۇماتى شىنخۇا خەۋەر ئاگېنتلىقى خەۋەر قىلىشىچە ئىككى ئۇيغۇر ئۆلگەن ۋە 118 كىشى ئېغىر زەخمىلەنگەن. ئەمما ئەنگلىيەدە چىقىدىغان "مۇھاپىزەتچىلەر" (Guardian) گېزىتىنىڭ خەۋىرىدە كۆرسىتىلىشىچە بۇ ۋەقەدە ئاز دېگەندە 30 دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ ئۆلگەنلىكى مەلۇم[lxx].

ئۈرۈمچىدىكى ئۇيغۇرلار خىتاي دائىرىلىرىنىڭ ۋەقەنى بىلىپ تۇرۇپمۇ ئۇز ۋاقتىدا ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى قوللىنىپ، ئۇيغۇر ئىشچىلارنىڭ ھاياتىنى قوغداش ئۈچۈن ھېچقانداق تەدبىر قوللانمىغانلىقىغا، يەنە ۋەقە يۈز بەرگەن كېيىن تاكى 10 كۈنگە قەدەر بۇ ئىشقا خىتاينىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمىتى ھېچ بىر رەسمىي شەكىلدە ئىنكاس بىلدۈرمىگەنلىكىگە ئۇز نارازىلىقىنى بىلدۈرۈپ 7 ــ ئاينىڭ 5 ــ كۈنى ئۇيغۇر ياشلىرى تىنچلىق شەكلىدە ئۈرۈمچىدىكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەت بىناسىنىڭ ئالدىدىكى خەلق مەيدانىدا نامايىش قىلدى ئەمما بۇ نامايىش خىتاينىڭ ساقچى ۋە قوراللىق قىسىملىرى تەرىپىدىن قوپاللىق بىلەن كۈچ ئىشلىتىپ ھەتتا نامايىشچىلارغا قارتا ئوق ئەتىپ باستۇرۇشقا ئۈرۈنغانىدىن كېيىن دەرھال خىتاي بىخەتەرلىك كۈچلىرى تەرىپىدىن سۈي ئىستېمال قىلىنىپ سۈنئىي ھالدا خىتاي ھۆكۈمىتى تەرغىب قىلىپ كېلىۋاتقان ئاتالمىش "5 ــ ئىيۇل ئۈرۈش، چېقىش، بۇلاش ئوت قويۇش" ۋەقەسىگە ئايلاندۇرۇلدى.[lxxi]

مانا بۇ ۋەقەدە يۇز بېرىپ 5 سائەتمۇ ئۆتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە شەرقىي تۈركىستاندىكى (شىنجاڭ) بارلىق ئىنتېرنېت تور ئالاقىلىرىنى تاقىۋېتىلدى، يانفون تېلېفون ئۇچۇر يوللاش ۋە خەلقئارالىق تېلېفون مۇلازىمەتلىرى پۈتۈنلەي ئۈزۈۋېتىلدى .

دېمەك بۇ ۋەقەدىن كېيىن ئۇيغۇر جەمئىيىتى تۇنجى قېتىم دۇنيا توربىدىن بىر يىلغا يېقىن ۋاقىت (تەخمىنەن 10 ئايدىن ئارتۇق) ئايرىۋېتىلگەن ھالەتتە قاراڭغۇلۇققا مەھكۇم بولۇپ ياشىدى. خىتاي دۆلىتى بۇ ھەرىكەتلىرى بىلەن ئىنسانلار ئىنتېرنېت ئۇچۇر دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن دۇنيادا بىرىنچى بولۇپ ئىنتېرنېت ئۇچۇر ئالاقىلىرىنى ئەڭ ئۇزاق ۋاقىت ئۈزۈپ تاشلاشتا دۇنيا رېكورتىنى يارىتىشتەك شەرمىگە ئىگە بولدى. 2010 ــ يىلى 1 ــ ئايدا خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىغا باغلىنىشلىق بولغان دۇنيا ئىنتېرنېت تور ئالاقىلىرىنى تەكشۈرۈش تەتقىقات ئورنىنى "Open Net Initiative" بىر دوكلات ئېلان قىلغان بولۇپ ئۇنىڭدا ھازىرغىچە دۇنيادا خىتايدىن دۆلىتىدىن باشقا ھېچ بىر دۆلەت ئىنتېرنېت ئالاقىلىرىنى بۇ قەدەر ئۇزاق ۋاقىت ئۈزۈۋېتەلمىگەنلىكىنى كۆرسەتكەن.[lxxii] خىتاي ھۆكۈمىتى 2010 ــ يىلى 5 ــ ئاينىڭ 14 ــ كۈنى ئاخبارات ئورۇنلىرىغا بەرگەن بىر بايانىتىدا ئېيتىشىچە "رايونىڭ ئىنتېرنېت ۋە تور ئالاقىلىرى تولۇق ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن" گەرچە يەنىلا كوپ ساندىكى ئۇيغۇر تورېكەتلىرى ۋە بلوگلار تاقاقلىق ھالەتتە تۈرۈۋاتقان بولسىمۇ[lxxiii] .

خىتاي ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ رەسمىي مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا 5 ــ ئىيۇل كۈنى يۈز بەرگەن "زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرى" داۋامىدا 197 ئادەم ئۆلگەن بولۇپ بۇ سانىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنى خەن خىتاي مىللىتى تەشكىل قىلدۇ (156 كىشى)، ئۇيغۇرلاردىن 10 كىشى، تۈڭگانلاردىن 11 كىشى ئۆلگەن (رايوندىكى تۈڭگان مىللىتىنىڭ سانىنىڭ ئازلىقىغا قارىماي، سىياسىي مەقسەتتە ئۇلاردىن ئۆلگەنلەرنىڭ سانى نامۇۋاپىق ھالدا يۇقىرى قىلىپ كۆرسىتىلگەن).

بىر قىسىم غەيرىي ــ رەسمىي مەنبەلەر ۋە دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتيىنىڭ رەئىسى رابىيە قادىر خانىمنىڭ ئاخبارات ۋاستىللىرىغا "5 ــ ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى"[lxxiv] دە نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلار ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ۋە ئاز دېگەندە 10،000 ئۇيغۇرنىڭ ۋەقەگە چېتىلىپ ئىلگىرى ــ كېيىن بولۇپ قولغا ئېلىنغانلىقىنى بىلدۈرگەن.[lxxv] ئەمما ۋەقەدە زادى قانچىلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ۋە تۇتقۇن قىلىنغانلىقى ھەققىدە خىتاي تەرەپ ئوچۇق ئاشكارا، بىتەرەپ ۋە ئىشەنچلىك ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلىمگەچكە ياكى تەمىنلىگەن ناھايىتى ئاز ساندىكى سانلىق مەلۇماتلار مۇجمەل بولغاچقا بىر ئاخىرقى ئومۇمىي يەكۈننى چىقىرىش قىيىن. ۋەقەگە چېتىلىپ قولغا ئېلىنغانلارنىڭ سانى توغرىسىدا 2009 ــ يىلى 7 ــ ئاينىڭ 19 ــ كۈنى (kathrin hille) كەسىرىن ھىللە خانىم بۇ ھەقتە خىتاي پارتىيە باشلىقلىرىدىن ئىگىلىگەن بىر يىپ ئۈچىنى "ۋاقىت ۋە ئىقتىساد" (the financial times) گېزىتىدە ئاشكارىلايدۇ. ئۇ خەۋەردە ئېيتىلىشىچە ۋەقە يۈزبېرىپ ئىككى ھەپتىمۇ ئۆتمىگەن بىر قىسقا ۋاقىت ئىچىدە "ئەڭ ئاز بولغاندا 4000 دىن ئارتۇق ئۇيغۇرلار قولغا ئېلىنغان" .[lxxvi]

ۋەقەدە توغرىسىدا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ مۇلاھىزە قىلساق بىرىنچى بولۇپ كىشىنى تولىمۇ ئېچىندۇرىدىغان يېرى شۇكى دۇنيادا ئۆزىنى مەدەنىيەتلىك، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي كۈچتە ئەڭ چوڭ دۆلەت دەپ جار سېلىۋاتقان خىتايدەك بىر ھۆكۈمەتنىڭ ئۇيغۇرلار ئۈزۈنارازلىقىنى ئىپادىلەپ ئېلىپ بارغان "5 ــ ئىيۇل ئۈرۈمچى تىنچلىق نامايىشى" نى رەسمىي شەكىلدە ئېتىراپ قىلىشنى رەت قىلغانلىقىدۇر. تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئېيتساق خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ "5 ــ ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" گە بولغان رەسمىي پوزىتسىيىسى يەنى يىللاردىن بۇيان رايوندا قوللىنىپ كەلگەن كونا ئادىتى بويىچە "5 ــ ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى"نى ئادەتتىكى بىر "ئۈرۈش، چېقىش ۋە بۇلاش كۆيدۈرۈش" تۈسىدىكى جىنايى ھەرىكەت قاتارىدا كۆرسىتىشكە ئۈرۈنۇپ "بۆلگۈنچى، ئېكستېرمىزىم ۋە تېررورچى" قالپاقلارنى ئۇيغۇر خەلقىگە يەنە بىر نۆۋەت كىيدۈرۈش بىلەن يەكۈنلىشىدۇر .

گەرچە ئۇيغۇر ياشلىرى 5 ــ ئىيۇل كۈنى خىتاينىڭ قىز رەڭلىك دۆلەت بايرىقىنى كۆتۈرۈپ ئۇرۇمچى خەلق مەيدانىدا ئۆزلىرىنىڭ ھەق تەلەپلىرىنى بىلدۈرۈپ تىنچلىق شەكىلدە[lxxvii] نارازىلىق نامايىشى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ ئەمما بۇ ھەرىكەتنىڭ پۈتۈنلەي دېگەندەك خىتاي ئاخباراتلىرى تەرىپىدىن خەۋەر قىلىنماسلىقى ۋەياكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ھەققانىي ھەرىكەتلىرىنى ئاتالمىش شىنجاڭ ھۆكۈمىتى رەسمىي ئېتىراپ قىلىشى رەت قىلىشى ۋە ۋەقەنىڭ باشلىنىشى بولغان بۇ ئاچقۇچلۇق تەرىپىنى دۇنيا مەتبۇئاتلىرىدىن پۈتۈنلەي يورۇشقا ئۇرۇنۇشى خىتاينىڭ مەزكۇر ۋەقەگە تۇتقان سىياسىي مەۋقەسىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

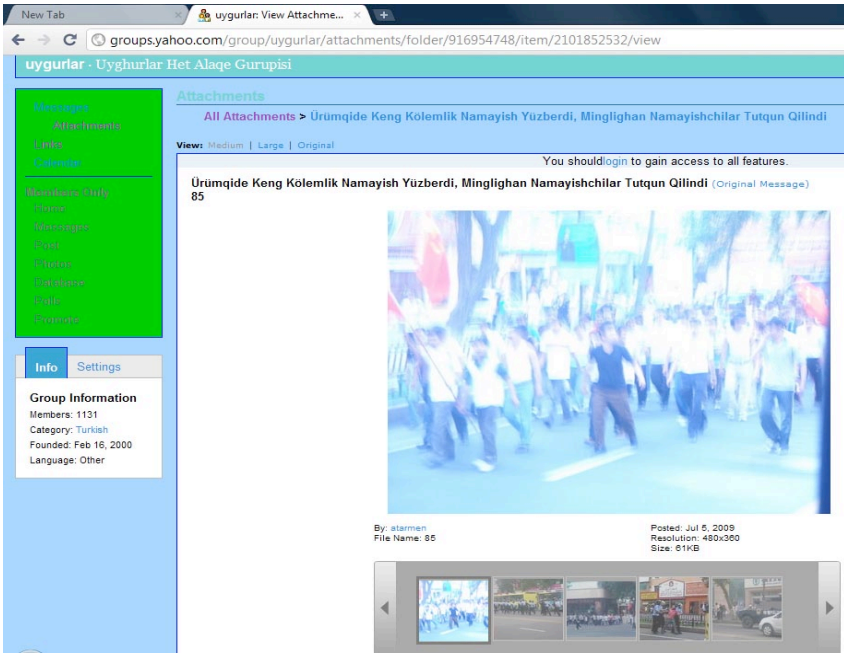

رەسىم 08: ئۇيغۇر خەت ئالاقە گۇرۇپپىسىغا 2009 ــ يىلى 7ــ ئاينىڭ 5 ــ كۈنى يوللانغان "5ــ ئىيۇل ئۇرۇمچى ۋەقەسى" گە مۇناسىۋەتلىك

رەسمى. رەسمدە ئۇيغۇر نامايىشچىلار ختاي بايرىقىنى كۆتۈرۈپ يۈرۈش قىلماقتا. مەنبە ئۇيغۇر خەت ئالاقە گۇرۇپپىسىدىن ئېلىندى .

ختاي كوممۇنست پارتىيەسىنىڭ قاتتىق كونترولللۇقىدىكى ختاي ئاخبارات ۋاستىلىرىنىڭ بىرتەرەپلىمىلىك بىلەن ئاخباراتچىلىق پرىنسىپىغا زىت ھالدا نوقۇل چوڭ ختايچىلىق ئېقىمىدا ختاي خەن مىللىتى مەنپەئىتىگە خىزمەت قىلىشى يەنى ''ئۇيغۇرلارنىڭ خەن ختاي مىللىتىنى ئۆلتۈرگەنلىكى ياكى مۇلۇكلەرنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرگەنلىكى'' نى قايتا قايتا كۆرسىتىپ خەۋەر بېرىش ئارقىلىق دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ ۋەھىمگە بولغان تونۇشىنى بۇرمىلاشقا ئۇرۇنغان بولسا دەل بۇ يەردە ختاي ھۆكۈمىتى ''گۆش كۆرسىتىپ ئۆپكە سېتىش'' ئويۇنىنى ئوينىاپ 5 ــ ئىيۇل كۈنى پۈتۈن كېچە ئۇرۇمچىدە ختاي ئەسكەرلىرى سانى ئېنىقسىز بولغان نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلارنى ئېتىپ ئولتۇرىدۇ ۋە تۇتقۇن قىلىدۇ.[lxxviii] ۋە بۇمۇ ئازلىق قىلغاندەك ختاي ھۆكۈمىتى ۋەقەنى ئۇرۇمچى ۋە پۈتۈن ختايدىكى ختاي تىلىدا سۆزلىشىدىغان ختاي پۇقرالىرىغا ختاي مىللەتچىلىكى بىلەن تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، ۋەقەنى رابىيە قادىر باشچىلىقىدىكى دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىغا ئارتىپ، 7 ــ ئاينىڭ 7 ــ كۈنىدىكى ئۇرۇمچى خەن ختاي ئاھالىسىنىڭ ئۇيغۇرلاردىن ئۆچ ئېلىش ھەرىكىتىگە يول ئېچىپ بېرىدۇ ۋە نەتىجىدە يەنە نۇرغۇنلىغان بىگۇناھ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىدەك ئىرقىي ھۇجۇملارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ .

ختاي ھۆكۈمەت رەسمىي ئاخباراتى ــ شىنخۇا ئاگېنتلىقىنىڭ مۇخبىرى شىئا ئىلى بىر قېتىم ئېچكى جەھەتتىن بەرگەن لېكسىيىسى توربەتلەردە ئاشكارىلانغان، بۇ لېكسىيىدە ئېيتىلىشچە 2009 ــ يىلى ئىيۇل ئۇرۇمچىدە يۈز بەرگەن ۋەقەدىكى ئىرقىي توقۇنۇشنىڭ جەريانلىرىنى ختاي رەھبەرلىرىگە شىنخۇا ئاگېنتلىقى تەرىپىدىن مەلۇم قىلىنغان بولسىمۇ ئەمما ختاي ئاخبارات ئورۇنلىرى تەرىپىدىن ختاي جەمئىيىتىگە ۋە چەتئەل ئاخبارات ئورۇنلىرىغا تولۇق خەۋەر قىلىنمىغان. شىئا ئىلى نىڭ خاتىرىسىدە يېزىلىشچە شىنخۇا ئاگېنتلىقى بۇ نارازىلىق ھەرىكەتلەرنىڭ ئۇرۇمچىنىڭ سىرتىدىكى جايلارغا كېڭىيىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش مەقسىتىدە ئۇيغۇرلار بىلەن ۋە خەن ختايلارنىڭ بىر ــ بىرلىرىگە قارتا ئېلىپ بارغان بۇ زوراۋانلىق ئىرقىي

توقۇنۇشنىڭ ھەقىقىي جەريانلىرىنى ۋە كۆلىمىنى مۇمكىن بار جەمئىيەتكە كىچىكلىتىپ خەۋەر قىلىشقا تىرىشقان.[lxxix] ئەينى ۋاقىتتا خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيىسى گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ پارتىيە سېكرېتارى ۋاڭ ياڭ چەتئەل مۇخبىرلىرىغا بەرگەن بىر سۆھبەتتە مۇنداق دېگەن: ‘‘خىتايدا ھازىر ئىجرا قىلىنۋاتقان مىللەتلەر سىياسىتىنى قايتا ئويلىنىش كېرەك’’ .[lxxx]

- **ئىنتېرنېت ــ ئۇيغۇرلار ئۈچۈن نارازىلىقنى ئىپادىلەشنىڭ يېڭى بىر يولى**

ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ 5 ــ ئىيۇل ۋەقەسىدە ئوينىغان ئەھمىيەتلىك رولى:

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە تۇنجى بولۇپ بولۇپمۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مىللىي مەنپەئىتىگە تاقىلىدىغان زور ۋەقەلەردە ئىنتېرنېت ۋە تور ئالاقىلىرىنىڭ رولى ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بولدى. ‘‘26 ــ ئىيۇن شاۋگۇەن ۋەقەسى’’ يۈز بەرگەن كېيىن ئۇيغۇر توربېكەتلىرى ۋەقەدە فىلىمگە ئېلىنغان نەق مەيدان ۋىدىيو كۆرۈنۈشلەرنى ئۇيغۇر توربېكەتلىرىگە قويۇپ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە كۆرسىتىشكە باشلىدى ۋە ئارقىدىنلا ئۇيغۇربىز، دىيارىم، شەبنەم، سالكىن قاتارلىق ئاساسلىق ئۇيغۇر توربېكەتلىرى بىردەك شاۋگۇەندىكى ئۆلگەن ئۇيغۇر ئىشچىلارغا ماتەم بىلدۈرۈپ توربېكەتلىرىنىڭ رېڭىنى ماتەمنىڭ سىمۋولى بولغان قارا رەڭگە ئۆزگەرتتى. تەبىئىيكى ۋەقەگە قارتا ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ بۇ خىل سەزگۈرلۈك ۋە كۆچلۈك ئىنكاسى رايوندىكى ھۆكۈمەت ۋە بىخەتەرلىك كۆچلىرىنى تەمتىرىتىشگە باشلىدى ئەمما ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇ ۋەقەگە قارتا غەزەپ نەپرىتى ناھايىتى كەسكىن ئىدى .

شاۋگۇەن ۋەقەسى يۇزبېرىپ بىرقانچە كۈن ئۆتكۈچە ھۆكۈمەت تەرەپتىن ھېچ بىر سادا بولمىغاندىن كېيىن ئۇيغۇر تورېكەتلىرى ئارقىدىن تورېكەتلەردە نارازىلىق نامايىشى ئېلىپ بېرىش ھەققىدە ئېلانلار چىقىرىشقا باشلىدى .

تۆۋەندە ئەينى ۋاقىتتا يەنى "5 ـ ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" يۇزبېرىپ ئىنتېرنېت ئۇزۇۋېتىلىشكىچە بولغان 5 سائەت ئىچىدە ساقلىۋېلىنغان سالقىن تورېكىتىگە يېزىلغان ۋەقە ۋە نامايىش توغرىسىدىكى يازمىلارنى كۆرۈپ ئوتىمىز.

رەسىم 09: سالقىن تورېكىتى مۇنبەرىدىن ئېلىنغان. 2009 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى كەچ سائەت 8:20

رەسىم 10: مەنبە سالقىن تورېكىتى مۇنبىرىدىن ئېلىنغان.

هازىر ۋەزىيەت جىددىي ، نەنىمىندا 17 ئۇيغۇرنى ماشىنا بىلەن بېسىپ ئۆلتۈرگەندىن سىرت ، ئاق

مەسجد ئەتراپىدىكى بارلىق يولۇچىلارنىڭ تۇتقانلىرىنى تۇرۇپ ، ھەتتا نەق مەيداندا ئۇيغۇر ساقچىلار

ئۇيغۇر قېرىنداشلىرىمىغا ئوق چىقاردى، ھەتتا زەھەرلىك گاز بىلەن كىشىلەرنى زەھەرلەپ ، كىشىلەرنى

كۆزىدىن ياشى ئاققۇزۇۋەتتى. نەچچە يۈزلىگەن ساقچىلار ئۇيغۇرلاغا ئوق چىقاردى، ھازىر جىددىي

ھەركەتتە.. ئوق ئاۋازى ئاڭلىنىۋاتىدۇ.... بومبىلار پارتىلاۋاتىدۇ..... ئاھ ئۇيغۇر..... ئوق ئاۋاز،،

قايتا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىۋلابىي قوزغالغاندەك قىلىدۇ....

بۇ تېما تەستىقلانمىسا مەن يەنە يازىمەن ھەتتا .... تەستىقتىن ئۆتكىچە . ...

خىتتايلار ئەدىبىنى يەۋەتىدۇ.... نەچچىمىڭلاغان ئۇيغۇر قارشىلىق كۆرسەتمەكتە.. مانا مىنىڭ

دۇكىنىمغىمۇ بېسىپ كىردى ،،.....اەد'ە:'ساىەرتقە

- **“5 ـ ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى” دىن كېيىن ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ تاقىلىشى**

خالىس نەزىر

2009- يىلى 6 – ئاينىڭ 26 – كۈنى گۇاڭدۇڭ شىياۋگۈەن شۇرى ئۇيۇنچۇق زاۋۇتىدا، زاۋۇتتىكى ئىشچىلار ۋە سىرتتىن كىرگەن 10 مىڭدىن

ئارتۇق خەنزۇلار بىرلىشىپ باسقۇنچىلىق قىلدى دىگەن تۆھمەت بىلەن كەچ سائەت 12 دىن ئەتتىگەن سائەت 7 گىچە ، قولىدا تۈمۈرنىڭ

سۈنىقى بولىمغان يۈلەكسىز ئۇيغۇرلارنىڭ ياتىقىغا كىرىپ ، بىگۇناھلارنى ئۇر- چاپ قىلىپ ئۆلتۈرگەن. نەق مەيداندا 50 نەپەر ئۇيغۇر

قېرىندىشىمىز ئۆلگەن. قالغان 300 گە يېقىن ئۇيغۇرلىرىمىز قېچىپ كۆچىلاردا سەرگەردان بۇلۇپ يۈرمەكتە.

تەپسىلاتى : **http://bbs.salkin.cn** ۋە باشقا توربەتلەر.....!

ۋەھىرەم قېرىنداشلىرىمىز مانا بۇگۈن پۈتكۈل ئۇيغۇرلارغا كەلگەن بۇنداق ئېچىنىشلىق بالا – قازالار ئالدىدا ھەتتا قۇياشمۇ ماتەم تۇتۇۋاتىدۇ ،
انا بۇگۈن نۇرغۇنلىغان ئاتا - ئانىلار ئاشۇ ئۇلۇپ كەتكەن قېرىنداشلىرىمىز ئۈچۈن ئۇنلۇكرەكمۇ ھازا ئېچىشقا جۈرئەت قىلالماي قان ئىچىدە
يىغلاۋاتىدۇ . بىز قېرىنداشلارنىڭ پەقەت تور دۇنياسىدىلا ماتەم تۇتۇپلا قالماستىن بەلكى ھاراق - شاراپ، قىمار ، تاماكىغا شىرىك بولغان
رلىرىمىز ، باللىرنىڭ ئۇقۇشى ئەخلاقى بىلەن كارى يوق رېستۇرانلاردا قاتار چاي، توي - تۆكۈن بىلەن ئاۋارە بۇلۇۋاتقان ئاياللىرىمىز، ھەدىسىلا
ۋەھىبەت، ئۇيۇن – تاماشا ئۈچۈن «ئازاپ» چىكۋاتقان ياشلىرىمىزنىڭ بىزنىڭ شىھىت كەتكەن ئاشۇ قېرىنداشلىرىمىزئۈچۈن ئۇن – تىنسىز ،
خالىس ئۇتكۈزۈۋاتقان بۇ نەزىرىمىزگە قاتنىشىپ بېرىشىڭلارنى، ۋاقتىنچە ئۇيۇن تاماشىنى توختۇتۇپ، باللىرىمىزنىڭ بىھودە كەتكەن قېنى،
مىللىتىمىزنىڭ كەلگۈسى ئۈچۈن ئاز - تولا كۆچ چىقىرىشىڭلارنى سورايمىز.

ۋاقتى: بۇ باغاقچىنى تاپشۇرۇۋالغان كۈندىن باشلاپ .

ئورنى: ھەر قايسىمىز ئۆز كۆڭلىمىزدە

بۇ باغاقنى تاشلىۋەتمەڭ ، چۈقۈم باشقىلارغىمۇ بۇ نەزىرىمىزگە داخىل بۇلۇشقا سەپەرۋەر قىلىڭ. چۈنكى بۇ باغاقتا تۆھمەت ، خورلۇقلار

تىنچلىق بىلەن باشلانغان "5 ــ ئىيۇل ئۇرۇمچى نامايىشى" خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ قوراللىق كۈچلىرى تەرىپىدىن زوراۋانلىق بىلەن باستۇرۇلۇپ "قالايمىقانچىلىق" قا ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن شۇ كۈنى كەچ ئۇرۇمچى ۋاقتى سائەت 8 يېرىمدىن باشلاپ ئىنتېرنېت ۋە تېلېفون ئالاقىلىرى ئۈزۈۋېتىلدى .

نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر تورېكەتلىرى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تاقىۋېتىلدى. ۋەقە يۈزبېرىپ بىر يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئاز ساندىكى بىرقىسىم ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە ئانچە تونۇشلۇق بولمىغان ئۇيغۇر تورېكەتلىرىنىڭ قايتا ئېچىلىشىغا يول قويۇلغاندىن باشقا كوپ ساندىكى بولۇپمۇ جەمئىيەتكە تونۇلغان نوپۇزلۇق ئۇيغۇر تورېكەتلىرى پۈتۈنلەي تاقىۋېتىلدى.

بۇ ھەقتە باش شتابى پارتىدىكى چېگرالىسز مۇخبىرلار تەشكىلاتى 2009 ــ يىلى 29 ــ ئۆكتەبىر مەخسۇس ئۇيغۇر تورېكەتلىرىنىڭ ھازىرقى دۇنيا تورىدىكى ئەھۋالى ھەققىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان بولۇپ، تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن مەلۇم بولۇشچە 2009 ــ يىلى 10 ــ ئايغا قەدەر 85 % تىن ئارتۇق ئۇيغۇر تورېكەتلىرى خىتاي دائىرىلىرى تەرىپىدىن داۋاملىق تاقاقلىق ھالەتتە تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان[lxxxi] .

خىتاينىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى 2009 ــ يىلى 27 ــ سېنتەبىر يىغىن ئېچىپ ئىنتېرنېت ۋە تور ئۇچۇر ئالاقىلىرىنى تېخىمۇ قاتتىق چەكلەيدىغان يېڭى بىر بەلگىلىمە ماقۇللىدى[lxxxii] .

رەسىم 10: دۆلەتلەرنىڭ ئىنتېرنېتقا بولغان توسقۇنلۇقلىرى. مەنبە http://www.menassat.com دىن ئېلىندى.

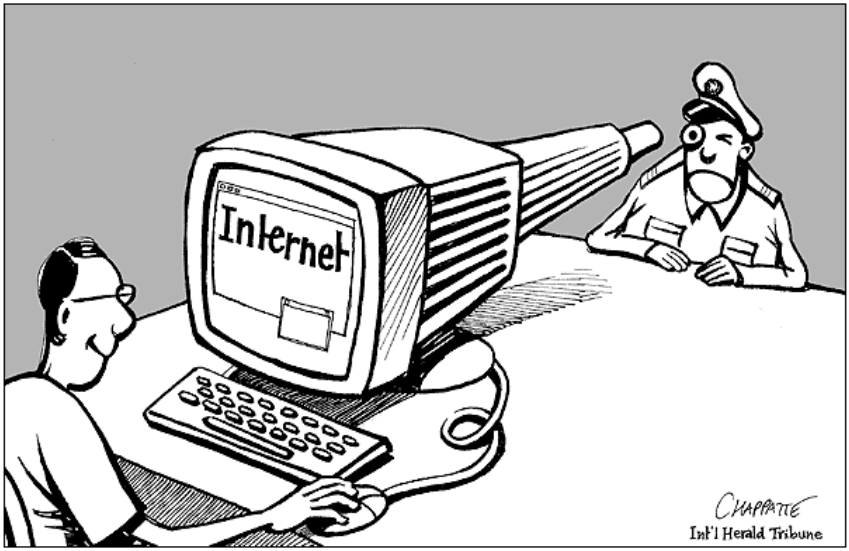

- **"5 ـ ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" دىن كېيىن قولغا ئېلىنغان ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ باشقۇرغۇچىلىرى، يازغۇچىلار، تەرجىمان ۋە مۇخبىرلار**

خىتاي دائىرىلىرى ۋەقە يۈزبېرىپ ھازىرغىچە ئاز ساندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قولغا ئېلىنغانلىقى ياكى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغانلىقىنى رەسمىي شەكىلده خەلقئارا ئاشكارا ئېلان قىلغاندىن باشقا كوپ ساندىكى "5 ـ ئىيۇل ئۈرۈمچى

ۋەقەسى”گە باغلىنىپ قولغا ئېلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرى قاراڭغۇ ھالەتتە تۇرماقتا .

ئىشەنچلىك ئۇيغۇر مەنبەلىرىنىڭ كۆرسىتىشچە پەقەت دىيارىم، سالقىن ۋە شەبنەم قاتارلىق نوپۇزلۇق ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ مۇنبەر سەھىپىلىرىدە تىزىملىتىپ ماقالە يازىدىغان ئۇيغۇر توربەت يازارلىرىنىڭ ئاز دېگەندە ھەر بىر توربېكەتتىن 100 دىن ئارتۇق كىشىنىڭ ۋەقە يۈزبەرگەندىن كېيىن ساقچىلار تەرىپىدىن تۇتۇپ كېتىلگەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرمەكتە[lxxxiii] .

تۆۋەندە ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ئىنتېرنېت ۋە ئۇيغۇر توربېكەتلىرىگە باغلىنىپ قولغا ئېلىنىپ ھۆكۈم چىقىرىلغان بىرقىسىم ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ باشقۇرغۇچىلىرى، يازغۇچىلار، تەرجىمان ۋە مۇخبىرلارنى تونۇشتۇرۇپ ئوتىمەن:

گۈلمىرە ئىمىن

گۈلمىرە ئىمىن سالقىن توربېكىتىنىڭ تورسەھىپە يازغۇچىسى. ئۇرۇمچى شەھەر تەڭرىتاغ رايونلۇق ھۆكۈمەت شەرقىي قوۋۇق (تيانشان دوڭمەن) ئىش باشقارمىسىنىڭ مەسئۇل خىزمەتچىسى. ئۇ 2000 ــ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تەرجىمانلىق كەسپىنى پۈتتۈرگەن. گۈلمىرە ئىمىن 2010 ــ يىلى 4 ــ ئاينىڭ 1 ــ كۈنى خىتاينىڭ ئۇرۇمچى ئوتتۇرا سوت مەھكىمىسى تەرىپىدىن مۇددەتسىز تۇرمە جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى.

رەسىم 11: گۈلمىرە ئىمىن. سۈرەت خىتاي مەركىزى CCTV قانىلىدا بېرىلگەن "5 ــ ئىيۇل قالايماقانچىلىغىنىڭ بېشىدىن ئاخىرىغىچە" ناملىق خەۋەردىن كۆچۈرۈپ ئېلىندى.

خىتاي CCTV تېلېۋىزىيەسىنىڭ[lxxxiv] بەرگەن "5 ــ ئىيۇل قالايماقانچىلىغىنىڭ بېشىدىن ئاخىرىغىچە" ناملىق خەۋەردە ئېيتىشىچە گۇلمىرە ۋەقەدىن بۇرۇن ئەھمەت تۇرسۇن يېتەكچىلىكىدىكى 6 كىشىدىن تەركىب تاپقان 5 ــ ئىيۇل كۈنى ئۈرۈمچىدە نامايىش قىلىشنى پىلانلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىغا مۇختەر، مەمەتجان ئابدۇللا، تۇرسۇن مۇھەممەت، گۇلنىسا مەمەتلەر بىلەن بىرلىكتە قاتناشقان.

" گۇلمىرەنىڭ سوتى ئېچىلغان ۋاقىتتا ئۇ سوتتا ئۆزىنىڭ ساقچىلارنىڭ يىغۋېلىش ئورۇنلىرىدا تۇتۇپ تۇرغۇلغان ۋاقىتتا بۇ تۇتۇپ تۇرغۇش ئورنى ئادەملەر بىلەن لىق تولۇپ كەتكەنلىكى، ئۇ يەردە يۈيۈنۈش شارائىتلىرىنىڭ يوقلۇقى، ئۇنىڭغا ئۇسۇزلىغى ئۇچۇن تۇزلۇق سۇ بېرىلگەنلىكى، ھاجەتخانىغا بېرىشقا يول قويمىغانلىقى، ئۇرۇلغانلىقى ۋە بۇ سەۋەبتىن بەدىنىدە قالغان جاراھەتلەرنىڭ داۋالاشسىز قالدۇرۇلغانلىقى قاتارلىق تەن جازاسىغا ۋە خورلىنىشقا ئۇچۇرغانلىقىنى ئېيتىشقا ئۇرۇنغان. ئەڭ ئاخىرىدا گۇلمىرە ئۆزىمۇ بىلمەيدىغان نېمە مەزمۇندا يېزىلغانلىقى نامەلۇم بىر ھۆججەتكە ئىمزا قويۇشقا مەجبۇر قىلىنغان[lxxxv]."

دىلشات پەرھات

دىلشات پەرھات ئۇيغۇر توربەتچىلىكىگە كوپ نەتىجە قوشقان، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە زور تەسىر قوزغىغان <diyarim.com> توربېكىتىنىڭ قۇرغۇچىسى. ئۇ 2003 ــ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئاخبارات كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ۋاقتىدا دىيارىم توربېكىتىنى قۇرۇپ چىققان. دىلشات پەرھات "5 ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" يۈزبېرىپ ئۆزاق ئۆتمەيلا تۇتۇپ كېتىلگەن ۋە تاكى 2010 ــ يىلى ئۈرۈمچىدە يېپىق سوت ئېچىلىشقا قەدەر بولغان بىر يىلغا يېقىن ۋاقىت مەخپىي تۇتۇپ تۇرۇپ سوراق قىلىنغان.[lxxxvi]

رەسىم 12: دىلشات پەرھات. سۈرەت <diyarim.com> تورىپكىتىدىن كۆچۈرۈپ ئېلىنغان.

خىتاينىڭ ئۇرۇمچى شەھەرلىك ئوتتۇرا سوت مەھكىمىسى 2010 ــ يىلى 7 ــ ئايدا مەخپىي سوت ئىچىپ دىلشات پەرھاتنى 5 يىللىق تۇرمە جازاسىغا ھۆكۈم قىلغان .[lxxxvii]

غەيرەت نىياز

غەيرەت نياز 2009 ــ يىلى 1 ــ ئۆكتەبىر "5 ــ ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" گە باغلىنىپ قولغا ئېلىنىشتىن بۇرۇن شىنجاڭ ئىقتىساد گېزىتىنىڭ كەسپىي مۇخبىرى، قوشۇمچە <Uyghur online> تورىبېكىتىنىڭ توربەت يازغۇچىسى ئىدى .[lxxxviii] غەيرەت نياز 1982ــ يىلى مەركىزى مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ خىتاي ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەن. ئۇ خىتايدا تونۇلغان ژۇرنالىستلارنىڭ بىرى .

رەسىم 13: غەيرەت نياز. سۈرەت <uyghurbiz.net> تورىبېكىتىدىن كۆچۈرۈپ ئېلىنغان.

غەيرەت نياز ئىلگىرى ــ كېيىن بولۇپ، شىنجاڭ قانۇنچىلىق گېزىتىنىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى، ئىشخانا مۇدىرى، "قانۇن مەجمۇئەسى"

ژۇرنلىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، شىنجاڭ ئىقتىساد گېزىتىنىڭ مۇخبىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن[lxxxix] .

ساقچىلار غەيرەت نىيازنىڭ قولغا ئېلىنىش سەۋەبى ھەققىدە ئائىلىسىدىكىلەرگە بىلدۈرۈشچە ئۇنىڭ " 5 ــ ئىيۇل ئۇرۇمچى ۋەقەسى" ھەم "3 ــ سېنتەبىر خىتايلار نامايىشى" دا خىتايلارنىڭ ئۇيغۇرلارنى ئۇرۇش ۋەقەسى ھەققىدە چەتئەل مۇخبىرلىرىنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلغانلىقى سەۋەب بولغان. خىتاي ئۇرۇمچى ئوتتۇرا سوتى 2010 ــ يىلى 7 ــ ئاينىڭ 23 ــ كۈنى مەخپىي سوت ئېچىپ غەيرەت نىيازنى "دۆلەت بىخەتەرلىكىگە زىيان يەتكۈزگەن" دېگەن جىنايەت بىلەن 15 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلدى[xc].

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە "5 ــ ئىيۇل ئۇرۇمچى ۋەقەسى" گە باغلىنىپ مۇددەتسىز قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان خىتاي بېيجىڭ مەركىزى رادىئو ئىستانسىسى ئۇيغۇر تىلىدا ئاڭلىتىش بۆلۈمىنىڭ مۇخبىرى، قوشۇمچە تەرجىمان ۋە سالقىن توربېكىتىنىڭ توربەت يازارى **مۇھەممەتجان ئابدۇللا**[xci] ئەپەندىگە، 10 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان شەبنەم توربېكىتىنىڭ قۇرغۇچىسى **نىجات ئازاد** ئەپەندىگە ۋە 3 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان سالقىن توربېكىتىنىڭ قۇرغۇچىسى **نۇرئەلى ئوبۇل**[xcii] ئەپەندىگە؛ ھەم بۇ يەردە ئىسمى يېزىلمىغان ياكى ھازىرغىچە خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تۇرمىلەردە مەخپىي تۇتۇلۇپ تۇرۇلۇۋاتقان يۇزلىگەن ھەتتا مىڭلىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پىكىر ئەركىنلىكى، ھۆرلۈكى، ئىنسانىي ھەق ھوقۇقى ئۈچۈن كۈرەش قىلىش بەدىلىگە تۇرمىلەردە ئازاب چېكىۋاتقان ئەركىنلىك جەڭچىلىرىگە، ئۇيغۇرنىڭ كۈرەشچان، سۆيۈملۈك پەرزەنتلىرىگە ئالاھىدە ھۆرمىتىمنى بىلدۈرىمەن. ئۇيغۇرنىڭ بۇ سويۇملۈك پەرزەنتلىرنى پەخىرلىنىش بىلەن ياد ئېتىمەن ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋاباتلىرىغا سەبرە تاقەت تىلەيمەن .

خۇلاسە

"ھەربىر ئىنسان تۇغۇلۇشىدىنلا ئەركىن سۆزلەش ۋە پىكىر بايان قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە. ئىنسانلارنىڭ پىكىر قىلىش، ھەرخىل نەشرىيات ۋاستىلىرىدە نەشر قىلدۇرۇش، ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەش ئەركىنلىكى توسقۇنلۇقلا ئۇچرىماسلىقى كېرەك ".[xciii]

ـ"دۇنيا كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى" دىن. بۇ گۇنكى دۇنيا تېخى "تېرور ئۇرۇشى" نىڭ ئىس تۇتەكلىرى قالدۇرغان ئاچچىق ئىزلارنى يۇز كۆزلىرىدىن تازىلاشقا ئۇلگۇرەلمەي تۇرۇۋاتقاندا دۇنيا يەنە "ئىقتىسادىي كرىزىس" پاتقىغا پېتىپ قېلىپ نېمە قىلارىنى بىلەلمەي ھەر تەرەپكە قاراپ پىتراشقا باشلىدى... مانا مۇشۇنداق ئاجايىباتلار بىلەن تاماملانغان بۇ 21 ــ ئەسىرنىڭ بىرىنچى ئون يىلىنى تارىخ بېتىگە پۈتكەن قەلەمنىڭ سىياھلىرى قۇرۇماي تۇرۇپلا تۈيۇقسىزلا ئوتتۇرا شەرقنى ئوز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل ئەرەب دۇنياسىدا دېموكراتىيە ۋە ئەركىنلىك كۈرەشلىرىنىڭ يانغىنى لاۋۇلداپ يېنىشقا باشلىدى .

تۈنىسىيە ۋە مىسىردەك دىكتاتور تۈزۈم ۋە دىكتاتورلارنىڭ ئاغدۇرۇپ تاشلىنىشى خەلق كۈچىنىڭ، خەلق ئارزۇسىنىڭ نەقەدەر كۈچلۈكلۈكىنى، بىر دۆلەتتە خەلق ئىرادىسى ئەكس ئەتمىگەن ھەرقانداق بىر سىياسىي ھاكىمىيەت تۈزۈمىنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ ھامان گۇمران بولىدىغانلىقىدەك بىر ھەقىقەتنى "ئىنسانىي ھەق ھوقۇق" لارغا، دېموكراتىيىگە "زەمزەم سۇيى" گە تەشنا بولغاندەك ئۇسسۇزلۇقتىن چاڭقاپ ھالىدىن كەتكەن ئۇيغۇر خەلقىگە ئاجايىپ قىممەتلىك بىر دەرسنى ئۆگەتتى. شۇنى قەتئىي قىلىپ ئېيتالايمىزكى مانا بۇ دېموكراتىيە ۋە ئەركىن پىكىر ئەركىنلىكىنىڭ تۈنىسىيە ۋە مىسىر خەلقىگە بەرگەن شىپالىق ئىنقىلاب دورىسىدۇر .

مەن بۇ ماقالىنىڭ خۇلاسىسىنى يېزىپ ئولتۇرغان بۇ پەيتلەردە 18 كۈندىن بۇيان مىسىردا داۋام قىلىۋاتقان خەلقنىڭ دېموكراتىيىنى تەلەپ قىلىپ ئېلىپ بارغان شىددەتلىك نامايىشى ئاخىرى غەلبە قازىنىپ 30 يىل ھاكىمىيەت سۈرگەن مىسىرنىڭ دىكتاتورى مۇبارەكنى تەختتىن غۇلاتتى... مەن

ئختيارسز هاياجانلاندىم چۈنكى بۇ ھەم مېنىڭ خۇشاللقىم ئىدى. نېمىشقا دېگەندە، سەۋەبى ''باشقىلارنىڭ قايغۇ ۋە خۇشاللىقىغا تەڭ شېرىك بولۇش'' ئادەم ۋە ھاۋا ئانىمىزدىن بىز بەندىلەرگە قالغان ئەڭ ئاددىي بىر ئادەمىيلىك خۇسۇسىيەتتۇر.

بۇگۈن ئەنگلىيىلىك بىر دوستۇم بىلەن مىسىر ھەققىدە پاراڭلىشىپ قېلىپ ئۇ مەندىن مۇنداق بىر سوئالنى سورىدى: ''خىتاي ھۆكۈمىتى 1989 ــ يىلىدىكى تىيەنئەنمىن ئوقۇغۇچىلار ھەرىكىتىنى قانلىق باستۇردى. 2008 ــ يىلى تىبەتتە بولغان نامايىشنى ۋە سىلەرنىڭ ۋەتىنىڭلار ئۈرۈمچىدە بولغان 2009 ــ يىلىدىكى نارازىلىق نامايىشلارنىڭ ھەممىسىنى قورال كۈچى ئىشلىتىپ قانلىق باستۇردى. مەن شۇنىڭغا ھەيرانمەن، نېمىشقا مىسىر ئوز خەلقىنى قانلىق باستۇرمىدى ئەمما خىتاي ھۆكۈمىتى ھەر قېتىم نامايىش بولسا قانلىق باستۇرۇپ ئادەم ئولتۇرىدۇ؟ .''

بۇ دوستۇمغا بەرگەن جاۋابىم مۇنداق بولدى: ''مەن راستىنى ئېيتسام سىزنىڭ بۇ سوئالىڭىز ئاددىي بىر سوئال ئەمەس. مېنىڭچە مىسىر بىلەن خىتاي دۆلەتلىرىنى سېلىشتۇرساق بۇ يەردە ھەر ئىككى دۆلەتنىڭ بىر بىرىگە ئوخشايدىغان ۋە ئوخشىمايدىغان تەرەپلىرى بار. ئوخشايدىغان تەرەپلىرى ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھوقۇققا ئامراق. ئوز خەلقىنىڭ ئىرادىسىنى ئەكس ئەتتۇرمىگەن، ئىنسانى ھەقلىرىنى دەپسەندە قىلىپ كەلگەن، ئوز قانۇنلىرىنى توغرا ئىجرا قىلمىغان دىكتاتور تۈزۈمدىكى دۆلەتلەردۇر. ئوخشىمايدىغان تەرىپى بولسا خىتاي دۆلىتى ئۇيغۇر ۋە تىبەتلەرنىڭ زېمىنىنى قورال كۈچى بىلەن بېسۋېلىپ ئۆزىنىڭ دۆلىتىگە قوشۇۋالغان. شۇڭا بۇ تارىخىي نۇقتىنى مۇنداق ئانالىز قىلساقمۇ بولىدۇ يەنى ئەگەردە 1967 ــ يىلىدىكى مىسىر ــ ئىسرائىل ئۇرۇشىدا ئىسرائىلىيە ئۇرۇشتا يېڭىپ سىناي يېرىم ئارىلىنى بېسۋالغان ئىدى ئەگەردە بۇ مەسىلىنى چۈشىنىشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن يەنە بىر ئېھتىماللىقنى پەرەز قىلىپ باقساق مەسىلەن شۇ ۋاقىتتىكى ئۇرۇشتا ئەگەر ئىسرائىل پۈتۈن مىسرنى پەلەستىنگە ئوخشاش بېسۋالغان بولسا، ئۇ چاغدا مىسرلىقلارمۇ ئۇيغۇر ۋە تىبەتلىكلەردەك ئىسرائىلىيەنىڭ ئىشغال

قىلغۇچى مۇستەملىكە ھاكىمىيىتىگە قارشى نامايىش قىلسا خىتاي ھۆكۈمىتىدەك ئادەملەرنى ئېتىپ، نامايىشنى قورال كۈچى بىلەن باستۇرۇشى مۇمكىن ئىدى " .

"قورال كۈچىگە تايىنىپ خەلقلەرنىڭ نارازىلىقىنى باستۇرۇش دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر مۇستەملىكىچى كۈچنىڭ ئوخشاش بولغان خاراكتېرىدۇر. دېمەكچى بولغىنىم خىتايدىكى مەسىلە تىيەنئەنمىن ۋەقەسىدىن باشقا ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسى بۇ يەردىكى يەرلىك ئېتنىك مىللەتلەرنىڭ ئوز ھوقۇقىنى، تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش، زېمىن ھوقۇقىنى تەلەپ قىلىشتەك مىللىي مەسىلىدۇر. مىسىردا يۇز بەرگەن بۇ قېتىمقى مۇبارەك ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش مەسىلىسى بولسا مىسىر خەلقىنىڭ ئوز جەمئىيىتىنى قانداق قۇرۇش، مۇستەبىت تۇزۇمنى قانداق ئۆزگەرتىشتەك ئىچكى مەسىلەدۇر.

بۇ يەردىكى نېگىزلىك پەرق ئۇيغۇر ۋە تىبەتلىكلەرنىڭ خىتايغا قارشى نارازىلىق ھەرىكەتلىرى مۇستەملىكە قىلغۇچى دۆلەتكە كۆرسەتكەن نارازىلىق ھەرىكىتىدۇر. مىسىر ھۆكۈمىتى مىسىر خەلقى ئۈچۈن پەقەت بىر مۇستەبىت ھاكىمىيەت خالاس، يەنە كېلىپ مىسىردىكى بۇ ھەرىكەتتە مۇستەملىكە قىلىنغۇچى مىللەت بىلەن مۇستەملىكە قىلغۇچى مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش مۇناسىۋىتى شەكىللەنمىگەن. شۇڭا بۇ تەرەپتىن خىتاي مىسىردىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ ".

مىسىر خەلقىنىڭ 30 يىل ھۆكۈم سۈرگەن دىكتاتورنى ئاغدۇرالىشىدا نەزەردىن ساقىت قىلغىلى بولمايدىغان مۇھىم بىر ئامىل خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ ۋە ئاخبارات ۋاستىلىرىنىڭ مىسىردىكى ۋەقەنىڭ تەرەققىياتىغا باشتىن ئاياق يېقىندىن كۆزىتىپ تۇرۇشى، ھېسداشلىق قىلىشى ۋە مەدەت بېرىشىدۇر. ھەتتا مىسىردىكى نامايىش باشلانغان دەسلەپكى 5 كۈن داۋامىدا مۇبارەك ھوكۇمىتى مىسىرنىڭ خەلقئارا بىلەن بولغان ئىنتېرنېت ۋە تور ئالاقىلىرىنى قىسمەن ئۈزۈۋەتكەن بولسىمۇ ئەمما دەل بۇ ۋاقىتتا دۇنيا تورىنىڭ ئەڭ چوڭ گىگانىتى بولغان Google دەك شىركەتلەرنىڭ مىسىر خەلقىنىڭ ھۆكۈمەتكە

قارشى دېموكراتىيە تەلەپ قىلىش نامايىشنى قوللاپ، نامايىشچىلارنىڭ دۇنيا بىلەن بولغان باغلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ېيكى تېخنىكا بىلەن تەمىللىشىدۇر. يەنى Google شىركىتى مىسىردا ئىنتېرنېت چەكلەنگەن كۈنلەردە نامايىشچىلارنىڭ قوللىنىشى ئۈچۈن مەخسۇس تېلېفون نومۇرلىرى تارقىتىپ ئىنتېرنېتقا كىرەلمىگەن نامايىشچىلار بىرەر ئەھۋالنى مەلۇم قىلىش ئۈچۈن بېكىتىلگەن تېلېفون نومۇرغا تېلېفون قىلسا، تېلېفوندا سۆزلەشكەن مەزمۇنلارنى Google شىركىتى تېكستكە ئايلاندۇرۇپ Tweeter ئىجتىمائىي ئالاقە تۈرىدە ئەينەن نەشر قىلىپ دۇنيا مەتبۇئاتلىرىغا ۋاقتىدا بىلدۈرۈپ تۇردى.

مىسىردىكى نامايىش جەريانلىرىنى تەپسىلاتى بويىچە دۇنيادىكى ئاخبارات ئورۇنلىرى كەڭ كۆلەمدە خەۋەر قىلدى جۈملىدىن دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ خەۋەر ئاگېنتلىقىنىڭ بىرى بولغان ئەنگلىيە BBC بۇ قېتىمقى مىسىر نامايىشنى ئۈدا 18 كۈن تەخمىنەن كۈنىگە ئەڭ ئاز بولغاندا 5 سائەتتىن ئارتۇق خەۋەر بەردى .

دېمەك مىسىر دىكتاتورى مۇبارەك ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردىن ئامېرىكانىڭ ياردىمىنى ئېلىپ، قويۇق بىر دوستانە مۇناسىۋەتلەردە بولۇپ كېلىۋاتقان دۆلەت بولغانلىقى ئۈچۈن گەرچە مۇبارەك ئىنتېرنېت ۋە تور ئالاقىلىرىنى قىسمەن چەكلىيەلىگەن بولسىمۇ ئەمما خەلقئارالىق تېلېفون لىنىيىسىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا جۈرئەت قىلالمىدى ئەمما بۇ ئەھۋاللارنى "5 ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" نى قانلىق باستۇرغان خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ دىكتاتور ھاكىمىيىتىگە سېلىشتۇرۇشقا پەقەتلا ماس كەلمەيدۇ.

خىتاي شەرقىي تۈركىستاندا (شىنجاڭ) ئىنتېرنېت ۋە تور ئالاقىلىرىنى ئۈزۈۋېتىش ئەمەس ھەتتا خەلقئارالىق تېلېفون ئالاقىلىرىنىمۇ ېيرىم يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۈزۈپ تاشلىدى ئەممە ناھايىتىمۇ ئېچىنارلىق يېرى شۇكى دۇنيا بۇ ئىشقا كۆزىنى يۇمۇپ سۈكۈتتە تۇردى .

تولىمۇ ئەپسۇس مەن بۇ قۇرلارنى يېزىۋاتقان ۋاقتىمدا مىسىر خەلقىنىڭ نامايىشنى قوللاپ كانىيى يېرىلىپ كېتىشكە ئاز قالغان دۇنيا جامائىتى (دۇنيا رەھبەرلىرى ۋە خەلقئارالىق ئاخبارات ۋاستىلىرى) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئادالەت، ھەققانىيەت تەلەپ قىلىپ ئېلىپ بارغان 2009 ــ يىلدىكى "5 ــ ئىيۇل ئۈرۈمچى نامايىشى" گە مىسىر خەلقىگە كۆرسەتكەندەك بۇ قوللاشلارنىڭ 10،000 دە 1 نىمۇ ئۇيغۇرغا كۆرسەتمىدى . بۇ يەردە مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ئېيتىشقا بولىدىغان بىر ئوخشاشلىق بار ئۇ بولسىمۇ يەنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئادالەت تەلەپ قىلىپ ئېلىپ بارغان "5 ــ ئىيۇل ئۈرۈمچى نامايىشى" بىلەن مىسىر خەلقىنىڭ دىكتاتور تۈزۈمنى ئاغدۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدە ئىنتېرنېت ۋە تور ئالاقىلىرىنىڭ ئوينىغان ناھايىتىمۇ ئەھمىيەتلىك رولىدۇر . خىتاينىڭ ھازىر ئىقتىسادىي كۈچى ئۆتكەنكى 10 نەچچە يىللارغا سېلىشتۇرغاندا زور دەرىجىدە ئېشىپ تۇنۇگۈن ياپونىيەدىن ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى BBC خەۋەر قىلدى (14 ــ فېۋرال BBC خەۋىرى).

خىتاي ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىدىن قالسلا دۇنيادا ئىككىنچى ئورۇندىكى ئىقتىسادىي كۈچلۈك دۆلەتكە ئايلاندى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ھاكىم مۇتلەق كونتروللۇقىدىكى خىتاي دۆلىتى دۇنيانىڭ ئوز كۈچىنى سىياسىي سەھنىلەرنىڭ ھەممە تەرەپلىرىدە ئېتىراپ قىلىشنى ئارزۇ قىلىپ كەلدى ئەمما بۇ خىتاينىڭ ئوز دۆلەت پۇقرالىرىنىڭ ئەڭ ئەقەللىي بولغان ئىنسان ھوقۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلماي كەلگەنلىكى ئۈچۈن يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇر ۋە تىبەت ئەللىرىدە بولۇپ ئوتكەن نارازىلىق نامايىشلارنىڭ قاتتىق باستۇرۇلۇشى دۇنيانىڭ خىتايغا بولغان چۈشەنچىسىدە سەلبىي قاراشلارنى ئېلىپ كەلدى بولۇپمۇ بۇ خىل قاراشلار 2010 ــ يىللىق نوبىل تىنچلىق مۇكاپاتىنىڭ ساھىبى بولغان خىتاي ئۆكتىچى لىيۇ شىياۋبو نىڭ داۋاملىق تۇرمىگە قامىلىپ تۇرۇشى بىلەن ئالاھىدە گەۋدىلەندى .[xciv]

گەرچە خەلقئارالىق قانۇنىي پرىنسىپ جەھەتتىن ھازىرقى خىتاي دۆلىتى "دۇنيا ئىنسان ھەقلىرى خىتابنامىسى" گە ئىمزا قويغان دۆلەت دەپ قارىلىدۇ چۈنكى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئومۇمىي كېڭىشى تەرىپىدىن 1948 ــ يىلى 12 ــ ئاينىڭ 10 ــ كۈنى پارىژدا[xcv] تەستىقلانغان

“دۇنيا ئىنسان ھەقلىرى خىتابنامىسى”[xcvi] گە ئەينى ۋاقىتتا خىتاي دۆلىتىگە ۋەكىل بولۇپ خىتاي مىللەتچى پارتىيىسىنىڭ (تەيۋەن گومىنداڭ) ۋەكىلى پەن چۈن چۇاڭ ئەپەندى ئىمزا قويغان .[xcvii] بۇنىڭدىن باشقا خىتاي دۆلىتى يەنە نۇرغۇنلىغان خەلقئارالىق ئەھدىنامىلەرگە ئىمزا قويغان بولۇپ بۇلارنىڭ ئىچىدىن ئوز پۇقرالىرىنىڭ ھەر تۈرلۈك ھوقۇق مەنپەئەتلىرىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشنى تەلەپ قىلىدىغان 1966 ــ يىلى 12ــ ئاينىڭ 16 ــ كۈنى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئومۇمىي كېڭىشى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان ”خەلقئارالىق ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ھوقۇق ئەھدىنامىسى” گە ئىمزا قويغان ۋە ئىجرا قىلىش مەجبۇرىيىتىنى ئوز ئۈستىگە ئالغان دۆلەتتۇر.[xcviii] ھالبۇكى خىتاي پۈتۈن دۇنيا تەرىپىدىن ھمايە قىلىنىدىغان يۇقىرىقى خەلقئارالىق ئەڭ نېگىزلىك ئەھدىنامىلەرنىڭ ھېچ بىرىگە ئەمەل قىلغىنى يوق .

ئۇنداقتا نېگىزلىك تېمىمىز ئۇيغۇر تورىبەتچىلىكىنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتى قانداق بولىدۇ؟ بۇ سوئالغا مېنىڭچە ھېچ بىر كىشى توغرا جاۋاب بېرەلمەسلىكى مۇمكىن چۈنكى ئۇيغۇرلارنى ئوز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن بىر خىتاي جەمئىيىتى داۋالغۇش، كېلەچىكى ئېنىق بولمىغان بىر يۆلىنىشتە توقۇنۇش ۋە زىددىيەتلەر ئىچىدە ھالسىرىماقتا .

شۇنى ھەر ۋاقىت نەزىرىمىزدىن ساقىت قىلماسلىقىمىز كېرەككى بىر دۆلەت بىر مىللەتنىڭ قوغدىنىش قورالى ۋە كۈچ قۇدرىتىدۇر. بىر مىللەتنىڭ ئوز ئىرادىسىنى ئىپادىلەيدىغان ۋە مىللىي مەنپەئەتنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان مۇستەقىل بىر دۆلتى بولمىسا ئۇنىڭ ھېچنېمىسى بولمايدۇ؛ ئەگەردە شۇ ياشىغان دۆلەتتە ئۆزىگە خاس پەرقلىق تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە ئوز تىل يېزىقى بار بولغان تەقدىردىمۇ بۇ مەدەنىيەت ۋە تارىخ مىراسلىرىغا ساھىب چىقالمايدۇ ۋە ئۆزىگە تەۋە قىلىپ قوغداپ كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا يەتكۈزەلمەيدۇ. بۇ يېقىنقى زامان دۇنيا تارىخىدا ئاللىقاچان ئىسپاتلىنىپ چىققان ئومۇمىي بىر يەكۈندۇر.

دېمەك خىتاي دائىرىلىرىنىڭ ۋەتىنىمىزدە 2000 ــ يىلىدىن باشلاپ ئاكتىپلىق يولغا قويۇۋاتقان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇيغۇر مائارىپىدا قوللىنىشىنى چەكلەيدىغان ئاتالمىش ‘‘قوش تىللىق مائارىپ’’ سىياسىتى دەل يۇقىرىدا شەرھلەپ ئوتكەن مىللەت ۋە دۆلەت مۇناسىۋەتلىرىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان مۇستەملىكىچى دۆلەتنىڭ مۇستەملىكە ئاستىدىكى مىللەتنى ئاسسىملياتسىيە قىلىش ئۈچۈن قوللانغان ھىيلە مىكرىللىرىنىڭ يېپىق شەكىلدە ئىپادىلىنىشى ۋە ئىجرا قىلىنىشىدۇر.

بۇ بايانلىرىمىنىڭ ئىسپاتى قاتارىدا ھازىرقى مۇستەقىل ئىرېلاندىيە جۇمھۇرىيىتىنى ۋە بۈيۈك بىرىتانىيە ۋە ئىرېلاندىيە بىرلەشمە پادىشاھلىقىنى يەنى بۈيۈك بىرىتانىيەگە (ئەنگلىيەنىڭ رەسمىي دۆلەت ئاتىلىشى) تەۋە بولغان يۈكسەك ئاپتونومىيىلىك ھوقۇقىغا ئىگە ئەمما ئەنگلىيە ئىنگلىزلارنىڭ تارىختا قۇرغان ‘‘كۈن ئولتۇرماس ئىمپېرىيىسى’’ نىڭ تەخمىنەن 5 ئەسىرلىك مۇستەملىكىسى داۋامىدا ئاخىرى ئۇزۇنا تىللىرىنى تامامەن يوقىتىپ ياكى ئىنگلىز تىلىغا ئاسسىملياتسىيە بولۇپ پۈتۈنلەي دېگىدەك ئىنگلىز تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرگە ئايلانغان شىمالىي ئىرېلاندىيە، ۋېلىش، شوتلاندىيە قاتارلىق بىرىتانىيەنىڭ (ئەنگلىيە) ئاپتونوم جۇمھۇرىيەتلىرىنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ.[xcix]

دېمەك ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش ئۆزبېنىڭ مىللىي مۇستەقىل دۆلتىنى قۇرالمىغان بۇ مىللەتنىڭ ۋە بۇ مىللەت ياشاۋاتقان جەمئىيەتنىڭ ھەر ساھەلەردىكى ھەرقانداق بىر تەرەققىياتى ياكى ئىنتىلىشلىرىنى ۋاقتى ــ سائىتى كەلگەندە خوجايىن ــ مۇستەملىكىچى مىللەتنىڭ دۆلەت سىياسىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ چۈنكى خىتاي دۆلىتى قۇرۇلغاندىن باشلاپ ھازىرغا قەدەر ئۇز قانۇننى تولۇق ۋە توغرا ئىجرا قىلغان دۆلەت ئەمەس. قىسقىسى خىتاي قانۇن دۆلىتى ئەمەس.

بۇ نۇقتىنى ‘‘5 ــ ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى’’ دىن كېيىن سان ساناقسىز ئۇيغۇرلارنىڭ غايىب بولۇشى ياكى قولغا ئېلىنىشى ۋە پۈتۈن ئۇيغۇر

خەلقنىڭ دۇنيا بىلەن بولغان ئالاقىسىنى بىر يىلغا قەدەر ئۇزۇپ تاشلىشى ۋە ئۇيغۇر تورېكەتلىرىنى تاقۇېتىشى ھەتتاكى ھازىرغا قەدەر تولۇق ئەسلىگە كەلتۈرۈلمەسلىكى قاتارلىق بولۇپ ئوتكەن ۋەقەلەر يېتەرلىك ھالدا ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ .

ئەڭ ئاخىرقى يەكۈن جۈملىسى شۇكى بۇ ئېنىق جاۋابسىز قالغان سوئالنىڭ توغرا جاۋاب تېپىشىمىز ئۈچۈن خىتاينىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنى يېقىندىن كۆزىتىشىمىز ۋە يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى تېپىپ چىقىپ دۇنياغا تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ دەرد ئەلەملىرىنى كۆچلۈك ئاڭلىتىشىمىز زۆرۈردۇر.

2011 ــ يىلى فېۋرال، لوندون

كىتاپتىكى سىملەرنى

قازاقستان ئۇيغۇر رەسسامى كۆرەش زۇلپىقاروپ سىزغان. رەسىم بىلەن تەمىنلىگەنلىكى ئۈچۈن ئالاھىدە رەخمەت ئېيتىمىز.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

پايدىلانغان مەنبەلەر:

[ii] "ئۇيغۇرلار" تۇرغۇن ئالماس. 89 بەتلەر. 1989 يىلى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

[ii] ۋېردۇن شەرتنامىسى: http://en.wikipedia.org/wiki/Treaty_of_Verdun (Treaty of Verdun)

[ii] ۋېنگرىيەنىڭ خەرىتىسى: http://www.worldatlas.com/webimage/countrys/europe/hu.htm

[ii] خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ 2 نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى ۋېنگرىيىنىڭ پايتەختى بۇداپېشتتا ئېچىلدى. ئابدۇرېشىت ھاجى كېرىمى خەۋىرى:
http://www.uyghurpen.org/uy_event_id3.html
http://www.uyghurpen.org/event_id4.html

[ii] شائىر ئابدۇغوپۇر قۇتلۇق ئەپەندىنىڭ "دونايى دەرياسى بويىدا" ناملىق بۇ شېئىرىنى ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلىندى. شېئىرنى تۆۋەندىكى ئۇلىنىشتىن كۆرۈڭ:
http://www.uyghurpen.org/On_the_bank_of_the_Danube_River.html

[ii] لوندون ئۇيغۇر ئانسامبلى تورىبېكىتى : http://www.uyghurensemble.co.uk

[ii] بۇداپېشتتىكى قەھرىمانلار مۇنارى: http://www.wetinim.org/forum/viewthread.php?tid=10882

[viii] بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى پەن مەدەنىيەت مەھكىمىسى تورىبكىتى: "ئورخۇن ۋادىسى ‘’ مەدەنىي يادىكارلىقلار رايونى
[UNESCO World Heritage List Orkhon Valley Cultural Landscape]
http://whc.unesco.org/en/list/1081

[ix] ئۇزۇلمەس تارىخىي رىشتە: ئۇيغۇر ھۇن قەلەمكەشلىرىنىڭ دونياي دەرياسى بويىدا ياڭراتقان دوستلۇق ساداسى (ژېنگرىسىنىڭ پايتەختى بۇداپېشتتا ئۆتكۈزۈلگەن 2 نۆۋەتلىك خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ يىغىنى توغرىسىدا ئەدەبىي خاتىرىلەر) .
http://www.uyghurpen.org/uzulmes_tarixiy_rishte.html

[x] موڭغۇل شائىر مەند ئوويو ئەپەندىنىڭ تورىبكىتى : http://www.mend-ooyo.com/default.aspx?p_id=1

[xi] ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ موڭغۇل مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تارىخىي تەسىرى توغرىسىدا ئىزدىنىش دەسلەپكى
http://www.uyghurpen.org/Uyghur_medeniyitining_mungghul-medeniyitige-korsetken_tesiri.pdf

[xii] ئۇيغۇر موڭغۇل يېزىقى كېيىنكى ئايدىن باشلاپ رەسمىي يېزىق سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ
[Uighurjin mongol script will go for official use from next month]:
http://www.infomongolia.com/ct/ci/954/

[xiii] نايمانلار ياكى “نايمان” سۆزى چىڭگىزخان دەۋرلىرىدە ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىدە ياشايدىغان “سەككىز ئوغۇز” قاتارلىق تۈرك قەبىللىرىنىڭ موڭغۇل تىلىدا ئاتىلىشىدۇر.
http://en.wikipedia.org/wiki/Naimans

[xiv] چىڭگىزخان (تەمۈجىن چىن تومۇر باتۇر) نىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى:
http://en.wikipedia.org/wiki/Genghis_Khan

[xv] شامان دىنى توغرىسىدا: [About Shamanizim]
http://www.mongolianshaman.com/index.php?option=com_content&view=article&id=50&Itemid=54

[xvi] شامان دىنىنىڭ تارىخى [History of Shamanizim] http://www.shamanicjourney.com/article/5947/history_of_shamanism

[xvii] موڭغۇلىيەدىكى بىر شامان دىنى مۇراسىملىرىدىن كۆرۈنۈشلەر كۆك (يۇتۇب سىن فىلىمى) [Mongolia Shaman ritual practices _pray for the Kok Tengri] تەكشۈرگە ئىبادەت قىلىش http://www.youtube.com/watch?v=9gboEzqc960&

[xviii] موڭغۇلىيەدىكى شامان دىنىي ئېتىقادى [Shamanizim in Mongolia] http://www.altaimongoliatravel.com/index.php?module=menu&cmd=content&menu_id=525

[xix] خارەزىم شاھلىقى: http://en.wikipedia.org/wiki/Khwarezm_Empire

[xx] گېرمانىيەدە تۇغۇلغان رۇسىيىلىك تۈركولوگ ئالىم ۋاسىلي ۋاسىلىيەۋىچ رادلوۋمۇ تەستقلايدۇ: http://en.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Radloff

[xxi] بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى پەن مەدەنىيەت مەھكىمىسى تەرىپىدىن "ئورخۇن ۋادىسى مەدەنىي يادىكارلىقلار رايونى" دېگەن نام بىلەن 2004 يىلى قوغدىلىدىغان دۇنيا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلگەن.
[UNESCO Culture World Heritage List Orkhon Valley Cultural Landscape] http://whc.unesco.org/en/list/1081

[xxii] سۈكھاباتار مەيدانى: http://www.mongolianart.de/01_mongolian_art/president_of_mongolia_tsakhiagiin_elbegdorj.htm

[xxiii] ئەردەنە زۇۇ "يۇز بايلىق" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ .

[xxiv] قاراقۇرۇم ئەردەنە زۇۇ بۇتخانىسى: http://en.wikipedia.org/wiki/Erdene_Zuu_monastery

[xxv] قاراقۇرۇم: http://www.bluemongolia.com/kharakhorum.html

[xxvi] ئۇيغۇر قەدىمىي يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما" دېگەن كىتابنىڭ 24، 25، 26 بەتلىرىگە " قارالسۇن. كىتابنى تۈزگۈچىلەر ئابدۇقېيۇم غوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپ. 1983 يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى. كىتاب نومۇرى: م7098.55

[xxvii] شەرقىي تۈرك خاقانلىقى:
http://www.heavengames.com/cgi-bin/forums/display.cgi?action=ct&f=10,5596,1590,all

[xxviii] قەدىمكى تۈرك يېزىقى 38 دىن 40گىچە ھەرپ بەلگىلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ ئاتىلىشى ھەرخىل. بۇ يېزىقتا ئويۇلغان مەڭگۈتاشلار موڭغۇلىيەدىكى ئورخۇن ينسەي دەريا ۋادىسىدىن تېپىلغانلىقى ئۈچۈن "ئورخۇن ينسەي يېزىقى" دەپ ئاتالغان بولسا بۇ يېزىقنىڭ شەكلى شىمالىي ياۋروپادا قوللىنىلىدىغان رۇنىك يېزىقىغىمۇ ئوخشايدىغانلىقىغا قاراپ ئۇنى "رۇنىك يېزىقى" ياكى "تۈرك رۇنىك يېزىقى" دەپمۇ ئاتايدۇ.

[xxix] بۇ ھەقتە "كونا تاڭنامە" 194 جىلدىدا تۆۋەندىكىچە خاتىرىلەر پۇتۇلگەن: "كۆلتېكىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن شۇەنزوڭ خان جىن ۋۇزاڭجۈن ئونۇانى بىلەن ژاڭ قۇيۇ ۋە دوگۇان لاڭزۇڭ ئونۇانلىق لۇيشاڭلارنى خانىنڭ مۇھرى بېسىلغان تەزىيەنامە بىلەن (تۈرك خانلىقىغا) ئەۋەتتى ۋە مەڭگۈتاش تىكلىدى. خانىنڭ ئوز قولى بىلەن يېزىپ بەرگەن تەزىيەنامىسى ئويدۇرۇلدى". يەنە بۇ ھەقتە "يېڭى تاڭنامە2 نىڭ 215 جىلدىدا مۇنداق خاتىرىلەر بار "شۇەنزوڭ خان ماھىر نەققاشتىن 6 كىشىنى تۈرك خانلىقىغا ئەۋەتتى. ئۇلار تۈرك خانلىقىدا ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان ھەيران قالارلىق سۈرەت نەقىشلەرنى ئويدى. بىلگە خاقان بۇنى كۆرۈپ تەسىرلەنگەنلىكىدىن تېخىمۇ قايغۇ ئۈردى". "ئۇيغۇر قەدىمىي يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما" دېگەن كىتابنىڭ 62 63 بەتلەر.

[xxx] "ئۇيغۇر قەدىمىي يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما" دېگەن كىتابنىڭ 77، 78، 79 بەتلىرىدىن ئېلىندى

[xxxi] "ئۇيغۇر قەدىمىي يازما يادىكارلىقلىرىدىن ـ103، 102، 101،، 100 بەتلەرگە قارالسۇن تاللانما" دېگەن كىتابنىڭ

[xxxii] بايانچۇر خان (مويۇنچىر) http://en.wikipedia.org/wiki/Bayanchur_Khan

[xxxiii] بايانچۇر خان (مويۇنچىر) http://en.wikipedia.org/wiki/Bayanchur_Khan

: قۇتلۇق بىلگە قاغان (گۈلى پەيلو)
http://en.wikipedia.org/wiki/Kutlug_I_Bilge_Kagan

[xxxiv] "ئۇيغۇر قەدىمىي يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما" ـ116, 115, 114بەتلەرگە قارالسۇن دېگەن كىتابنىڭ

[xxxv] ئورخۇن دەريا سى: http://en.wikipedia.org/wiki/Orkhon_River

تۈركىيە ترت ھابەر ئاگېنتلىقى خەۋىرى موڭغۇلىيىدە ئۇيغۇرلارغا ئائىت مازار [xxxvi]
(Moğolistan'da Uygurlara Ait Mezar):
http://www.trt.net.tr/Haber/HaberDetay.aspx?HaberKodu=32574266_a5f6_45ae_a165_906ab76e2a83

"ئۇيغۇرلار كىم ۋە قەلەمكەشلەر جەمئىيىتى نىمىنى بىلدۈرىدۇ؟" [xxxvii]
[Who are the UYGHURS and what is the PEN?] By G Mend_Ooyo Mongolian poet and writer:
http://www.uyghurpen.org/uyghurs_and_pen.html

ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى ئوردۇ بالىلىق (شەھەر بالىلىق) شەھىرى توغرىسىدا [xxxviii]:
http://en.wikipedia.org/wiki/Ordu_Baliq

ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقىرى ئۆزىنىڭ "تۈركىي تىللار دىۋانى" 10_ [xxxix]
كىتابىدا "بالىلىق" سۆزىنىڭ "شەھەر" دېگەن مەنىسىنى بىلدۈردىغانلىغىنى بايان قىلغان ئاپتوردىن.
"ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى" [xl]:
http://www.uyghurpen.org/Orkhun_Uyghur_Khanliqining_qisqiche_tarixi.pdf

موڭغۇل ئىسمىنىڭ كېلىپ چىقىشى [xli]:
http://www.mongolianviews.com/2009/07/meaning_of_name_mongolia.html

دامدىن سۈكھباتار نىڭ تەرجىمىھالى [xlii] (Дамдин Сүхбаатар):
http://en.wikipedia.org/wiki/Damdin_Sükhbaatar

موڭغۇلىيىدىن ۋەتىنىگە قايتقان ئۇيغۇرلار؛ ئاپتورى ئابدۇراخمان ئەبەي. باغداش تور بېكىتىنىڭ [xliii]
مۇنبەر سەھىپىسىدە ئېلان قىلىنغان. بۇ ماقالە ئەسلى "شىنجاڭ" مەدەنىيىتى ژۇرنىلىنىڭ 2010 يىلى
4 سانىدا ئېلان قىلىنغان.
: مەزكۇر ماقالىنىڭ باغداش توربېكىتىدىكى تور ئادرېسى
http://www.uyghurensemble.co.uk/en_html/Mungghuliyedin_wetinige_qaytqan_uyghurlar.pdf

[xliv] ”ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ كىملىكى توغرىسىدا“ [Uyghurs and Uyghur Identity by Dolkun Kamberi]; Sino-Platonic Papers, 150 (May, 2005): http://www.sino-platonic.org/complete/spp150_uyghurs.pdf

[xlv] مەزكۇر ماقالە 2011 يىلى نويابىر كەمبرىج ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئېچكى ئاسىيا تەتقىقاتى ژۇرنىلىدا دوكتور رەيچىل هاررىس بىلەن بىرلىكتە ”نەزىرگە تەكلىپ: ئۇيغۇر توربەتچىلىكىگە بىر نەزەر“ دېگەن نام بىلەن نەشردىن چىقتى:

'Invitation to a Mourning Ceremony': Perspectives on the Uyghur Internet. Authors: Rachel Harris & Aziz Isa. Published by Inner Asia Studies of Cambridge University. Inner Asia, Volume 13, Number 1, 2011 , pp. 27-49(23) Publisher: BRILL http://www.ingentaconnect.com/content/brill/inas/2011/00000013/00000001/art00003

[xlvi] ماقالدا ئېلىپ بارىدىغان نېگىزلىك مۇلاھىزە شەرقىي تۈركىستان (شىنجاڭ) دىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىنتېرنېت قوللىنىشى، ئۇيغۇر توربەتچىلىك تەرەققىياتى ۋە خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ يۇرگۈزۈۋاتقان ئىنتېرنېت ئۇچۇر ئالاقىلىرىنى تەقىبلەش سىياسەتلىرى قاتارلىق ئەھۋاللار 2009 يىلى يۇز بەرگەن ”5 ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى“ گە باغلىنىپ مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىلىدىغانلىغى ئۇچۇن مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇر توربېكەتلىرى مەزكۇر ماقالىنىڭ ئاساسلىق تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىنمىدى ئاپتوردىن.

[xlvii] Berners-Lee بىرتانىيەلىك كومپيۇتېر ئالىمى ۋە ئىنژېنېر. ئۇ 1955 يىلى 8 يانۋار ئەنگلىيەدە تۇغۇلغان.
Berners-Lee was born in London, England, on 8 June 1955. he first web site built was at CERN, and was first put on line on 6 August 1991 http://en.wikipedia.org/wiki/Tim_Berners-Lee

[xlviii] ”ئۇيغۇرلار ۋە ئىنتېرنېت. ئوغلان ئەھمەت تەرىپىدىن ياھوو“ ئۇيغۇرلار خەت ئالاقە گۇرۇپپىسى غا ئېلىخەت ئارقىلىق 2003 يىلى 6 ئاينىڭ 23 كۈنى يوللانغان. مەنبەسى: http://groups.yahoo.com/group/uygurlar/message/3384

[xlix] ”ئىنتېرنېت تور ئارخىپى 1996 يىلىدىن ھازىرغا قەدەر پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا 150 مىليارددىن ئارتۇق توربېكەتلەرنىڭ ئارخىپى ئىزدىيەلەيسىز .

Web Archive Browse through over 150 billion web pages archived from 1996 to a few months ago: http://www.archive.org/web/web.php

[l]تورېكتىنىڭ 2000 يىلى 7 ئاينىڭ 1 كۈندىكى دۇنيا ئىنتېرنېت تور ئارخىپىدىن كۆرۈنۈشى:
http://web.archive.org/web/20001018132112/makanim.com/uighur/indexuy.html

[li]ئۇيغۇرسوفت تورېكىتىنىڭ 2000 يىلىدىكى دۇنيا تورېكەتلەر ئارخىپىدىكى كۆرۈنۈشى :
http://web.archive.org/web/20001010112105/www.uighursoft.com/

[lii]ئۇيغۇرلار ۋە ئىنتېرنېت. ئوغلان ئەھمەت تەرىپىدىن ياھوو ئۇيغۇرلار خەت ئالاقە گۇرۇپپىسىغا ئېلىخەت ئارقىلىق 2003 يىلى 6 ئاينىڭ 23 كۈنى يوللانغان. مەنبەسى
http://groups.yahoo.com/group/uygurlar/message/3384

[liii]ئۇيغۇرلار ۋە ئىنتېرنېت. ئوغلان ئەھمەت تەرىپىدىن ياھوو "ئۇيغۇرلار خەت ئالاقە گۇرۇپپىسى" غا ئېلىخەت ئارقىلىق 2003 يىلى 6 ئاينىڭ 23 كۈنى يوللانغان. مەنبەسى
http://groups.yahoo.com/group/uygurlar/message/3384

[liv]سەبىلەر تورېكىتى 2002 يىلى 10 ئاينىڭ 4 كۈندىكى كۆرۈنۈشى :
http://web.archive.org/web/20020204091015/http://www.sabilar.org/

[lv]شىنجاڭ تېلېۋىزىيە قانىلىنىڭ ئۇيغۇرچە ئاڭلىتىشى "چىن يۈرەكتىن چىن سۆزلەر" پروگراممىسىدا ئېلىپ بېرىلغان "ئۇيغۇر تورېكەتلىرى
ھەققىدە سۆھبەت". بۇ پروگراممىدا ئۇيغۇر توربەتلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى، نۆۋەتتىكى تەرەققىياتى ۋە قانداق قىلغاندا ئۇيغۇر توربېكەتلىرىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغىلى بولىدىغانلىقى توغرىسىدا دىيارىم تورېكىتىنىڭ قۇرغۇچىسى دىلشات پەرھات ۋە مەينىشامال تورېكەتنىڭ قۇرغۇچىسى نۇرئەلى ئوبۇل بىلەن ئېلىپ بارغان سۆھبەت :
http://www.youtube.com/watch?v=JQLcDD3NBH4

[lvi]پەن ئامېرىكا خەۋىرى: "5 ئىيۇل ۋەقەسى" دىن كېيىن 2009 يىلى ئاۋغۇستتا قولغا ئېلىنغان 3 ئۇيغۇر تورېكەت باشقۇرغۇچىسىغا ھۆكۈم ئېلان قىلىندى. ئايىرىم ئايرىم ھالدا دىيارىم تورېكىتىنىڭ

قۇرغۇچىسى دىلشات پەرھات 5 يىللىق، سالقىن تورىپكىتىنىڭ قۇرغۇچىسى نۇرئەلى 3 يىللىق ۋە شەبنەم تورىپكىتىنىڭ قۇرغۇچىسى نىجات ئازاد 10 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى. بۇ 3 ئۇيغۇر تورىپكەتلىرى شۇنىڭدىن كېيىن پۈتۈنلەي تاقالدى:
http://www.pen.org/viewmedia.php/prmMID/5236/prmID/1610

[lvii] دىيارىم تورىپكىتىنىڭ دۇنيا تور ئارخىپى (ۋەب ئارچىۋە) دا ساقلانغان 2003 يىلى 10 ئاينىڭ 13 كۈنىدىكى كۆرۈنۈشى :
http://web.archive.org/web/20031013132315/http://www.diyarim.com/

[lviii] خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى: ئۇيغۇر تورىپكەت باشقۇرغۇچى تەن جازاسىغا ئۇچراش خەۋپى ئاستىدا:
UA: 262/09 Index: ASA 17/056/09 China Date: 30 September 2009. URGENT ACTION. Uighur Website editor at risk of torture: Dilixiati Paerhati :
http://www.amnesty.org/en/library/asset/ASA17/056/2009/en/c4679695_04f7_49c5_a067_f33346e7458e/asa170562009en.html

[lix] Wikipedia: http://en.wikipedia.org/wiki/Ilham_Tohti

[lx] BBC خەۋىرى: خىتاي Youtube ۋىدىيو تورىپكىتىنى تاقىۋەتتى
China 'blocks YouTube video site' :
http://news.bbc.co.uk/1/hi/7961069.stm

[lxi] يېڭىساردا دېھقان بولماق تەس" يېڭىسار پەوپلە 1 بۆلەك (جەمئىي 8 بۆلەك)
http://www.youtube.com/watch?v=wklYvnVXb78&NR=1
يېڭىسار دېھقانلىرىنىڭ ئاۋازى ئەرزدار ھېكىم سېيىت بىلەن سۆھبەت :
http://www.rfa.org/uyghur/programmilar/insan_heqliri/erizdar_hekim_siyit_sohbet_01242009051100.html/story_main?encoding=latin

[lxii] خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىدە ئىنتېرنېتنىڭ چەكلىنىشى

in the People's Republic of China: Internet censorship http://en.wikipedia.org/wiki/Internet_censorship_in_the_People's_Republic_of_China

[lxiii] دۇنيا ئىنتېرنېت قوللانغۇچىلار ستاتىستىكىسى 30 ئىيۇن 2010.

World Internet User Statistics were updated for June 30, 2010: http://www.internetworldstats.com/top20.htm

[lxiv] "Proxy" مۇلازىمىتى ھەققىدە چۈشەنچە:
Proxy server: http://en.wikipedia.org/wiki/Proxy_server

[lxv] ئامېرىكا ھۆكۈمىتى يېڭى تېخنىكا ئارقىلىق خىتاينىڭ ئىنتېرنېت توسقۇنلۇقىنى بۆسۈپ ئۆتمەكچى:
U.S. Government Slips Through China Internet Censors With New Technology:
Read more: http://www.foxnews.com/politics/2011/02/05/government_slips_china_internet_censors_new_technology/#ixzz1DNJo00SL

[lxvi] Yahoo ئۇيغۇر خەت ئالاقە گۇرۇپپىسى: ئۇيغۇر خەت ئالاقە گۇرۇپپىسى قۇرۇلغانلىقىنىڭ يەتتە يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن (2000 يىلى 2 ئاينىڭ 16 كۈنى 2007 يىلى 2 ئاينىڭ 16 كۈنى:
http://dir.groups.yahoo.com/group/uygurlar/message/6131

[lxvii] ئۇيغۇر كۈيى لوندوندا ياڭرىدى. بۇ خەۋەر دىيارىم توربېكتىدە 2009 يىلى 2 ئاينىڭ 27 كۈنى بېرىلگەن. خەۋەر ھازىرغىچە جەمئىي 45،000 قېتىمدىن ئارتۇق كۆرۈلگەن. مەزكۇر خەۋەر دىيارىم توربىدىن سەھىپىمزگە 2009 يىلى 5 ئاينىڭ 17 كۈنى كۆچۈرۈلدى :
http://www.uyghurensemble.co.uk/en_html/u_uyghur_kuyi_londonda.html; ياكى http://www.uyghurensemble.co.uk

[lxviii] قوشۇمچە ئۇيغۇر سەنئىتى لوندون سەھنىلىرىدە:
http://www.uyghurensemble.co.uk/en_html/u_uyghur_ansambili2006.html

[lxix]ئۇيغۇر ئامېرىكا جەمئىيىتى گۇاڭدۇڭدىكى زاۋۇتتا يۈز بەرگەن ئۇيغۇر ئىشچىلارنىڭ ئۆلۈش ۋەقەسىنى ئەيىبلەيدۇ:
Uyghur workers at Guangdong factory: UAA condemns killing of
http://www.uhrp.org/articles/2353/1/UAA_condemns_killing_of_Uyghur_workers_at_Guangdong_factory_/index.html

[lxx]ئەنگلىيەدە چىقىدىغان "مۇھاپىزەتچىلەر" (Guardian) گېزىتىدە ۋە تورېكىتىدە بېرىلگەن خەۋەرگە قارالسۇن:
[...ئۇز ئىسمىنى بېرىشنى خالىمىغان بىر خەن (خىتاي) نىڭ ماڭا ئېيتىشچە 'بۇ ھۆكۈمەت (ۋەقەدە) ئۆلگەنلەرنىڭ سانى توغرىسىدا يالغان ئېيتىۋاتىدۇ.' بۇ خەن (خىتاي) ئاز دېگەندە 8 ئۇيغۇرنى ئۆلتۈرۈشكە يارەملەشكەنلىكىنى، ئۇيغۇرلارنى تاكى ۋارقىرىغان ئاۋازى توختىغۇچە ئۇرغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇنىڭ پەرىزىچە بۇ ۋەقەدە ئەڭ ئاز بولغاندىمۇ ئاز ساندىكى خىتايلارنىمۇ قوشۇپ ھېسابلىغاندا 30 دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ ئۆلگەنلىكىنى ئاڭلاپ شۇنداق ئاچچىقىم كەلدى. مەن ئۇلارنىڭ باشلىرىدىن قان چېچىراپ چىقىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن تۇرسام، قاندەكسىغا ئۇلار ئۆلمىسۇن؟"] . ئەسلى ئىنگلىزچە خەۋەر:

"...the Han man – who gave no name – said the government was lying about the death toll. He claims he helped to kill seven or eight Uighurs, battering them until they stopped screaming. He thinks the death toll is more than 30, including a few Han. "When I see the news and they say only two people died, I am so angry. That must be wrong. How can they not be dead? I saw their heads bleeding."
http://www.guardian.co.uk/world/2009/jul/10/china_riots_uighurs_han_urumqi

[lxxi]ئۈرۈمچى 7.5 زوراۋانلىق ۋەقەسى
Ürümqi 7·5 Violent Incident:
http://en.wikipedia.org/wiki/July_2009_%C3%9Cr%C3%BCmqi_riots

[lxxii]خىتايدا 6 ياي ئىنتېرنېتنىڭ ئۇزۇقۇپتىلىشى دۇنيا بويىچە كۆلىمى ئەڭ زور ۋە ۋاقتى ئەڭ ئۇزاق بولغان ئىنتېرنېتنى چەكلەش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ:

"6 Months Without Internet in China Considered World's Largest, Longest Blackout": http://cnsnews.com/news/article/60068

[lxxiii]نيو يورك ۋاقتى گېزىتى: ئۇزاق ۋاقىت چەكلەنگەندىن كېيىن ئىنتېرنېت خىتاينىڭ غەربىي شىمالىدا قايتا پەيدا بولدى. 14 ماي 2010 يىلى:

The New York Times: "After Long Ban, Western China Is Back Online" . May14, 2010

http://www.nytimes.com/2010/05/15/world/asia/15china.html

[lxxiv]"ئادالەت، ئادالەت" 2009 يىلى ئىيۇل خىتاينىڭ شىنجاڭدا يۈز بەرگەن نارازىلىق ھەرىكەتلەر. خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى:

China: "Justice, justice": The July 2009 protests in Xinjiang, China: http://www.amnesty.org/en/library/asset/ASA17/027/2010/en/6d1f0a1a-f04e-49ee-9c8b-7559c080ca93/asa170272010ug.pdf

[lxxv]ئوتتۇرا ئاسىيانى كۆزىتىش:
Central Asian Survey online publication (30 March 2010).
Introduction: Does the 2009 Urumchi violence mark a turning point?
by James A. Millward

[lxxvi]ئىنسان ھەقلىرىنى كۆزىتىش تەشكىلاتى "بىز ھەتتا ئۇلارغا قاراشقىمۇ جۈرئەت قىلالمىدۇق":

Human Rights Watch [We Are Afraid to Even Look for Them:
http://www.hrw.org/en/reports/2009/10/22/we-are-afraid-even-look-them

[lxxvii]ئەركىن ئاسىيا رادىئوسى: 5 ئىيۇل ۋەقەسىنىڭ يەنە بىر يىڭى سىن خاتىرىسى ھەققىدە. 2009 يىلى 12 ئاينىڭ 11 كۈنى:

http://www.rfa.org/uyghur/xewerler/tepsili_xewer/Urumqi_weqesi_vidiosi_12112009195356.html?encoding=latin

[lxxviii]ئەركىن ئاسىيا رادىئوسى. 2009 يىلى 7ئاينىڭ 14 كۈنى: 5 ئىيۇل كېچىسىدىكى قىرغىنچىلىق:
http://www.rfa.org/uyghur/xewerler/tepsili_xewer/5_iyul_qirghinchiliq_07142009220020.html/story_main?encoding=latin

[lxxix]خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى:
http://www.amnesty.org/en/library/asset/ASA17/027/2010/en/6d1f0a1a_f04e_49ee_9c8b_7559c080ca93/asa170272010ug.pdf

[lxxx]ئوتتۇرا ئاسىيانى كۆزىتىش
Central Asian Survey online publication (30 March 2010). Introduction: Does the 2009 Urumchi violence mark a turning point? _ by James A. Millward

[lxxxi]چېگراسىز مۇخبىرلار تەشكىلاتى 2009 يىلى 29 ئۆكتەبىر مەخسۇس ئۇيغۇر تورىبېكەتلىرىنىڭ ھازىرقى دۇنيا توربېتىكى ئەھۋالى ھەققىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئەسلى مەنبە:
Reporters Without Borders has surveyed access to websites dedicated to the Uyghur community, including sites in the Uyghur language, in Mandarin and sometimes in English. These sites, operated by Uyghurs for Uyghurs, are for the most part inaccessible both to Internet users based in Xinjiang and those abroad. More than 85 per cent of the surveyed sites were blocked, censored or

otherwise unreachable: http://en.rsf.org/china_survey_of_blocked_uyghur_websites_29_10_2009,34859

[lxxxii]"ئادالەت، ئادالەت" 2009 يىلى ئىيۇل خىتاينىڭ شىنجاڭدا يۈز بەرگەن نارازىلىق ھەرىكەتلەر. خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى:
China: "Justice, justice": The July 2009 protests in Xinjiang, China
http://www.amnesty.org/en/library/asset/ASA17/027/2010/en/6d1f0a1a_f04e_49ee_9c8b_7559c080ca93/asa170272010ug.pdf

30 بەتلەر

[lxxxiii]ئەركىن ئاسىيا رادىئوسى خەۋىرى:

RFA news: Uyghur Web Moderators Get Life 2010_08_08: “ Salkin were arrested over July 5. We can estimate that if we add in the moderators of the other two major Uyghur websites, Diyarim and Shebnem, at least 300 Web moderators [must be] detained and jailed in the Uyghur region now."
http://www.rfa.org/english/news/uyghur/sentence_08082010190802.html

[lxxxiv]ئەركىن ئاسىيا رادىئوسى خەۋىرى:
RFA news: Uyghur Web Moderators Get Life 2010_08_08:
http://www.rfa.org/english/news/uyghur/sentence_08082010190802.html

[lxxxv]ئادالەت، ئادالەت" 2009 يىلى ئىيۇل خىتاينىڭ شىنجاڭدا يۈز بەرگەن ناراۋلىق ھەرىكەتلەر. خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى:
China: "Justice, justice": The July 2009 protests in Xinjiang, China
http://www.amnesty.org/en/library/asset/ASA17/027/2010/en/6d1f0a1a_f04e_49ee_9c8b_7559c080ca93/asa170272010ug.pdf

[lxxxvi]ئامېرىكا قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ چاقىرىقى:
PEN American Center: “Appeal : Gheyret Niyaz, Dilshat Perhat, Nureli, and Nijat Azat” August11, 2010
http://www.pen.org/viewmedia.php/prmMID/5236/prmID/1610

[lxxxvii]ئەركىن ئاسىيا رادىئوسى خەۋىرى: دىيارىم' تورىنىڭ قۇرغۇچىسى دىلشات پەرھاتنىڭ سوتلىنىش ئەھۋالى:
2010_09 _
http://www.rfa.org/uyghur/programmilar/insan_heqliri/diyarim_dilshat_perhat_09152010192217.html?encoding=latin

[lxxxviii] ئەركىن ئاسىيا رادىئوسى خەۋىرى:
http://www.rfa.org/english/news/uyghur/journalist_11012010101314.html - 1/11/2009

[lxxxix] ئەركىن ئاسىيا رادىئوسى خەۋىرى: ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەت دائىرىلىرى غەيرەت نىيازنى سوتلىماقچى:
http://www.rfa.org/uyghur/xewerler/tepsili_xewer/gheyret_niyaz_07192010224429.html/story_main?encoding=latin

[xc] ئەركىن ئاسىيا رادىئوسى خەۋىرى: غەيرەت نىياز ئۈستىدىن يېپىق سوت ئېچىلدى:
2010_07_23 -
http://www.rfa.org/uyghur/xewerler/tepsili_xewer/gheyret_niyaz_07232010193117.html?encoding=latin

[xci] ئۇيغۇر ژۇرنالىستقا مۇددەتسىز قاماق جازاسى بېرىلدى:
Uyghur Journalist Handed Life term http://www.uyghurpen.org/news_id11.html

[xcii] ئامېرىكا قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ چاقىرىقى:
PEN American Apeal: Gheyret Niyaz, Dilshat Perhat, Nureli, and Nijatzat:
http://www.pen.org/viewmedia.php/prmMID/5236/prmID/1610

[xciii] خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزى :
http://www.uyghurpen.org/uyghurche.html ياكى
http://www.uyghurpen.org. ئۇيغۇرچە: "دۇنيا كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى":
http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/uig.pdf

[xciv] 2010 يىللىق نوبېل تىنچلىق مۇكاپاتىنىڭ ساھىبى خىتاي ئۆكتىچى لىۇ شياۋبو :
http://en.wikipedia.org/wiki/Liu_Xiaobo

[xcv]"دۇنيا ئىنسان ھەقلىرى خىتابنامىسى":
_ The Universal Declaration of Human Rights was presented to the United Nations General Assembly at the Palais de Chaillot in Paris, and was adopted on the 10th of December 1948 by 48 Member States: http://www.un.org/en/documents/udhr/index.shtml

[xcvi]دۇنيا ئىنسان ھەقلىرى خىتابنامىسى" ئۇيغۇرچە:
http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/uig.pdf

[xcvii]"دۇنيا ئىنسان ھەقلىرى خىتابنامىسى" غا ئىمزا قويغان دۆلەتلەرنىڭ ۋەكىللىرى:
Eleanor Roosevelt (United States of America), René Cassin (France), Charles Malik (Lebanon), Peng Chun Chang (China), Hernan Santa Cruz (Chile), Alexandre Bogomolov/Alexei Pavlov (Soviet

Union), Lord Dukeston/Geoffrey Wilson (United Kingdom) William Hodgson (Australia) and John Humphrey (Canada). See: http://www.un.org/rights/50/game.htm#2 ; http://en.wikipedia.org/wiki/Human_rights

[xcviii]خەلقئارالىق ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ھوقۇق ئەھدىنامىسى:

International Covenant on Civil and Political Rights:

http://en.wikipedia.org/wiki/International_Covenant_on_Civil_and_Political_Rights

[xcix]ئىرېلاندىيە تىلى بىرىتانىيەنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىدا 17 ئەسىردىن باشلاپ ئاجىزلاشقا قاراپ يۈزلەندى:
Irish language began to decline under British rule after the seventeenth century: http://en.wikipedia.org/wiki/Irish_language. http://en.wikipedia.org/wiki/Scottish_Gaelic

تۈگىدى

2012

قەلەمگە

بەس قەلەم، كۆرگەن مۇقامغا يورغىلاشتىن توختا سەن،
بارنى سۆزلە، ھەقنى كۆيلە، سەبسەتىلەر ساتقا سەن.
نەكىرەك يوق نەرسىلەردىن باش قاتۇرماق شۇنجىلىك،
سابلىقىڭنى بۇلغىتىب، ياشلار ئاققۇزماق شۇنجىلىك.

مەن سىنى كۆرەش ئۈچۈن قىيدىم بوۋامنىڭ تېغىدا،
بول ماڭا ئۆتكۈر قىلىچ ياتقا مەزلۇملۇق قېنىدا.
قەغىزىم ئۈستىدە ماڭساڭ، كۈتكىنىمدىن ئىز ياسا،
ھەر جىكىتتە ھۆرىيىت- ئىقبالىغا نىگىز ياسا.

كۈيلە تاغ باشىدا بولساڭ، تاغۇ - تاشلار تىترىسۇن،
ھەيۋىتىڭدىن ئەزگۈچى ھاكىم سىنىب قان يىغلىسۇن!
قەغەز ئۈستىگە ئەمدى جۈشىمگەي ياش ئىزلىرىڭ،
خوش - خوش ئېيتىب، كەتسۇن ئەمدى بۇ يىغىچان گەزلىرىڭ.

مەن سىنى ماۋزۇقىلىب، جوڭ جەڭ ئۈچۈن ئاتىدىم،
بىر كېچە گويا خىيالدا ياۋ كۆزىگە قادىدىم.
جەڭدە يەڭگەچ قەبرىمە «لەۋھە» بولۇب ياتقاقچىسەن،
تونلىرىمنى كۈن ياساب، گۆھەر كەبى ياتقاقچىسەن.

قېنى ئەمدى كۈيلىگىن ئەسىرىمگەلايىق ناخشىنى،
مەنغۇ تاللاب يۈرمىدىم سەندىن بۆلەك بىر ياخشىنى.

– ئابدۇرەھىم ئۆتكۈر

ISSN: 1652-0165